

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐ

11

Ա. ՄԵԼԲՈՆՅԱՆ, Պ. ՉՈԲԱՆՅԱՆ, Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. ՆԱԶԱՐՅԱՆ,
Վ. ԲԱՐԵՆՈՒԴԱՐՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Կ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Երկրորդ՝ լրամշակված հրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2015

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝ որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 11-րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72
Հ 282

Խմբագիրներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Մաս Գ. Ներածություն, Բաժին 1. Գլուխ 2, Բաժին 2. Գլուխներ 2, 3, 4, Բաժին 3. Գլուխ 1. § 2, Մաս Դ. Ներածություն)
ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Գ. Բաժին 1. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 1. § 1)
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(Մաս Գ. Բաժին 2. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 2)
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու
(Մաս Գ. Բաժին 2. Գլուխներ 5, 6)
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Մաս Գ. Բաժին 3. Գլուխ 3)
ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Դ. Բաժին 1. Գլուխ 1)
ԿԱՐԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու
(Մաս Դ. Բաժին 1. Գլուխներ 2, 3, Բաժին 2. Գլուխ 1)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝ **ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ**. պատմաբան, մանկավարժ
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
Քարտեզագիր՝ **ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ**

Հ 282 **ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 11-րդ դասարան: Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի դասագիրք** / Ա. Մելքոնյան, Պ. Չորանյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Նազարյան, Վ. Բարխուդարյան, Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2015.— 240 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72

ISBN 978-99941-1-755-0

© «Զանգակ-97» ՍՊԸ. 2015 թ.

ՄԱՍ Գ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագ դպրոցի 11-րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի դասագիրքն ընդգրկում է նոր պատմության (XVII դ. կես – 1918 թ.) դարաշրջանը և նորագույն ժամանակների առաջին տարիները (1918–1922 թթ.): Շարադրանքը հիմնական գծերով ներառելով տվյալ դարաշրջանի վերաբերյալ միջին դպրոցում սովորած նյութը՝ խնդիրը ներկայացնում է առավելապես քաղաքակրթական զարգացման տեսանկյունից: Այն սովորողների մոտ զարգացնելու է դեպքերի ու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերը բացահայտելու, խնդրի նկատմամբ ինքնուրույն մոտեցում դրսևորելու, համաշխարհային պատմության հետ պատմական գուգահեռներ անցկացնելու կարողությունները:

Հայ ժողովուրդը XVII դ. կեսերին պատմության նոր դարաշրջան է թևակոխում օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պայքարի վերելքով, որի գլուխ կանգնած էր Հայ առաքելական եկեղեցին: Ազատագրական շարժման մեջ նոր փուլ է սկսվում XVIII դ. սկզբին, երբ ազգային գործիչ Իսրայել Օրին փորձում է հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը կապել Ռուսաստանի օժանդակության հետ:

Օտար տիրապետության դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում հայկական պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ կրող Սյունիքի ու Արցախի մելիքություններն ու սղնախները: Դրանց հետագա ամրապնդումը 1720–1740-ական թթ. հանգեցնում է Հայաստանի այդ տարած-

քում որոշակի ժամանակով հայոց պետականության վերականգնմանն ու միջազգային ճանաչմանը: XVIII դ. վերջին քառորդին հայ գործիչները մշակում են Ռուսաստանի օգնությամբ հայկական պետականությունը վերականգնելու ինքնատիպ ծրագրեր: Հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն առաջ է քաշում ժամանակի համար խիստ առաջադիմական մի նախագիծ, ըստ որի՝ ապագա Հայաստանը պետք է դառնար հանրապետական վարչակարգ ունեցող սահմանադրական երկիր:

XIX դ. սկզբին Անդրկովկասում իր ծավալապաշտական քաղաքականությունն է սկսում իրագործել Ռուսաստանը: Հայ ժողովուրդը, պարսկաթուրքական տիրապետությունից իր ազատագրության հույսերը կապելով Ռուսաստանի հետ, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում բազմակողմանի աջակցություն է ցուցաբերում ռուսական զորքերին: Սակայն Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումից հետո ցարական արքունիքը մոռացության է տալիս Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը:

Այդուհանդերձ, ի տարբերություն արևելահայության, որը ռուսական տիրապետության պայմաններում ստանում է կյանքի ապահովության որոշ երաշխիքներ, արևմտահայությունն օսմանյան գերիշխանության տակ շարունակում է ենթարկվել ազգային, կրոնական ու սոցիալական ծանր հալածանքների: XIX դ. վերջին քառորդին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր առանցքն է կազմում

1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով ամրագրված հայկական բարեփոխումների խնդիրը, որը միջազգային դիվանագիտության մեջ ստանում է «Հայկական հարց» անվանումը:

Հայ հասարակությունը, Հայկական հարցն ընկալելով որպես արևմտահայության ազատագրության խնդիր, հետզհետե իր ողջ ներուժը ուղղում է դրա իրագործմանը: Ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ ու ազգային կուսակցություններ, ծավալվում է հայդուկային ազատագրական շարժումը: Հայկական հարցի միջազգայնացումն իր բարերար ազդեցությունն է թողնում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի նոր ու բազմակողմանի վերելքի վրա:

Սակայն օսմանյան իշխանությունները նախընտրում են լուծման ուրույն տարբերակ՝ հայերի զանգվածային կոտորածները: Հայերին բնաջնջելու համաթուրքական ծրագիրը շարունակաբար սուլթան Համիդ II-ից անցնում է 1908 թ. իշխանության եկած երիտթուրքերին: Վերջիններս էլ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացնում են հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ու հայության հայրենազրկման հրեշավոր քաղաքականությունը:

Մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին ևս հայ ժողովուրդը շարունակում է համառ պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ:

Բազմահազար հայ ռազմիկներ հայկական կամավորական ջոկատներում հերոսաբար կռվում են օսմանյան բանակների դեմ: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում (Վան, Սասուն–Մուշ, Շապին Կարահիսար, Ուրֆա) և Կիլիկիայում (Սուետիա, Հաճրն և այլուր) կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ բազմաթիվ հայեր փրկվում են կոտորածներից:

Այսրկովկասում հայության համար ստեղծված ռազմաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում 1918 թ. փետրվար–մարտին թուրքական զորքերն անցնում են հակահարձակման, գրավում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքները և ներխուժում Արևելյան Հայաստան: Սակայն հայ ժողովրդի մղած Հայրենական պատերազմի շնորհիվ մայիսի վերջին թշնամին ջախջախվում է և հետ շարտվում: Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Դարաքիլիսայի և այլ շրջանների հերոսամարտերի շնորհիվ ոչ միայն ձախողվում է հայության բնաջնջման քաղաքականությունն ավարտին հասցնելու թուրքական ծրագիրը, այլև կռիվների մեջ վերածնվում է հայկական պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Նորագույն ժամանակաշրջան հայ ժողովուրդը թնակոխում է վերածնված անկախ պետականությամբ:

ԲԱԺԻՆ 1

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ — XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի աշխուժացման նախադրյալները: XVII դարի երկրորդ կեսը հայոց պատմության մեջ նշանավորվեց ազգային գաղափարախոսության ծավալմամբ և ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործնական քայլերով:

Հայաստանի ազատագրության համար շարժման աշխուժացումն ուներ իր *ներքին և արտաքին նախադրյալները:*

Ներքին նախադրյալների մեջ էականը հայերի ազգային ինքնագիտակցության մեջ դարեր առաջ կորցրած անկախ պետականության վերականգնման անհրաժեշտության զգացումի ուժեղացումն էր: Հայոց պետականության վերականգնումը կարող էր երաշխիք լինել՝ վերջ տալու օտարների կողմից բնակչության կեղեքմանը:

Հայ ժողովրդի մեջ առևտրաարհեստավորական խավի զարգացումը հանգեցրեց առևտրական բուրժուազիայի առաջացմանը: Վերջինս փորձում էր նպաստել հայոց ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդմանը՝ հովանավորելով հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացումը: Հայաստանում դեռևս պահպանվող հայկական մի շարք իշխանություններ թուլացել էին և դժվարու-

թյամբ էին միայնակ գլխավորում ազատագրական շարժումը:

Ազատագրական պայքարի նախադրյալների մեջ էական էր դավանանքի ու ազգային մշակույթի խաղացած դերը: Օտար տիրապետության պայմաններում հայ ժողովուրդը հաճախ մահը գերադասում էր պարտադրված դավանափոխությունից: Ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվության զգացումը Հայաստանի ազատագրության գաղափարի շուրջ միավորում էր ոչ միայն Հայաստանի բնակչությանը, այլև հայրենիքից արտագաղթած և տարբեր երկրներում համայնքային կյանքով ապրող հայությանը:

Արտաքին գործոնների թվում էին Հայաստանի մեծ մասը նվաճած պետության՝ Օսմանյան կայսրության թուլացումը, ինչը ազատագրական պայքարի հաջողության հույսեր էր ներշնչում:

Կարևոր էին միջազգային հարաբերություններում նկատվող փոփոխությունները: Եվրոպական մի շարք երկրներ, որոնց ևս սպառնում էր օսմանյան Թուրքիան, առավել հզորանալով, պայքար էին սկսել այդ կայսրության դեմ: Նման երկրները դիտվում էին Հայաստանի ազատագրության համար հնարավոր և իրական դաշնակիցներ:

Կարևոր հանգամանք էր նաև հույների, ասորիների, վրացիների, նույնիսկ քրդերի և եզդիների՝ օտար տիրապետության դեմ պայքարի պատրաստակամությունը: Այդ ժողովուրդների հետ համատեղ պայքարի կազմակերպումը կարող էր ցանկալի արդյունք ունենալ:

Շարժման արևմտակարգական կողմնորոշումը: 1645 թ. օսմանյան պետության և Վենետիկի հանրապետության միջև սկսվեց երկարատև պատերազմ, որը թուրքահպատակ ժողովուրդների մեջ օտարի լուծը թրթափելու հույսեր արթնացրեց: Հռոմը և Ֆրանսիան ջանքեր էին գործադրում համախմբելու օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին: Հայազգի գործիչները ևս, որ Հայաստանի ազատագրումը կապում էին եվրոպական երկրների օգնության հետ, իրենց հերթին կոչեր էին ուղղում Հռոմի պապին ու Ֆրանսիայի թագավորին՝ ուժեղացնելու հակաօսմանյան պայքարը: Այդ առումով խոսու՛ն է Սսի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացու 1663 թ. գրած նամակը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորին. «*Քարձրյալն Աստված թող ... Ձեր սրտի մեջ ներշնչի հավատի զգացումները՝ ազատելու համար բոլոր քրիստոնյաներին և հատկապես մեր ազգին*»:

Հայաստանի ազատագրության ծրագրերի ու բանակցությունների գործուն մասնակիցներից էր բաղիշեցի հայազգի վաճառական **մահտեսի Շահնուրատը:** 1666 թ. նա ժամանել էր Փարիզ և հավաստիացրել ֆրանսիական արքունիքին, որ հայերը հույների հետ միասին պատրաստ են ապստամբելու Օսմանյան կայսրության դեմ: Նման առաջարկով նա Լյուդովիկոս XIV–ին էր դիմել նաև հետագայում, իսկ 1683 թ. հայկական պատվիրակության

կազմում կրկին ժամանել էր Փարիզ բանակցությունները շարունակելու համար: Պատվիրակության կազմում էր նաև Աղթամարի նախկին կաթողիկոս **Հովհաննես Թուրունջի** վարդապետը: Նա հետագայում ճանապարհորդել է Եթովպիա՝ այդ երկիրը ևս հակաթուրքական պայքարի մեջ ընդգրկելու նպատակով:

Քաղաքական իրադրության փոփոխությունները նպաստավոր չեղան այդ ծրագրերի իրականացման համար: Ավելին՝ Ֆրանսիան շուտով ստանձնեց Թուրքիային Ավստրիայից և Եվրոպական այլ պետություններից պաշտպանելու քաղաքականություն: Հայ ազգային ուժերը ստիպված էին ապավինելու Ավստրիայի, Հունգարիայի, Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրության (Գերմանիա) ու Լեհաստանի հետ հակաթուրքական համագործակցությանը:

Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոս պատվիրակության գործունեությունը: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Արևելյան Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների քննարկման առարկան էր: Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Հակոբ Դ Ջուղայեցին** լավատեղյակ էր Եվրոպայի քաղաքական իրադարձություններին: **1677 թ.** նա Էջմիածնում գումարում է գաղտնի ժողով, որտեղ քննարկվում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովին մասնակցում էին հոգևոր ու աշխարհիկ 12 գործիչներ: Ներկա էին Սյունիքի ու Արցախի մեղիքները: Որոշվում է դիմել եվրոպական պետությունների օգնությանը: Այդ նպատակով կազմված պատվիրակությունը 1678 թ. վերջերին Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ հասնում է Կ. Պոլիս՝ Եվրոպա

անցնելու նպատակով: 1679 թ. կաթողիկոսը բանակցություններ է սկսում Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր *Յան Սոբեսկու* հետ: Մոտ երկու տարի մնալով Կ. Պոլսում՝ Հակոբ Ջուղայեցին մահանում է հիվանդությունից, իսկ պատվիրակությունը վերադառնում է Հայաստան:

Օրու գործունեությունը Հայաստանի ազատագրության համար: Պատվիրակության հետ մեկնած երիտասարդ Իսրայել Օրին՝ Սյունիքի մելիք Իսրայելի որդին, Հայաստան չի վերադառնում, այլ Կ. Պոլսից ուղևորվում է Իտալիա, որից հետո անցնում է Ֆրանսիա և մտնում գինվորական ծառայության՝ ստանալով սպայի աստիճան: Այնուհետև տեղափոխվում է Գերմանիա, հաստատվում *Պֆայց* երկրամասի կենտրոն *Դյուսելդորֆ* քաղաքում: Այստեղ նա կայսրնտիր իշխան *Հովհան Վիլհելմի* հետ քննարկում է Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ իր գաղափարները, և վերջինս խոստանում է աջակցել:

Հովհան Վիլհելմի խորհրդով Օրին որոշում է գալ հայրենիք՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և ազգային-քաղաքական ուժերի հետ բանակցություններ վարելու համար: Նա ժամանում է Հայաստան, լինում է Էջմիածնում, ապա ճանապարհվում Սյունիք: Սյունիքի մելիքների աջակցությամբ **1699 թ. Անգեղակոթ** գյուղում հրավիրվում է գաղտնի խորհրդակցություն: Այստեղ վճռվում է լիազորել Իսրայել Օրուն բանակցություններ վարելու ինչպես եվրոպական երկրների, այնպես էլ ռուսական իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով մելիքներն իրենց կնիքներով և ստորագրություններով հաստատված նամակներ են հանձնում Իսրայել Օրուն և

նրան ուղեկցող կարգում *Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին*:

Հովհան Վիլհելմին ուղղված նամակում հայ մելիքները հայտնում էին, որ փոքրաթիվ օգնական զորքով Հայաստան ժամանելու պարագայում իրենք հայոց թագավորությունը վերականգնելու համար անմիջապես զինված ապստամբություն կբարձրացնեն: Ռազմական օգնության դիմաց մելիքները խոստանում էին Հովհան Վիլհելմին ճանաչելու Հայաստանի թագավոր:

Վերադառնալով Եվրոպա՝ Իսրայել Օրին կազմում և Հովհան Վիլհելմին է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության ծրագիր, որը հայտնի է *Պֆայցյան* անվանմամբ: Հովհան Վիլհելմը հավանություն է տալիս Իսրայել Օրու ծրագրին և առաջարկում գնալ Ֆլորենցիա և Վիեննա՝ այնտեղի տիրակալների համաձայնությունը ևս ստանալու: Ֆլորենցիայում դուքսը խոստանում է զորք տրամադրել, սակայն Վիեննայի արքունիքում հրաժարվում են Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց, քանի որ Ավստրիան 1699 թ. Թուրքիայի հետ կնքել էր հաշտության պայմանագիր:

Իսրայել Օրին համոզվում է, որ այդ պահին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի դեմ պայքարում Հայաստանի համար իրական դաշնակից կարող է լինել Ռուսաստանը: XVIII դ. սկզբին Ռուսաստանը պայքար էր սկսել ինչպես Բալթիկ, այնպես էլ Սև և Կասպից ծովերի ափերին հաստատվելու համար:

1701 թ. ամռանը Իսրայել Օրին գնում է Ռուսաստան և *Պետրոս I-ին* է ներկայացնում Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու իր ծրագիրը, որը հայտնի է *Մոսկովյան* անունով: Նա-

խատեսվում էր կազմակերպել 25-հազարանոց բանակ, որի մի մասը՝ 10 հազարը, Հյուսիսային Կովկասից պետք է մտներ Վրաստան: Այնուհետև ռուս-վրացական զորքերին պետք է միանային նաև ապստամբ հայերի զինված ուժերը: Ենթադրվում էր Արևելյան Հայաստանն ազատագրել շատ կարճ ժամանակում՝ նկատի ունենալով Պարսկաստանի՝ դիմադրելու անկարողությունը: Պետրոս I-ը այդ ժամանակ զբաղված էր Հյուսիսային պատերազմով (1700–1721 թթ.), ուստի հուսադրում է Իսրայել Օրուն, թե կզբաղվի այդ հարցերով պատերազմի ավարտից հետո: Միաժամանակ Պարսկաստանում և *Անդրկովկասում* տիրող իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Պետրոս I-ը որոշում է դեսպանություն ուղարկել Պարսկաստան (Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած երկրամասը ռուսներն անվանել են Անդրկովկաս, մեզ՝ հայերիս համար, անշուշտ, նույն երկրամասն Այսրկովկաս է: Ելնելով կոնկրետ նպատակահարմարությունից՝ դասագրքում գործածվում են նաև Անդրկովկաս, և՛ Այսրկովկաս տարբերակները): Դեսպանության ղեկավար նշանակվում է Իսրայել Օրին, որին տրվում է ռուսական բանակի գնդապետի աստիճան: Իսրայել Օրին, սակայն, մեկնում է նախ Եվրոպա և Հռոմի պապից ևս ստանում պարսից շահին ուղղված նամակ, որտեղ խնդրվում

էր հալածանքներ թույլ չտալ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ:

1708 թ. Իսրայել Օրին դեսպանական խմբով ժամանեց Շամախի քաղաք, իսկ **1709 թ.** շարունակեց իր ճանապարհը, եղավ Պարսկաստանի մայրաքաղաք *Սպահանում* և նույն թվականի կեսերին վերադարձավ Այսրկովկաս: Ռուսական դեսպանության ղեկավարի հայազգի լինելու հանգամանքը Այսրկովկասում մեծ տպավորություն գործեց:

Ռուսաստան վերադառնալու ժամանակ Իսրայել Օրուն միացավ նաև Գանձասարի կաթողիկոս *Եսայի Հասան-Ջալալյանը*: Աստրախանում 1711 թ. Իսրայել Օրին անակնկալ մահացավ, իսկ Եսայի Հասան-Ջալալյանը վերադարձավ Արցախ:

Մեծ է Իսրայել Օրու գործունեության նշանակությունը ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: XVII դ. վերջի և XVIII դ. սկզբի հայ ազատագրական շարժման զարթոնքը մեծապես կապված է նրա անվան հետ: Օրին գիտակցում էր ընդհանուր թշնամու դեմ բոլոր հնարավոր դաշնակիցներին համախմբելու նշանակությունը: Նա Հայաստանի ազատագրության հարցը դրեց գործնական հողի վրա, համախմբող դեր կատարեց հայ հասարակության տարբեր խավերի միջև, մարտական շունչ հաղորդեց պայքարին:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք XVII դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման ներքին և արտաքին նախադրյալները:
2. Ո՞ր իրադարձությունն ազատագրվելու հույսեր արթնացրեց թուրքահպատակ ժողովուրդների մեջ: Ի՞նչ գործնական քայլերով նշանավորվեց ազատագրական պայ-

քարի այս շրջանը: Ովքեր էին խաչատուր Գաղատացին, մահտեսի Շահմուրատը և Հովհաննես Թութունջին:

3. Հետագայում ինչ նոր երկրների և ինչո՞ւ ապավինեցին հայ քաղաքական ուժերը:
4. Ինչ գիտեք Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի և Իսրայել Օրու գործունեության մասին: Ո՞ւմ խորհրդով Օրին այցելեց Հայաստան. ինչո՞ւ: Ո՞ւմ ջանքերով և նրբ է հրավիրվել Անգեղակոթի ժողովը: Ինչ կարևոր վճիռ կայացվեց:
5. Ինչո՞ւ չիրականացավ Օրու «Պֆալցյան ծրագիրը»: Ներկայացրե՞ք «Մոսկովյան ծրագիրը»: Ո՞րն էր Իսրայել Օրու ղեկավարությամբ պարսկական դեսպանության նպատակը: Ինչ նշանակություն է ունեցել Իսրայել Օրու գործունեությունը հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

§ 2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Հայաստանում և Այսրկովկասում: Ռուսների Կասպիական արշավանքը: XVIII դ. առաջին երկու տասնամյակներին Պարսկաստանում դրությունը շարունակում էր վատթարանալ: Պարսկահպատակ ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, հարմար առիթի էին սպասում՝ թոթափելու պարսից տիրապետությունը: Ջենքի ուժով նրանց հնազանդ պահելու փորձերն այլևս հաջողություն չէին ունենում: Պարսկաստանի դեմ առավել եռանդուն էին գործում աֆղանները, որոնց հաջողվեց 1722 թ. գրավել երկրի մայրաքաղաք Սպահանը:

Ռուսաստանը որոշեց օգտագործել հարմար առիթը և գրավել Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափամերձ տարածքները: Պետրոս I-ը Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI-ին առաջարկեց միանալ հակապարսկական պայքարին: Պարսից շահին ապստամբներից պաշտպանելու պատրվակով ռուսական կայսրը 1722 թ. արշավանք է կազմակերպում դեպի Անդրկովկաս: Դերբենտը գրավելուց հետո Պետրոս I-ը, սակայն, անակնկալ վերադառնում է Աստրախան՝ զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կասպից ծովի

հարավային ափերը հետաձգելով հաջորդ տարվան:

Հայ ազատագրական պայքարի առաջնորդները ստեղծված պայմաններում չէին կարող անտարբեր մնալ: Ազատագրական պայքարը կազմակերպելու համար Վրաստանից հայ կամավորների ջոկատով Սյունիք մեկնեց Դավիթ բեկը: Արցախում մելիքները հավաքագրել էին բարձր մարտունակությամբ ավելի քան 12 հազար զորք: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի, մելիքների ու զորահրամանատարների գլխավորությամբ հայկական այդ զինուժից 10 000-ը մեկնեց Արցախից և ձամբար դրեց Գանձակի մոտակա *Չոբուկ* վայրում: Այստեղ էր եկել նաև Վախթանգ VI-ի բանակը, և հայկական ու վրացական զորքերը սպասում էին Պետրոս I-ի զորքերի ժամանելուն: Մոտ երկու ամիս մնալուց հետո՝ 1722 թ. աշնանը, լուր ստացվեց ռուսների՝ Դերբենտից նահանջելու և արշավանքը հետաձգելու մասին: Վրացական բանակը վերադարձավ Թիֆլիս: Հայկական ուժերը, նույնպես տուն դառնալով, ձեռնամուխ եղան Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Ռազմական ամրությունները (սղնախներ) Արցախում: Ազատագրական շարժումը Արցախում մտավ զինված պայքարի փուլ: Պայքարի ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը Գանձասարի հայոց կաթողիկոս **Եսայի Հասան-Ջալալյանն** էր:

Տարածաշրջանում տիրող քաղաքական խառնաշփոթից օգտվելով՝ լեզգիներն ասպատակում էին Շիրվանի և Արցախի բնակավայրերը: Այդ հարձակումներին դիմագրավելու համար Արցախի մելիքների զինված ջոկատները հաճախ միավորվում էին և միասնաբար դիմադրում թշնամուն: Ազատագրական պայքարին օժանդակելու համար Շիրվանի հայկական բնակավայրերից Արցախ ժամանեցին ռազմական գործի հմուտ կազմակերպիչներ **Ախան** և **Թարխան** հարյուրապետերն իրենց համախոհներով:

Արցախում կազմակերպվեցին պաշտպանական հենակետային ամրոցներ՝ **սղնախներ**: Դրանցից առավել հայտնի էին **Գյուլխատանի, Շոշի (Շուշի), Ավետարանոցի, Ջրաբերդի** և **Քարազիխի** սղնախները: Հայկական զինուժի շնորհիվ 1722 թ. վերջին ամբողջ Արցախն ազատագրվել էր պարսկական տիրապետությունից: Արցախում հաստատվեց հայկական իշխանություն:

Թուրքական գորքերի ներխուժումը Այրկովկաս: Պարսկական պետության թուլացումից փորձեց օգտվել նաև Օսմանյան կայսրությունը: Աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումը և ռուսների Անդրկովկաս արշավելը ևս հարմար առիթ էին Պարսկաստանի վաղեմի թշնամի թուրքերի համար: Օսմանյան կայսրությունը նպատակ ուներ ձնշելու նաև հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Միաժամանակ նա

Հասան-Ջալալյանների տոհմի զինանշանը

ձգտում էր խոչընդոտելու տարածաշրջանում Ռուսաստանի ծավալմանը և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Այսրկովկասի ու Պարսկաստանի արևմտյան նահանգների նվաճմանը: 1723 թ. հունիսին թուրքական բանակը գրավում է Թիֆլիսը և շարժվում դեպի Գանձակ: Վախթանգ VI-ը հեռանում է Ռուսաստան:

Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի համար պայքարի ելած Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև մրցակցությունը չվերաճեց ռուս-թուրքական պատերազմի: Երկար բանակցություններից հետո՝ **1724 թ. հունիսի 12-ին, Կ. Պոլսում** կնքվեց պայմանագիր: Դրանով Թուրքիան ձանաչեց Մերձկասպյան շրջանների միացումը Ռուսաստանին, իսկ ռուսական կողմը թուրքերի տնօրինությանը թողեց Շամախիից արևմուտք ընկած երկրամասերը: Ռուսական հրամանատարությունը, որ, ստանձնած պարտավորությունների համաձայն, այլևս չէր կարող օգնության գալ հայ ազատագրական ուժերին, ցարին ուղղած գեկուցագրերում միայն զարմանք էր արտահայտում Արցախի հայ մարտիկների սխրագործությունների ու տոկունու-

թյան կապակցությամբ: Այսպիսով՝ պայմանագրի կնքումն ազատեց Թուրքիայի ձեռքերը՝ Այսրկովկասում լայնաձակատ հարձակման անցնելու համար:

Երևանի հերոսական պաշտպանությունը: 1724 թ. գարնանը թուրքական բանակը ներխուժում է Արարատյան դաշտ և սկսում գրավել ու կողոպտել հայկական գյուղերը: Թշնամուն 40 օր դիմադրություն են ցույց տալիս Կարբի գյուղի բնակիչները: Նրանք համաձայնում են զենքը վայր դնել միայն այն պայմանով, որ թշնամու բանակը չմտնի Կարբի:

Թուրքական զորքը նույն թվականի հունիսի 7-ին պաշարում է Երևան քաղաքը, որի բերդում էր փակվել պարսկական փոքրաթիվ կայազորը: Երևանի պաշտպանության համար ուրքի է կանգնում ինչպես քաղաքի, այնպես էլ մերձակա հայկական գյուղերի բնակչությունը: Երևանը վերածվում է ռազմական ճամբարի: Քաղաքը պաշտպանող հայկական ուժերը բաժանված էին ջոկատների: Յուրաքանչյուր ջոկատ ուներ իր տեղամասն ու հրամանատարը:

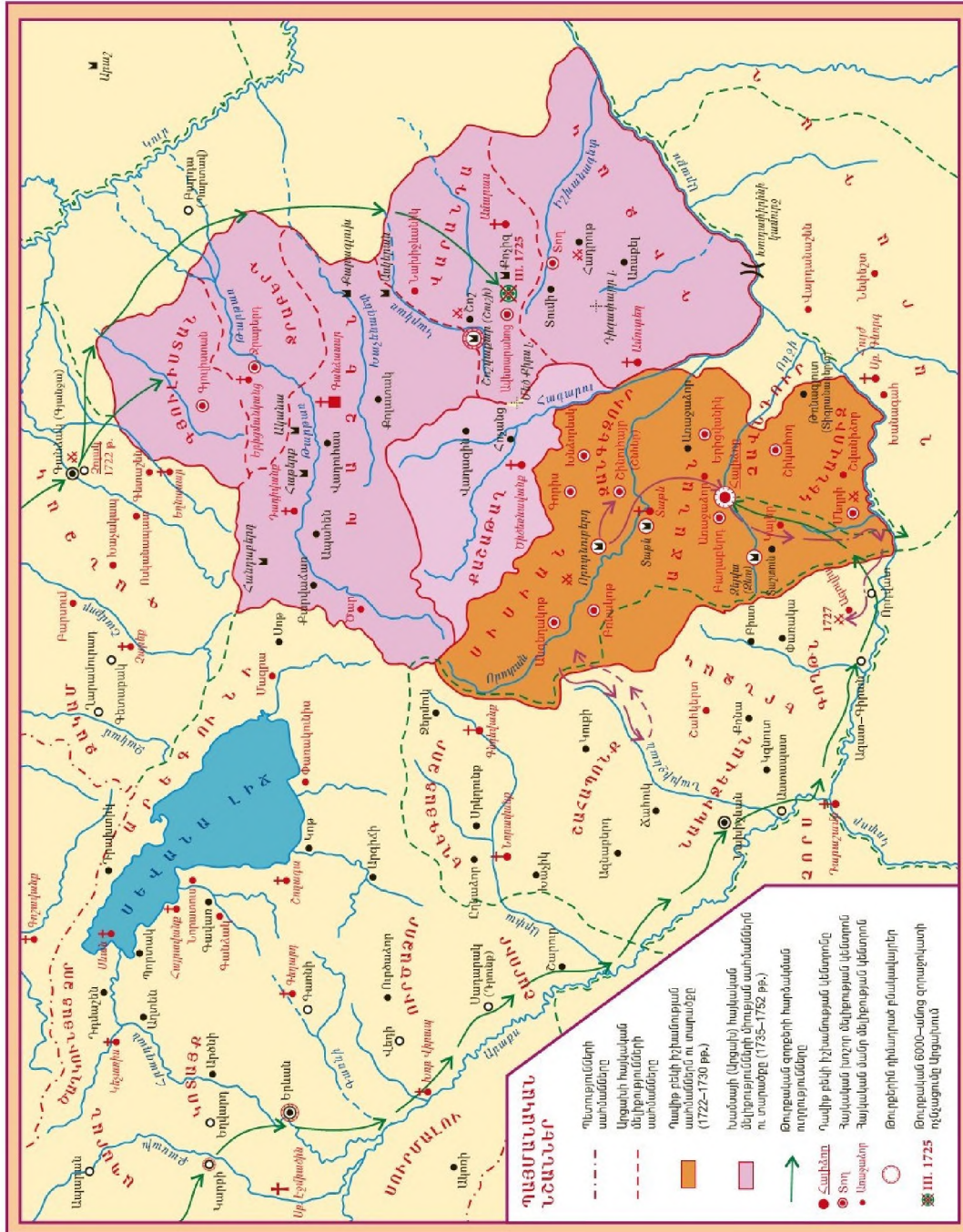
Հակառակորդի գրոհներն ավարտվում էին անհաջողությամբ: Հայերը Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Քեչիբեկյանի և այլոց գլխավորությամբ հերոսաբար դիմադրում էին հակառակորդի հարձակումներին և նրան մեծ կորուստներ պատճառում: Երևանի պաշտպանությունը շարունակվեց ավելի քան երեք ամիս: Քաղաքն այլևս չէր կարող դիմանալ պաշարմանը, որովհետև սպառվում էին պարենը և զինամթերքը: Երևանի խանը ստիպված էր համաձայնել բանակցություններ վարելու թուրքերի հետ: Սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքն անձնատուր եղավ: Թուրքական բանակը Երևանի գրավման

համար կորցրեց ավելի քան 20 000 զինվոր: Երևանի հերոսական պաշտպանությունը մի որոշ ժամանակով կասեցրեց թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Սյունիք և Արցախ:

Զինված պայքարն Արցախում: Թուրքական զորքերն առավել համառ և կազմակերպված դիմադրության հանդիպեցին Արցախում: Հայերի ազատագրական զինված պայքարին օժանդակելու ուսական կայսեր խոստումներով 1724 թ. սկզբին Ռուսաստանից Արցախ ժամանեց հայազգի **Իվան Կարապետը:** Դա ավելի հուսադրեց հայկական իշխանությանը: Նույն թվականին Արցախի ազատագրական ուժերը թուրքերի դեմ համատեղ պայքարի մասին պայմանագիր կնքեցին Գանձակի մահմեդականների հետ: Հայ զորահրամանատարներն օսմանյան բանակի դեմ համատեղ պայքարելու առաջարկ արեցին նաև պարսկական իշխանություններին: Հայկական մելիքությունները պատրաստ էին միասնաբար դիմագրավելու օտար հարձակումներին և ավերումներից պաշտպանելու սեփական երկիրն ու ժողովրդին:

1725 թ. մարտին թուրքական երեք զորամաս ներխուժեց Արցախի **Վարանդա** գավառ: Հայկական բանակի կորուստներից խուսափելու համար մելիքները շուրջ 6000 թուրք զինվորների տեղավորեցին Արցախի 33 հայկական գյուղերում և գիշերային հանկարծակի գրոհով ոչնչացրին նրանց: Թուրքական երկու փաշաները սպանվեցին, իսկ երրորդը գերի վերցվեց: Թուրքական բանակի ոչնչացումը և հայկական ուժերի այդ կարևոր հաղթանակը մեծ արձագանք ունեցան ամենուրեք, բարձրացավ հայերի մարտական ոգին:

**ԱՋԱՏԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1722-1730 ԹԹԸ::
ԽԱՄԱՅԻ (ԱՐՑԱՆ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Անհաջողության մատնվեց Արցախի դեմ թուրքական զորքերի նաև հաջորդ արշավանքը: 1726 թ. Շուշին գրավելու օսմանյան բանակի համառ գրոհները, հանդիպելով հայերի աննկուն դիմադրությանը, անհաջողության մատնվեցին: Ութօրյա մարտերից հետո կորցնելով 800 զինվոր՝ թուրքերը ստիպված վերադարձան Գանձակ: Կրած պարտություններից հետո թուրքերն ընտրում են անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը:

Արցախի ազատագրական պայքարում 1728 թ. առավելությունն անցնում է թշնամուն: Հայ զինական ուժերի մի մասը, չստանալով ռուսական օգնությունը և հուսախաբ լինելով, հետագա արյունահեղությունները կանխելու համար գերադասում է բանակցել թուրքերի հետ: Նույն թվականին մահանում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

Հաջորդ տարվա սկզբին Ավան և Թարխան հարյուրապետների գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկվեց Կասպից ծովի ափերին հաստատված ռուսական բանակ՝ օգնական զորք ստանալու նպատակով: Ռուսները կրկին չընդառաջեցին հայերին, և, օգնություն չստանալով, հայկական պատվիրակությունը չվերադարձավ Արցախ: Սակայն հայ ժողովուրդը ցած չդրեց գեները և շարունակեց ազատագրական պայքարը: **1729–1731 թթ.** թուրք զավթիչների դեմ պայքարում էր Գյուլիստանի սղնախը, որի հրամանատարն էր Աբրահամ սպարապետը:

Արցախի ազատագրական շարժումը մեծ արձագանք գտավ ողջ հայության մեջ: Այն ոգեշնչում էր նաև հայ ժողովրդի հաջորդ սերունդներին և հավատ ներշնչում հաղթանակի նկատմամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Պարսկաստանում XVIII դ. առաջին քառորդի տիրող իրավիճակը: Որո՞նք էին ռուսների Կասպիական արշավանքի պատճառները և առիթը, ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ այն:
2. Արցախում ազատագրական պայքարը կազմակերպելու գործում ի՞նչ դեր խաղաց Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Ինչի՞ մասին է վկայում Վախթանգ VI-ի ներկայությունը Չոլակում: Թվարկե՛ք առավել հայտնի սղնախները: Ինչո՞ւ արցախցիները պաշտպանական մարտավարության անցան:
3. Որո՞նք էին թուրքական զորքերի՝ Այսրկովկաս ներխուժելու նպատակները: Ե՞րբ կնքվեց Կ. Պոլսի պայմանագիրը: Ի՞նչ հետևանքներ այն ունեցավ:
4. Ե՞րբ թուրքական բանակը ներխուժեց Արարատյան դաշտ, ի՞նչ ավարտ ունեցավ Կարբիի ինքնապաշտպանությունը: Նկարագրե՛ք Երևանի պաշտպանությունը: Ի՞նչ նշանակություն այն ունեցավ:
5. Ազատագրական պայքարն արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին արցախցիները: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ թուրքական նվաճողների դեմ Արցախի զինված պայքարը:
6. Պարզաբանե՛ք Արցախի զինված պայքարի նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հայ և վրաց գորքերի՝ Գանձակի մոտ հանդիպման մասին

...Կարգավորելով ամեն ինչ, վերցնելով մոտ տասը հազար ընտիր սպառազեն ռազմիկ, որոնց հետ նաև քահանաների դասն ու մեր սպասավորներին, մեծ ձոխությամբ ու խնջույքներով հայոց իշխանությունը վերականգնված համարելով՝ գնացինք և իջևանեցինք Գանձակ քաղաքի մոտ՝ Չոլակ կոչվող վայրում: Վախթանգ թագավորը ևս իջևանել էր քաղաքի այն կողմում... Մենք գնացինք, և նրա բանակին մոտենալու պահին իր զորքերին հրամայեց ընդառաջ գալ մերայիններին... Հրացանների ձայնից որոտում և թնդում էր այն վայրը, և նրա փոշեխառն ծուխը, ինչպես կայծակնափայլ ամպ, ծածկում էր արեգակի ճառագայթները, որ մինչև անգամ հագիվ էինք իրար տեսնում... Վախթանգը... մեզ և հրամանատար կարգված տղաներին ու մելիքներին... քաջալերեց. «Այտուհեռն զորացե՛ք և քա՛նջ եղե՛ք՝ որպես քաջարի զավակներ, և ոչ որբից ու ոչնչից մի՛ երկնչեք, որովհետև սհաա հասել է քրիստոնյաների փրկության ժամանակը»:

Եսայի Հասան–Ջալալյան, Համառոտ պատմություն Աղոտանից:

§ 3. ԱՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ջինված պայքարի սկիզբը Սյունիքում. Դավիթ բեկ: Հայ ազատագրական ուժերը Սյունիքում անհրաժեշտ չափով համախմբված չէին, իսկ շրջակա պարսկամետ իշխանները զգալի ուժ էին ներկայացնում: Այդ խոչընդոտները հաղթահարելու և վրաց ազատագրական ուժերի հետ կապ հաստատելու նպատակով Սյունիքից Վրաստան էր մեկնել հայ առևտրական **Ստեփանոս Շահունյանը**: Նրա խնդրանքով է, որ Վախթանգ VI–ի բանակում ծառայող հայ զինվորականները՝ Դավիթ բեկի գլխավորությամբ 1722 թ. ուղարկվեցին Սյունիք: Նրանք հաստատվեցին **Շինուհայր** ավանում և իրենց շուրջը համախմբեցին տեղի հայկական զինված ուժերը: Դավիթ բեկի ղեկավարությամբ ստեղծվեց **նազմակա՛ն խորհուրդ**: Նա աչքի ընկած գորականներից **Մխիթարին** նշանակեց զորքերի սպարապետ, իսկ առանձին զորաջոկատների հրամանատարներ դարձան **տեղ Ավետիսը, Փարսադանը, Թորոսը** և ուրիշներ:

Առաջին հաղթական մարտը տեղի ունեցավ նույն թվականի աշնանը **ջուանչիր** կոչվող քոչվոր ցեղի դեմ: Այդ հաղթանակը մեծ հեղինակություն բերեց Դավիթ բեկին: Հայկական ուժերին միավորելու և ոգեշնչելու համար հատկապես կարևոր էր մահմեդականություն ընդունած և թշնամու հետ համագործակցող մելիք Բադրին պատկանող Տաթև գյուղի մերձակա ամրոցի գրավումը: Դավիթ բեկը հրամայում է կտրել դավաճան հայի գլուխը, իսկ ինքը գալիս և բնակվում է Տաթևում:

Սյունիքի ազատագրական շարժման դեմ հանդես եկան ու Կապանի ապստամբների վրա հարձակվեցին նաև շրջակա մահմեդական տիրակալները: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ **1723 թ. Չավնդուրի** մոտ, որտեղ հայ զորականներին հաջողվեց լիակատար հաղթանակ տանել:

Հայկական զորքերը Մխիթար սպարապետի և տեղ Ավետիսի հրամանատարությամբ գրավեցին նաև **Ջուայի** անառիկ բերդը: Հաջորդ կարևոր հենակետը

Դավիթ բեկի արձանը Կապանում

Ռոտուն բերդն էր, որի գրավման համար հայկական զորքերը մեծ ջանքեր գործադրեցին: Հակառակորդին հաջողվել էր հետ մղել հայկական զորքերի չորս գրոհները: Հերթական գրոհի ժամանակ հայերը կարողացան անցք փորել պատի մեջ և մտնելով բերդ՝ գրավել այն:

Սյունիքի հայկական իշխանությունը:

Դավիթ բեկի գլխավորած շուրջ մեկ տարվա հաղթական պայքարից հետո Սյունիքը ազատագրվեց օտար տիրապետությունից: Այնտեղ Դավիթ բեկի գլխավորությամբ ստեղծվեց հայկական իշխանություն, որի կենտրոնատեղի դարձավ **Հալիձորի** բերդը: Պարսից շահը 1724 թ. ճանաչեց Սյունիքում ստեղծված հայկական իշխանությունը, Դավիթ բեկի հետ դաշինք կնքեց և նրան իրավունք վերապահեց դրամ հատելու: Շահը կոչ է անում շրջակա պարսկական կառավարիչներին ճանաչելու և համաձայնեցված գործելու Դավիթ բեկի հետ: Ավելին, երբ սկսվեց թուրքական բանակի առաջխաղացումը, շահը հրամայեց պարսիկ կառավարիչներին ռազմական օժանդակություն ցուցաբերելու հայկական իշխանությանը:

Թուրքական զորքերը Երևանի գրավումից հետո շարժվում են դեպի Սյունիք

և Ատրպատական: Նրանք փորձում են գրավել Սյունիքը և վերջ տալ հայկական իշխանությանը: Շրջակա մահմեդական տիրակալների զինված ուժերը միանում են օսմանյան բանակին: Թշնամուն հաջողվում է գրավել մի շարք հայկական բնակավայրեր:

Դավիթ բեկն իր զորքով ամրացավ Հալիձորի բերդում: **1727 թ. մարտին** թուրքերը պաշարեցին Հալիձորը: Հայկական ուժերին հաջողվում է հետ մղել թշնամու համառ գրոհները: Օսմանցիների մի մասին հաջողվում է մագլցել բերդի պարիսպների վրա, սակայն հայ ռազմիկները թշնամու զինվորներին ցած են գործում պարիսպներից:

Դավիթ բեկը որոշում է դուրս գալ շրջափակված ամրոցից և հակահարձակման միջոցով անակնկալի բերել թուրքերին: Հակահարձակումը գլխավորող Մխիթարն ու տեր Ավետիսը դիմում են հայ զինվորներին. «*Արիացե՛ք, մի՛ երկնչե՛ք, հետևեցե՛ք մեզ: Եթե հասել է մեր վախճանը, քաջաբար մեռնենք, որովհետև մեզ համար սվեղի լավ է արիությամբ պարիսպներից դուրս մեռնել, քան այստեղ՝ մեր աչքերի առաջ, տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը*»: Նրանց հետևեցին երեք հարյուր զինյալներ: Աննկատ դուրս գալով բերդից՝ նրանք հանկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Խուճապի մատնված թշնամու զորքերը, մեծ կորուստներ տալով, դիմեցին փախուստի: Ընդհանուր առմամբ Հալիձորի ճակատամարտում թուրքական բանակից զոհվեց 13 000 զինվոր: Թշնամուց խլվեց 148 դրոշ, նրանց բանակի ամբողջ կողոպուտն ու ունեցվածքը:

Հայկական զորքերը՝ Մխիթար սպարապետի և տեր Ավետիսի հրամանատարությամբ, հետապնդելով թշնամուն, հար-

ձակման անցան Մեղրիի ուղղությամբ: Թշնամին կատարյալ պարտություն կրեց և Մեղրին ազատագրվեց: Հալիձորի և Մեղրիի հաղթանակները նոր լիցք հաղորդեցին հայ զինվորներին:

1728 թվականը շրջադարձային եղավ նաև Սյունիքի համար. մահացավ Դավիթ բեկը: Կապանի զինվորական հրամանատարությունն անցավ *Մխիթար սպարապետին*, որը շարունակեց գլխավորել պայքարը թուրք զավթիչների դեմ:

Ապստամբության ավարտը: Թուրքական բանակը, նոր համալրում ստանալով, կրկին հարձակվեց Սյունիքի վրա: Հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցավ պառակտում, որը բացասաբար անդրադարձավ պայքարի հետագա ընթացքի վրա: Հալիձորի բերդի նոր պաշարման ժամանակ Մխիթար սպարապետը պահանջեց շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն, բայց տեր Ավետիսը վստահեց թուրքերին և նախընտրեց նրանց հետ բանակցելու ուղին: Մխիթար սպարապետը ստիպված էր գիշերով հեռանալ բերդից: Թուրքերը

գրավեցին Հալիձորը, կողոպտեցին ու կոտորեցին բերդում մնացած հայ բնակչությանը: Հալիձորի անկումից հետո թեև Մխիթար սպարապետին հաջողվեց մի որոշ ժամանակով միավորել հայկական ուժերին և թուրքերի դեմ մի շարք հաղթանակներ տանել, սակայն ապստամբական ուժերի ջլատումը հնարավոր չեղավ կասեցնել:

1730 թ. թուրքերին Օրդուբաղում պարտության մատնելուց հետո Խնձորեսկ վերադառնալու ճանապարհին Մխիթար սպարապետը դավադրաբար սպանվեց: Սյունիքի հայկական զորքերը, միայնակ մնալով թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ, չկարողացան վերջնական հաղթանակի հասնել:

Այնուհանդերձ, 1720-ական թթ. գինված պայքարի շնորհիվ Սյունիքում որոշակի ժառանգելով վերականգնվեց հայկական ինքնիշխանությունը, իսկ Հայաստանի ազատագրության պայքարի պատմությունը հարստացավ փառավոր էջով՝ հեռագա սերունդներին մղելով հերոսական պայքարի:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Երբ Դավիթ բեկը հասավ Սյունիք: Ո՞րն էր նրա առաջին հաղթանակը: Ո՞վ էր մելիք Բաղրը և ինչ պատժի արժանացավ: Ինչ կարևոր հենակետեր գրավեցին հայկական ուժերը:
2. Ինչպե՞ս ձևավորվեց հայկական իշխանությունը Սյունիքում: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ չաիր ճանաչեց Դավիթ բեկի իշխանությունը:
3. Ներկայացրե՞ք Հալիձորի հերոսական պաշտպանությունը, գնահատե՞ք այդ հաղթանակը:
4. Ո՞րն էր հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցած պառակտման պատճառը. ինչ հետևանք դա ունեցավ: Ձեր կարծիքով ո՞ւմ կողմնորոշումն էր ճիշտ:
5. Ինչ նշանակություն ունեցավ ազատագրական զինված պայքարը Սյունիքում:

§ 4. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զինված պայքարի արդյունքները:

Հայկական ուժերը Սյունիքում և Արցախում տարան բազում հաղթանակներ, սակայն թշնամու գերակշիռ բանակների դեմ պայքարում նրանք ի վիճակի չեղան երկար ժամանակով պահելու պետական անկախությունը: Այդուհանդերձ, ազատագրական այդ հզոր շարժումը խոր հետք թողեց և մեծապես բարձրացրեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ազատասիրական ոգին, հավատ ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ պարսից պետությունը իր հետագա քաղաքականության մեջ շարունակեց հաշվի նստել հայկական մեկիությունների հետ, պահպանել նրանց իրավունքներն ու ինքնիշխանությունը:

Պարսկաստանում աֆղանների և թուրքերի դեմ պայքարի գլուխ անցած գորահրամանատար Նադիրին հաջողվում է հաղթանակներ տանել: Թուրքական զորքերի դեմ պայքարում Նադիրին օժանդակում էին նաև հայկական ուժերը: Իր բարյացակամությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ ընդգծելու համար Նադիրը այցելում է Էջմիածին և ներկա է լինում պատարագին: Վանքի վերանորոգման համար նա հատկացնում է հազար թուման, իսկ տաճարը զարդարում մոտ 15 կգ կշռող ոսկե ջահով: Միաժամանակ կարգադրում է Էջմիածին ուղարկել ընտիր զորքեր և այլ նվերներ: Նադիրը՝ որպես հեռատես քաղաքական գործիչ ու դիվանագետ, լավ էր հասկանում հայերի համակրանքը շահելու և նրա օգնության կարիքը հակաթուրքական պայքարում:

Պարսկական և օսմանյան զորքերի միջև **1735 թ. հունիսին** խոշոր ճակատա-

մարտ տեղի ունեցավ *Եղվարդ* գյուղի մոտ, որտեղ օսմանցիները ծանր պարտություն կրեցին: Պարսկական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էին նաև հայ զինվորներն ու աշխարհագրայինները: Նադիրի բանակում էին նշանավոր գործիչներ *Դիզակի մելիք Եզանը, Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարը, Երևանի մելիք Հակոբջանը* և ուրիշներ:

Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր զորքերը դուրս բերել Այսրկովկասից: **1736 թ. Էրզրումում** Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Թուրքիան կրկին ճանաչում էր Պարսկաստանի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Վրաստանում: Նադիրը 1736 թ. հռչակվեց Պարսկաստանի նոր շահ: Նրա տիրապետության ժամանակ Պարսկաստանը կրկին դարձավ Արևելքի հզոր պետություններից մեկը:

Հայկական ինքնավարությունը Արցախում. Խառնապի մեկիություններ: Նադիր շահը հաշվեհարդար տեսավ թուրքական զորքերին օժանդակած քոչվոր ցեղերի հետ: 1736 թ. Նադիրը Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը բաժանեց երկու մասի՝ Գանձակի խանությունից անջատելով Արցախը և դարձնելով այն առանձին վարչական միավոր: *Արցախի (Ջրաբերդի, Գյուլիստանի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի) մեկիությունները* սկսեցին անվանվել *Խառնապի (հինգ) մեկիություններ:* Դրանց կառավարիչ նշանակվեց *Դիզակի մելիք Եզանը*, որին ենթարկվեցին նաև Արցախի մեկիքների ռազմական ուժերը: Եզանը ստացավ նաև խանի տիտղոս: Նրա մահից հետո կառավարչի պաշ-

տոնն անցավ որդուն՝ *Արամին*, իսկ այնուհետև՝ վերջինիս եղբորը՝ մելիք *Եսայուն*:

Նաղիբի շահի կառավարման ժամանակ Արցախի մելիքները պահպանեցին իրենց բոլոր նախկին իրավունքները: Յուրաքանչյուր մելիք ուներ իր գորբը, որն անհրաժեշտության դեպքում կարող էր հասնել ավելի քան 1000–1500 զինվորի: Արցախի մելիքությունների սահմանները տարածվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը: Նաղիբի շահի մահից հետո ևս հայ մելիքները հաջողությամբ խափանում էին Արցախի հարևանությամբ հաստատվելու մահմեդականների բոլոր փորձերն ու ավերում նրանց հիմնադրած ամրությունները:

Իրենց տիրապետությունը պահպանեցին նաև Սյունիքի և Ղարաղաղի հայկական մելիքությունները: Սևանի հարավարևելյան մասում իշխող *Մելիք-Շահնազարյան* տոհմի ներկայացուցիչները Նաղիբի իշխանության տարիներին ոչ միայն վերահաստատվեցին ու պահպանեցին իրենց գոյությունն ու իրավունքները, այլև ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը: Նրանք ճանաչվեցին Երևանի խանից անկախ: Արարատյան երկրի քաղաքապետ նշանակվեց *Մելիք-ջան Մելիք-Շահնազարյանը*: Վերջինիս մահից հետո նրա որդի *մելիք Մանուչարը* նշանակվեց Երևանի ու Նախիջևանի գորահրամանատար: Մելիք Մանուչարը մեծ վստահություն էր վայելում Նաղիբի մոտ: Նա իր գործամատով մասնակցել էր

Հասան–Ջալալյան կաթողիկոս.
Գանձասարի եկեղեցի

Նաղիբի Հնդկաստան կատարած արշավանքին:

Արցախի ինքնավարությունը մարմնավորում էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը: Այն Արցախի ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ ուժերի համախմբման ու նրանց միասնականության հիմնական կենտրոնն էր: XVIII դ. սկզբից ազատագրական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Եսայի Հասան–Ջալալյան կաթողիկոսը (1701–1728 թթ.), որը արցախցիների նաև աշխարհիկ առաջնորդն էր զինված պայքարի տարիներին: Նրա մահից հետո էլ *Գանձասարի կաթողիկոսարանը* մնում էր հայոց ազատագրական գաղափարախոսության ու շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը: Այնտեղ կազմակերպված գաղտնի խորհրդակցություններում քննարկվում էին Հայաստանի ազատագրության տարբեր ծրագրեր:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ինչ միջոցներով էր Նաղիբը փորձում շահել հայերի համակրանքը: Երբ է տեղի ունեցել Եղվարդի ճակատամարտը. ինչ ավարտ է այն ունեցել: Ինչո՞վ եք բացատրում

այն հանգամանքը, որ Նադիրի բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էին նաև հայ զինվորներն ու աշխարհագրայինները:

2. Որո՞նք էին համաայի մելիքությունները: Ի՞նչ իրավունքներ ունեին համաայի մելիքները: Հայաստանի ուրիշ ո՞ր շրջաններում էին պահպանվել հայկական մելիքություններ:
3. Ի՞նչ դեր է խաղացել Գանձասարի կաթողիկոսությունը հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

§ 5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVII ՂԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Պայքարի գաղութահայ կենտրոնները: XVIII դ. կեսերից հայ ազատագրական շարժման մեջ սկսում են աշխուժանալ գաղութահայ կենտրոնները: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն հնդկահայ գաղութը:

Հնդկաստանում հայերը հաստատվել էին դեռևս XVI–XVII դդ.: Նրանք զբաղվում էին գերազանցապես վաճառականությամբ: Հայկական խոշոր և ծաղկուն համայնքներ կային Հնդկաստանի շատ քաղաքներում: XVII դ. երկրորդ կեսից, երբ եվրոպական պետությունները սկսեցին ներթափանցել Հնդկաստան, հայերն արդեն այնտեղ մեծ կշիռ ունեին և լուրջ մրցակից էին եվրոպական վաճառականների համար: Անգլիական *Արևելքահնդկական ընկերությունը* Հնդկաստան մուտք գործելը դյուրացնելու և միաժամանակ հայ վաճառականության մրցակցությունից խուսափելու նպատակով 1688 թ. պայմանագիր է կնքում նրանց հետ: Դրա համաձայն՝ հայերն իրենց ապրանքները անգլիական նավերով փոխադրելու իրավունք են ստանում:

Ամրապնդվելով Հնդկաստանում՝ անգլիացիները ձգտում էին միայնակ տիրանալու հնդկական առևտրին և հետզհետե սահմանափակել հայ վաճառականության իրավունքները: Անգլիացիներն ունեին խոշոր նավատորմ, կանոնավոր բանակ

և նպատակ ունեին տիրանալու ամբողջ Հնդկաստանին: Հնդկահայ բուրժուազիայի մի մասը և ազգային գործիչները սկսում են գիտակցել հայրենիքի, սեփական պետության ու բանակի անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Հնդկահայ այդ գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը:

Հովսեփ Էմին. գործունեության նշանակությունը: Էմինը ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում, որտեղից նրանց ընտանիքը տեղափոխվել է Կալկաթա: Նա ծանոթ էր ինչպես պարսկա-թուրքական լծին ենթակա հայ ժողովրդի վիճակին, այնպես էլ ականատես էր Հնդկաստանում հայ վաճառականության դժվարին կացությանը:

Երիտասարդ Էմինը որոշում է մեկնել Անգլիա, սովորել ռազմական գործը և ձեռնամուխ լինել Հայաստանի ազատագրմանը: Նրան ոգևորում էին Արցախի և Սյունիքի ազատագրական հերոսական պայքարի մասին տեղեկությունները:

1751 թ. Էմինը, հակառակ հոր կամքին, որը նրան ուզում էր վաճառական դարձնել, ծառայության է մտնում բրիտանական մի նավում և ուղևորվում Անգլիա: Այստեղ նա ընդունվում է *Վուլֆիջի* զինվորական ակադեմիան, ծանոթանում անգլիական քաղաքական ու պետական գործիչների հետ: Ակադեմիայում նա հմտանում է ռազմական գործի մեջ:

1759 թ. Հ. Էմինը գալիս է Հայաստան, որտեղ մոտիկից ծանոթանում է տիրող իրավիճակին: Նա համոզվում է, որ թուրքական տիրապետության դեմ ազատագրական պայքար կարելի է սկսել միայն որևէ հարևան պետության օժանդակությամբ: Այդպիսի հնարավոր դաշնակից կարող էր լինել Ռուսաստանը կամ Վրաստանը:

Վերադառնալով Անգլիա՝ Էմինը ներկայանում է Լոնդոնում ռուսական դեսպան **Գոլիցինին**: Նրանից վերցնելով Ռուսաստանի վարչապետ **Վորոնցովին** ուղղված հանձնարարական նամակ՝ 1761 թ. ճանապարհվում է Սանկտ Պետերբուրգ (կրճատ՝ Պետերբուրգ): Վորոնցովին Էմինը ներկայացնում է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, ցանկություն հայտնում լինել Վրաստանում: Նա հայրենիքի ազատագրության համար մտադիր էր, վրաց **Շերակ II** թագավորի հետ դաշնակցած, պայքարել թուրքական տիրապետության դեմ:

Վորոնցովն ընդառաջում է Էմինի խնդրանքին և Շերակ II-ին ուղղված նամակով նրան ճանապարհում է Վրաստան: Մոսկվայում Հովսեփ Էմինին է միանում Մովսես Բաղրամյանը: Աստրախանում տեղի հայերը հավաքագրում են կամավորների ջոկատ, որն ուղեկցում է Էմինին: Վրաց թագավորը համաձայնում է օժանդակել Էմինի ծրագրերին և նրան հանձնարարում վրաց զորքերին վարժեցնել եվրոպական ռազմական արվեստով:

Հայաստանում ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Էմինը կապեր է հաստատում Մշո Ս. Կարապետ վանքի **վանսահայր Հովնանի** հետ: Վերջինս մեծ աշխատանք էր տանում ջոկատներ հավաքագրելու և օսմանահպատակ քրդերի, ասորիների հետ համագործակ-

Մշո Ս. Կարապետ վանքը

ցելու ուղղությամբ: Հովնանը պնդում էր, որ Էմինը Հայաստան գալու ժամանակ ունենա վրաց թագավորի կողմից տրամադրված թեկուզև փոքրիկ մի զորաջուկատ: Դրանով թուրքերը կհամոզվեն, որ հակաթուրքական պայքարում վրացիներն էլ հայերի հետ են: Հերակ II-ը, զգուշանալով Թուրքիայի հետ ընդհարումից, երկար ժամանակ տատանվում էր որոշակի խոստումներ տալուց:

1764 թ. Հ. Էմինը և Շերակը խրախուսական նամակներ են ուղարկում Հովնանին, սակայն Երևանում խանի մարդիկ նամակատարին ձերբակալում են: Տեղեկանալով այդ մասին՝ **Սիմեոն Երևանցի** կաթողիկոսը նամակով կշտամբում է Շերակ II-ին հայ ժողովրդի համար վտանգավոր, անշրջահայաց քայլերի համար: Զգուշանալով հետագա անախորժություններից՝ Շերակը Էմինից պահանջում է հեռանալ Վրաստանից:

Հովսեփ Էմինն անցնում է Հյուսիսային Կովկաս, որտեղ մնում է ավելի քան մեկ տարի: 1766 թ. նա վերադառնում է Հայաստան և հանգրվանում **Գետաշենում՝ Գուլիստանի մեկիք Հովսեփի** մոտ: Էմինը Գետաշենում մասնակցում է Գանձակի խանի անակնկալ արշավանքի դեմ մեկիք Հովսեփի մղած ձակատամարտին: Հայկական զորքերը ջախջախիչ պարտության են մատնում խանի քանակին, հետապնդում

մինչև Գանձակի դարպասները և պաշարում քաղաքը: Հերակլ II-ի միջնորդությամբ հայկական զորքը դադարեցնում է պաշարումը, իսկ մելիք Հովսեփը տեղափոխվում է Գյուլիստան: Մելիք Հովսեփի հետ Գյուլիստան է գնում նաև Հ. Էմինը:

Արցախի իրադրությանը ծանոթանալու համար Հ. Էմինը Շուշիում այցելում է Իբրահիմ խանին, ապա մեկնում Գանձասար: Այստեղ նրան տեղեկացնում են, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հրամայել է չընդունել և չօժանդակել իրեն: Համոզվելով, որ Արցախում ևս կատարում են Սիմեոն Երևանցու հրամանը, Հ. Էմինը որոշում է կրկին վերադառնալ Ռուսաստան: Շամախիում լսելով, որ Խոյի ու Սալմաստի քրիստոնյաները պատրաստ են իրեն տրամադրելու 18 000 զինվոր, Էմինը ճանապարհվում է Խոյ: Սակայն պահանջվող գումարը չունենալով՝ նա չի կարողանում զորք վարձել: Անհաջողություններից հուսահատված՝ Էմինը 1770 թ. վերադառնում է Հնդկաստան:

Մովսես Սարաֆյանի ազատագրական ծրագիրը: XVIII դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ բնակչությունը շարունակում էր արագորեն աճել: 1768 թ. սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը և տարածվող լուրերը, թե ռուսները զորք են մտցնելու Այսրկովկաս, մեծ ոգևորություն առաջացրին հայերի շրջանում: Այդ պատերազմը մեծացնում է Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու հույսերը:

1769 թ. հունիսին Աստրախանի մեծահարուստ **Մովսես Սարաֆյանը** այլ գործիչների գլխությամբ Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային (նախարարություն) է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության իր կազմած ծրագիրը: Նա առաջարկում էր Ռուսաստանում բնակվող հայերից

ու վրացիներից կազմել կամավորական զորաջոկատներ և ռուսական զորքերի հետ ուղարկել Վրաստան: Ջորաջոկատների հրամանատարը պետք է լիներ հայազգի և ենթարկվեր ռուսական բանակի հրամանատարությանը: Հակաթուրքական պայքարի մեջ անհրաժեշտ էր ընդգրկել նաև Արցախի մելիքներին՝ նրանց տրամադրելով ռազմական հանդերձանք և զենք: Սարաֆյանի համոզմամբ՝ ռուսական բանակը հեշտությամբ կարող էր տիրանալ Երևանին, որովհետև այնտեղի խանը կախման մեջ էր Հերակլ II-ից: Վերջինս կարող էր հայ, վրացի և ռուս զինվորներ ուղարկել Երևան և գահընկեց անել խանին: Ակնկալվում էր, որ Երևանի գրավումից հետո մեծ քանակությամբ հայ բնակչություն կտեղափոխվեր այնտեղ և կզինվորագրվեր ռուսական բանակին:

Մովսես Սարաֆյանի ծրագրի համաձայն՝ Հայաստանն ազատագրելուց հետո պետք է ստեղծվեր հայկական պետություն, և Արցախի մելիքներից մեկը դառնար Հայաստանի թագավոր:

Հայաստանի ազատագրության հյուսիսային ծրագիրը: Հայրենիքի ազատագրմամբ մտահոգ աշխարհասփյուռ գաղութների մեջ առանձնանում էին ռուսահայ կենտրոնները: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ դեպի հարավ տարածվելու Ռուսաստանի քաղաքականությունը և Հայաստանն ազատագրելու հայոց շարժումներն ու ծրագրերը համահունչ էին:

XVIII դ. 80-ական թթ. հատկապես աշխուժացան հայոց պետականության վերականգնման համար դիվանագիտական բանակցություններն ու ազատագրական ծրագրի մշակումը: Դրան մեծապես խթանեց 1783 թ. Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև **Գեորգիևսկում** կնքված դաշնագիրը:

Դրանով Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր առնում Վրաստանը և զորք տրամադրում նրան: Այդ դաշնագիրը մեծ արձագանք գտավ հայկական շրջանակներում. դրա հետ մեծ հույսեր էին կապում ինչպես *Տոփսեի արքեպիսկոպոս Արդարյանը* Ռուսաստանում, այնպես էլ *Շահամիր Շահամիրյանը*³ Հնդկաստանում:

Ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ *Տոփսեի Արդարյանը* և *Տոփսաննես Լազարյանը* 1780–ական թթ. սկզբին բանակցություններ էին վարում ռուսական պետական գործիչների հետ՝ արշավանք կազմակերպելու և Հայաստանը ազատագրելու մասին: Նրանք կազմում են նաև Հայաստանի ազատագրության և հայ-ռուսական դաշնագրի 18 հոդվածից բաղկացած մի նախագիծ: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաս-

տանի միջև կնքել հավիտենական դաշինք: Դաշնակից Ռուսաստանը Հայաստանում ունենալու էր որոշակի քանակությամբ զորք՝ երկիրը հնարավոր հարձակումներից պաշտպանելու համար: Հայոց թագավորն ընտրվելու էր ռուսական կայսրի կողմից, իսկ այնուհետև պետք է օժվեր էջմիածնում: Առաջարկվում էր Հայաստանի մայրաքաղաք դարձնել Վաղարշապատը կամ Անին: Սահմանվում էին Հայաստանի դրոշը, զինանշանը, շքանշանները և այլն: Նախկին հողատերերին վերադարձվելու էին իրենց կալվածքները, սակայն առանց գյուղացիներին ձորտացնելու իրավունքի: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքել առևտրական պայմանագիր, իսկ Կասպից ծովի ափին Հայաստանին տրամադրել նավահանգիստ:

Տարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ինչո՞ւ XVIII դարի կեսերից աշխուժացան հայ ազատագրական շարժման գաղութահայ կենտրոնները: Ինչը նպաստեց, որ հնդկահայ բուրժուազիայի մի մասը և ազգային գործիչները գիտակցեին հայրենիքի, սեփական պետության ու բանակի անհրաժեշտությունը և նշանակությունը:
2. Նկարագրե՞ք Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Ինչո՞ւ Սիմեոն Երևանցին հանդես եկավ Էմինի և Հովնանի ծրագրերի դեմ: Արդյոք ձիշտ էր կաթողիկոսը. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ չիրականացան Էմինի ծրագրերը:
3. Ո՞վ էր Մովսես Սարաֆյանը. ներկայացրե՞ք Հայաստանի ազատագրության նրա ծրագիրը: Այդ ծրագրի ո՞ր առաջարկի հետ համաձայն չեք. ինչո՞ւ:
4. Հայաստանի ազատագրությամբ մտահոգ գաղութներում ինչո՞վ էին առանձնանում ռուսահայ կենտրոնները: Ներկայացրե՞ք Հ. Լազարյանի և Հ. Արդարյանի ծրագիրը: Համեմատե՞ք այն Սարաֆյանի ծրագրի հետ:

§ 6. ՀՆԴԿԱԿԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մտորասի հայրենասիրական խմբակը: Հայաստանի ազատագրությունը նախապատրաստելու համար Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ Մադրասում

ստեղծվել էր խմբակ, որի անդամները XVIII դ. 70–80–ական թթ. կատարեցին դիվանագիտական ու կազմակերպչական մեծ աշխատանք:

Հովսեփ Էմինը, վերադառնալով Հնդկաստան, շարունակեց իր հայրենասիրական գործունեությունը: Էմինը և Մովսես Բաղրամյանը համոզեցին հնդկահայ գործիչների մի մասին, որ առանց ժողովրդի լայն աջակցության Հայաստանի ազատագրման գործում հնարավոր չէ հասնել հաջողության: Հետևաբար, անհրաժեշտ է միավորել հայ երիտասարդությանը, նրան դաստիարակել հայրենասիրության ու ազգային արժանապատվության ոգով:

Հնդկահայերը, ոգևորված Էմինի քարոզչությունից, որոշում են նրա տրամադրության տակ դնել 12 000 ռուբլի՝ Հայաստանի ազատագրության համար բանակ ստեղծելու նպատակով: Իսկ մեծահարուստ **Գրիգոր Խոջաջանյանը** հայտնում է, որ ինքը պատրաստ է այդ գործի համար կտակել իր ունեցվածքի մեկ երրորդը, եթե ծրագրին հավանություն տա նաև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը:

Հայաստանի ազատագրությունը, ըստ Շ. Շահամիրյանի, պետք է իրականանար օտարի լծի դեմ համաժողովրդական ապստամբության շնորհիվ: Այն պետք է գլխավորեն Արցախի մելիքներն ու Էջմիածնի հոգևորականները: Հայ ժողովուրդը կարող էր օժանդակություն ստանալ Վրաստանից և Ռուսաստանից:

Մաղրասում տպագրված **«Նոր տեսրակ, որ կոչի յորդորակ»** և **«Ռոտզայթ փաստաց»** գրքերը Շ. Շահամիրյանն ուղարկում է ոչ միայն Սիմեոն կաթողիկոսին, այլև Արցախի մելիքներին, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, Հերակլ II-ին: Շ. Շահամիրյանը նամակագրական աշխույժ կապ էր ստեղծել նրանց հետ: Նա կապված էր նաև Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հով-

սեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի, Հովհաննես Լազարյանի և շատ ուրիշների հետ:

Հերակլ II-ին նա առաջարկում էր Վրաստանում կատարել բարեփոխումներ, որոնք կհզորացնեին երկիրը: Վրաստանն օգտակար կլիներ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Վրաց թագավորին օգնելու նպատակով Շ. Շահամիրյանը թանկարժեք նվերներ ուղարկեց և անգամ պատրաստակամություն հայտնեց տեղափոխվելու Վրաստան: Վրաց թագավորն իր հերթին Լոռու գավառը նվիրաբերեց Շ. Շահամիրյանին և նրան շնորհեց իշխանի տիտղոս:

«Նոր տեսրակ, որ կոչի յորդորակ» և **«Ռոտզայթ փաստաց»** աշխատությունները:

Հայ ժողովրդի մեջ ազատագրական գաղափարների տարածման, երիտասարդությանը հայրենի երկրի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ գրականություն: Նման գրքեր տպագրելու համար հնդկահայ մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանը **1771 թ.** Մաղրասում հիմնում է հայկական տպարան: 1772 թ. այդ տպարանում լույս է ընծայվում Մովսես Բաղրամյանի **«Նոր տեսրակ, որ կոչի յորդորակ»** գիրքը: Հայ իրականության մեջ դա առաջին հրատարակախոսական տպագիր աշխատությունն էր:

Գրքում ներկայացվում են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, նրա աշխարհագրական լայնարձակ սահմանները, և դրան է հակադրվում առկա վիճակը, երբ երկիրը կողոպտվում է օտարների կողմից: Կոչ էր արվում հայ երիտասարդներին դուրս գալու օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով հասնելու ազատության. **«Խիզախությանը եղեք,**

եղեք նմանվողներ մեր նախահոր՝ քաջ Արամի որդիներին, որ միգուցե թե այդպիսով կարողանանք վերագտնել մեր հայրենիքն Արարատյան»։ Հեղինակը քննադատում է միապետական կարգը՝ այն համարելով հայոց պետականության անկման պատճառներից մեկը։ Մեկ մարդը ի վիճակի չէ անսխալ կառավարել, իսկ թագավորի սխալը դժբախտություն է երկրի համար։ Ուստի առաջարկվում է ստեղծել սահմանադրություն և երկիրը կառավարել ժողովրդի ընտրովի ներկայացուցիչների միջոցով։

Ստանալով «Նոր տետրակը» և զգուշանալով հայ երիտասարդների անժամանակ ապստամբելու վտանգից՝ Սիմեոն կաթողիկոսը կարգադրում է հավաքել ու այրել գիրքը և փակել տպարանը։ Նրա սպառնալիքները, սակայն, չկասեցրին գրքի տարածումը։ 1786 թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և լույս տեսնում Պետերբուրգում 2000 տպաքանակով, այնուհետև թարգմանվում է նաև վրացերեն։

Շարունակելով «Նոր տետրակի» գաղափարները՝ Մադրասի խմբակի անդամները կազմում և հրատարակում են «Ռրոգայթ փառաց» գիրքը։ Այն ապագա հայկական պետության կառավարման օրենքների հավաքածու էր, որը պետք է կիրառվեր Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո։

Հայոց ապագա պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ «Հայոց տունը», պետք է կազմվեր ժողովրդի կողմից ընտրված փոխանորդներից (պատգամավորներից)։ Հայաստանում պետք է իշխեր օրենքը։ «Հայոց տունը» պարտավոր էր ստեղծել գործադիր իշխանություն (կառավարություն)։ Այդ նպատա-

կով փոխանորդներից պետք է ընտրվեին տասներեք հոգի, որոնցից մեկը վիճակահանությամբ դառնալու էր նախարար (նախագահ), իսկ մյուսները՝ նախարարի խորհրդակիցներ։ Նախարարը լինելու էր օրենքների առաջին կատարողը և գորքի գլխավոր հրամանատարը։ «Ռրոգայթ փառաց»-ը սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու ծրագիր էր, հայ քաղաքական մտքի կարևոր նվաճումներից մեկը։

Հայաստանի ազատագրության Հարավային (Շահամիր Շահամիրյանի) ծրագիրը։ Հայկական պետականությունը վերականգնելու նախագիծ էր կազմել Շահամիր Շահամիրյանը, այն բաղկացած էր 20 հոդվածից։ Այս նախագծով Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ խորհրդարանական կառուցվածքով։ Կառավարությունը գլխավորելու էր ազգությամբ հայ նախարարը։ Հայաստանում 20 տարի ժամկետով անհրաժեշտ էր համարվում տեղակայել 6-հազարանոց ռուսական զորք։ Հայաստանն իր հերթին անհրաժեշտության դեպքում պետք է զորք տրամադրեր Ռուսաստանին։ Առաջարկվում էր երկու երկրների միջև սահմանել ազատ երթևեկություն։ Հայաստանի կառավարությունը Պետերբուրգում պետք է ունենար իր դեսպանը։

Հովսեփ Արղությանի և Շ. Շահամիրյանի ծրագրերը ևս ներկայացվել են ռուսական կառավարությանը, սակայն իշխանությունների կողմից դրանք չեն քննարկվել։

Հայոց եկեղեցին և ազատագրական պայքարը XVIII դարում։ Պետականության բացակայության պայմաններում

հայ ժողովրդի տարաբնակ հատվածները համախմբող համագգային կառույցը Հայոց եկեղեցին էր: Հայոց կաթողիկոսի հոգևոր հեղինակությունն ու աշխարհիկ իրավասություններն ընդունում էին նաև օտար գահակալները՝ մեծարելով նրան «խալիֆա» անվանումով: Հայոց եկեղեցին և Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն պայքար էին մղում եկեղեցու միասնության, օտար դավանանքներից և աղանդներից հայ ժողովրդին զերծ պահելու, այլև հնարավոր քայլերի էին դիմում օտար տիրապետության պայմաններում հայ բնակչության տնտեսական ու իրավական շահերը պաշտպանելու համար:

XVIII դարում հայոց կաթողիկոսները՝ **Ասովաձատուր Տամադանցի, Աբրահամ Կրետացի** և այլք, պարսից տիրակալներից բազմիցս պահանջել են հայ բնակչության մեջ մահմեդականություն ընդունած անձանց զրկել իրենց հարազատների

ունեցվածքը առաջնահերթ ժառանգելու իրավունքից, որը հայտնի էր «Իմամ Զաֆարի օրենք» անվանումամբ: Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի միջնորդությամբ պարսից տիրակալ Նադիրը չնդյալ հայտարարեց Թիֆլիսի հայերի մի մասին Խորասան փոխադրելու վերաբերյալ իր իսկ հրամանը:

Նվիրված լինելով հայրենիքի և ժողովրդի ազատության գործին՝ Հայոց եկեղեցու նշանավոր առաջնորդները միաժամանակ շրջահայաց քաղաքականությամբ ձգտում էին հոգալու և ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը: Դա է պատճառը, որ Սիմեոն Երևանցին առանց անհրաժեշտ նախապատրաստության վտանգավոր էր համարում ազատագրական պայքարի մասին լուրերի տարածումը և հայության վաղաժամ ապստամբությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի ազատագրության գործով ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին Հնդկաստանում: Ո՞վ էր գլխավորում Մադրասի հայրենասիրական խմբակի աշխատանքները: Ըստ Շ. Շահամիրյանի՝ ինչպե՞ս էր իրականանալու Հայաստանի ազատագրությունը:
2. Ի՞նչ էր բովանդակում «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գիրքը: Համառոտ ներկայացրե՞ք «Որոգայթ փառաց» գիրքը: Համեմատե՞ք այն ՀՀ Սահմանադրության հետ:
3. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի ազատագրության Շահամիրյանի ծրագիրը: Համեմատե՞ք այն Արդությանի և Սարաֆյանի ծրագրերի հետ: Ձեր կարծիքով այդ ծրագրերից ո՞րն է նախընտրելի: Ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ դեր էր ստանձնել Հայոց եկեղեցին պետականության բացակայության պայմաններում: Թվարկե՞ք Հայաստանի ազատագրության գործում XVIII դարում ներդրում ունեցած հայ հոգևորականների:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հատված «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքից

Թեև ամենքն էլ մեղանչում ու սխալվում են ոչ առանց վնասի ու հատուցման, սակայն ոչ այնպես, ինչպես տերերը, իշխաններն ու ազգի նահապետները. բանն այն է, որ եթե հասարակ ժո-

դովրդից որևէ մեկը սխալվում կամ մեղանշում է, ապա միայն իրեն է վնաս բերում, իսկ իշխանի սխալվելը ոչ միայն վնասներ, այլև երբեմն մեծամեծ պատուհասներ ու աշխարհավերություններ է բերում ամբողջ ազգին, ըստ այնմ, թե՛ «Արդար թագավորը աշխարհ է շինում, իսկ անօրեն մարդը՝ կործանում»: Դա կարելի է տեսնել նաև մեզանում:

«Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», Մադրաս, 1772 (հմմտ.՝ Երևան, 1991, էջ 130–131)

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ԴԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Վարչաքաղաքական իրավիճակը: XIX դ. սկզբի դրությամբ Հայաստանը բաժանված էր Օսմանյան կայսրության և Իրանի (Պարսկաստան) միջև: Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը ենթակա էր Իրանին և կազմված էր *Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի* ու *Մակուի* խանություններից: Արևելյան Վրաստանն ընդգրկող Քարթլի-Կախեթի թագավորության սահմաններում էին ներառված հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ *Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Ղազախի* հարավային մասը (այժմյան Իջևանի շրջանը):

Երևանի խանությունը հիմնականում ներառում էր Արարատյան դաշտն ու նրա հարակից շրջանները: Նրա կառավարիչ *սարդարը* (գորագլուխ, գորահրամանատար) օժտված էր ռազմավարչական մեծ իշխանությամբ: Ղարաբաղի խանությունը զբաղեցնում էր պատմական Արցախի տարածքը և Զանգեզուրի զգալի մասը: Հայ բնակչությունը ենթարկվում էր ազգային, կրոնական ու սոցիալական հալածանքների: Հատկանշական է, որ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների ավելի քան հազար բնակավայրերի մոտ մեկ երրորդն ամայի ու անմարդաբնակ էր: Արտագաղթող հայերի բնակավայրերը

բնակեցվում էին քոչվոր մահմեդական ցեղերով:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման սկիզբը: Հայ ազատագրական շարժման գործիչների մոտ գնալով խորանում էր այն համոզմունքը, որ հարևան Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովուրդը կկարողանա ազատագրվել թուրքական և պարսկական տիրապետությունից, վերականգնել իր պետականությունը կամ ձեռք բերել ինքնավարություն:

XIX դ. սկզբին Ռուսական կայսրությունը, օգտագործելով Անդրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների, առաջին հերթին հայերի ազատագրական ձգտումները, սկսեց իրականացնել երկրամասը գրավելու իր վաղեմի ծրագիրը: 1801 թ. ռուսական արքունիքը Արևելյան Վրաստանը բռնակցեց Ռուսաստանին: Վրաց թագավորության հետ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև հայկական գավառներ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը:

Պարսկաստանը ոչ միայն չհաշտվեց Այսրկովկասում ռուսական ազդեցության տարածման հետ, այլև ձգտում էր ռուսներին հետ մղել Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս:

Վրաստանում տեղակայված ռուսական զորքերը 1804 թ. սկզբին դիմում են

ռազմական գործողությունների և գրավում **Գանձակը (Գրանջա)**: Սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմ (1804–1813 թթ.): Հունիսի վերջին Էջմիածնի մոտ պարսից գահաժառանգ Աբաս–Միրզայի զորքերը պարտություն են կրում ռուսներից:

Ռուսների ռազմական հաջողություններն անհանգստացնում են Ֆրանսիային, Անգլիային և Օսմանյան կայսրությանը, որոնք ձգտում են ընդհանուր դաշինք ստեղծելու Ռուսաստանի դեմ: Այդ ամենը 1806 թ. վերջին հանգեցնում է ռուս-թուրքական պատերազմի (1806–1812 թթ.):

Թուրքերի հետ 1812 թ. հաշտություն կնքելուց և Նապոլեոնին ջախջախելուց հետո ռուսներն Անդրկովկասում անցնում են պարսիկների դեմ հարձակման և մի շարք հաղթանակներ տանում: **1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին** Արցախի **Գյուլիստան** գյուղում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Ի թիվս այլ տարածքների՝ Ռուսաստանին է անցնում նաև Արևելյան Հայաստանի զգալի հատվածը՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Գանձակը, Ղարաբաղը, Շիրակը: Երևանի և Նախիջևանի խանությունները շարունակում են մնալ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Հայերը 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում: XIX դ. սկզբին Անդրկովկասի համար մղված պատերազմներում Ռուսաստանի հաջողությունների մեջ հայերն ունեցան ծանրակշիռ ներդրում: Նրանց ստեղծած աշխարհագրային ջոկատներն ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում իրենց բնակավայրերի համար և մասնակցում էին ռազմական գործողություններին:

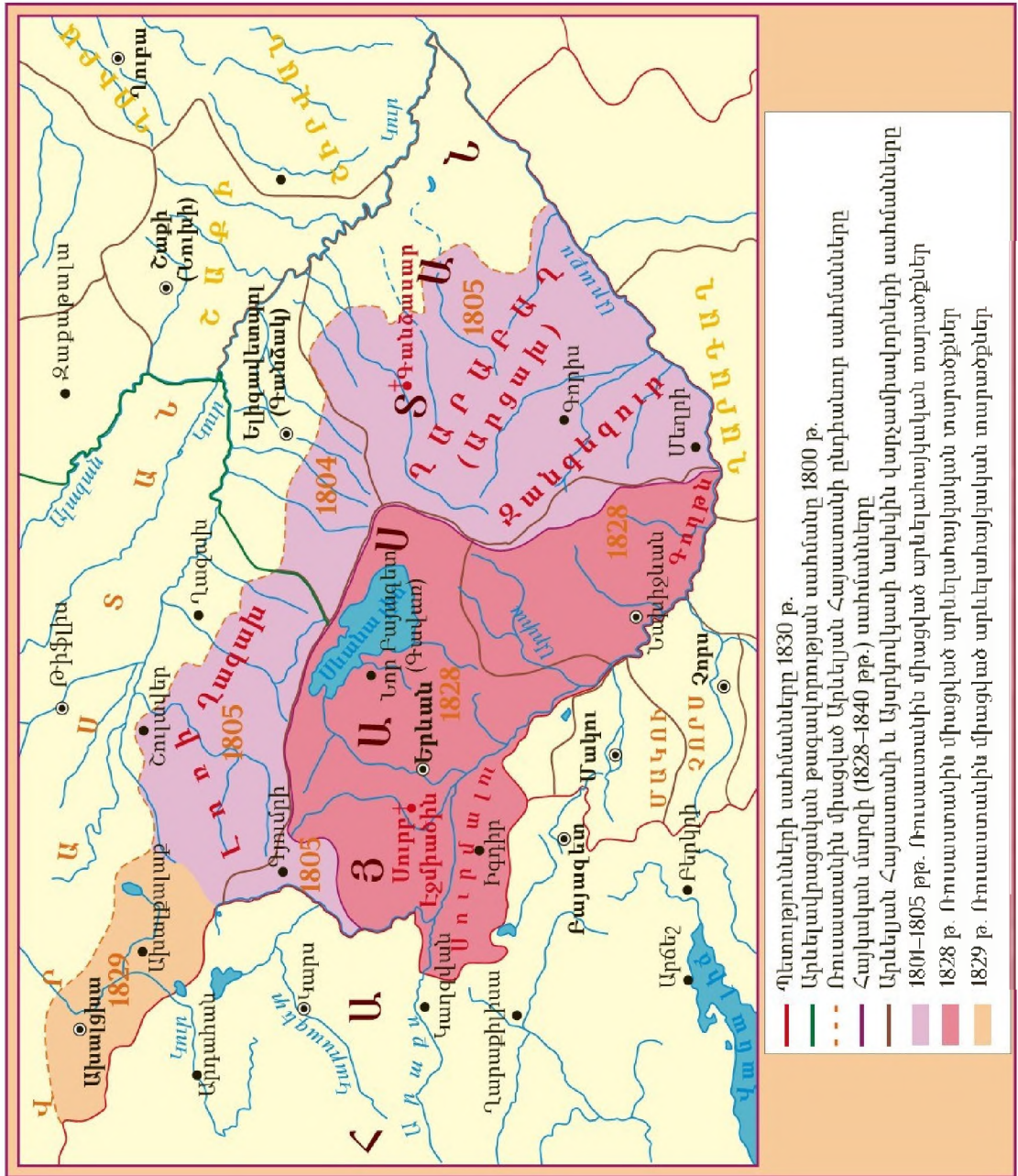
Ռուսներին մեծ օգնություն է ցույց տալիս Գյուլիստանի մելիք Աբովի որդու՝

Ռուսում (Ռուսում) բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը: Պարսկական հրոսակախմբերի դեմ Բորչալուում, Ղազախում և Շամշադինում հերոսաբար մարտնչում էր **Գրիգոր վարդապետ Մանուչարյանի** գլխավորած 500–հոգանոց հեծյալ ջոկատը: Անվեհեր հոգևորականը պարգևատրվում է Գեորգիևյան 4–րդ աստիճանի խաչով: Ռուսներին հայության ցույց տված ռազմական և նյութական աջակցությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրսևորումներից էր:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման ակտը: Պարսկական արքունիքն ամեն կերպ ձգտում էր վերադարձնելու Գյուլիստանի պայմանագրով կորցրած տարածքները: **1826 թ. հուլիսին** Աբաս–Միրզան 60–հազարանոց բանակով ներխուժում է Արցախ և պաշարում **Շուշի** բերդը: Միաժամանակ Երևանի խանի զինված ուժերը ներխուժում են Շիրակի և Փամբակի գավառներ: Այսպես սկսվում է ռուս-պարսկական նոր պատերազմ (1826–1828 թթ.):

Անակնկալ հարձակումը ռուսներին հարկադրեց սկզբնական շրջանում դիմել պաշտպանության և ապավինել հայկական աշխարհագրային ջոկատների աջակցությանը: Շուշիի ռուսական կայսզորը և շրջակայքի հայկական 22 գյուղերից օգնության եկած 1500 աշխարհագրայիններն ավելի քան մեկուկես ամիս հերոսաբար դիմադրում են պարսիկներին: Այդ օրերին Ղազախ–Շամշադինում կրկին մարտական գործողությունների մեջ էր մտել փորձառու **Գրիգոր Մանուչարյանի** փառապանծ հեծյալ ջոկատը: Լոռի–Փամբակում սկսել էին գործել **Մարտիրոս Վեքիլյանի** աշխարհագրայինները:

ԱՐԵՎԵՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՏԱՏԱՆԻՆ

Գեներալ Իվան Պասկևիչ

Աշնանից պատերազմը թևակոխում է իր երկրորդ շրջափուլը, որը նշանավորվում է ռուսական զորքերի հաղթանակներով: **1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին** հայազգի գեներալ **Վալերիան (Ռուստոմ) Մաղաթովի** 2-հազարանոց զորագունդը Շամքոր գետի ափին ջախջախում է պարսիկների 10-հազարանոց բանակը և հետ գրավում Գանձակը:

Գանձակի (Ելիզավետպոլ) մոտ սեպտեմբերի 13-ին տեղի է ունենում ավելի մեծ ու վճռական ճակատամարտ: Գեներալ Ի. Պասկևիչի գլխավորած 8-հազարանոց զորքը ջախջախիչ հարված է հասցնում Արաս-Միրզայի 35-հազարանոց զորքին և դուրս շարտում գրավված շրջաններից:

1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերն անցնում են վճռական հարձակման: Պատերազմական գործողությունները ծավալվում են Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում: Վիրահայոց թեմի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցու խոսքերով՝ մոտենում էր Արարատյան աշխարհի և հայ ժողովրդի ազատագրության ժամը:

Ռուսական զորքի նորանշանակ հրամանատար **Ի. Պասկևիչը** գեներալ

Ա. Կրասովսկու դիվիզիան թողնում է՝ Երևանի բերդը պաշարված պահելու համար, իսկ ինքը հետապնդում է Արաս-Միրզայի զորքերին և գրավում Նախիջևանը: Արաս-Միրզան գաղտագողի հարձակվում է Էջմիածնի կայազորի վրա: Ներսես Աշտարակեցին կազմակերպում է Էջմիածնի պաշտպանությունը և օգնություն խնդրում Արագածի ճամբարում գտնվող գեներալ Կրասովսկուց: **1827 թ. օգոստոսի 17-ին Օջականի և Էջմիածնի** միջև ընկած վայրում տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ: Վճռական պահին պարսիկների բանակում ծառայող թեղանթաձիգ **Հակոբ Հարությունբանն** իր հրանոթի փողն ուղղում է դեպի պարսկական զորքերը և խուճապ առաջացնում՝ հնարավորություն տալով ռուսներին կոտրելու հակառակորդի դիմադրությունը և մտնելու Էջմիածին: Հակոբը դիմում է փախուստի, բայց պարսիկները բռնում են նրան և խոշտանգում: Հերոսը հրաշքով կենդանի է մնում: Ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրում է և նշանակում ցմահ տարեկան թոշակ:

1827 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը գրավում են Սարդարապատը, նորից պաշարում Երևանի բերդը: **Տոկտեմբերի 1-ի** առավոտյան ռուսական զորքերը և հայ կամավորները սրընթաց գրոհով մտնում են **Երևանի բերդ**: Երևանի գրավումը ռուսական զորքերի ամենամեծ հաղթանակն էր 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում:

Ռուսական զորամասերը շուտով անցնում են Արաքս գետը և հոկտեմբերի 13-ին մտնում Թավրիզ: Մինչև 1828 թ. սկզբները ռուսական զորքերը գրավում են Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան և շարժվում դեպի Թեհրան: Շահը ստիպված հաշ-

տություն է խնդրում: **1828 թ. փետրվարի 10-ին** Թավրիզ-Թեհրան ճանապարհին գտնվող **Թուրքմենչայ** գյուղում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Արևելյան Հայաստանի եւ մի մեծ հատված՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, անցնում են Ռուսաստանին: Սակայն Արաքս գետից հարավ ընկած պատմական Պարսկահայքի և Ատրպատականի գավառները վերադարձվում են պարսիկներին:

Հայերի մասնակցությունը 1826-1828 թթ. պատերազմին և նրանց սպասելիքները: 1827 թ. սկզբներին, երբ ռուսական զորքերը պատրաստվում էին գրավելու Երևանը, **Ներսես Աշոտրակեցին** և գրող, մանկավարժ **Հարություն Արամհարյանը** հայրենասիրական կոչներով դիմեցին երկրամասի հայությանը: Հայրենիքի ազատության գաղափարով տոգորված՝ բազմաթիվ երիտասարդներ ցանկություն հայտնեցին ռուսական զորքի հետ մասնակցելու հարձակմանը: 1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում, Արցախում և այլ վայրերում կազմակերպվում են կամավորական գումարտակներ (դրոժիաններ): Համընդհանուր ոգևորության պայմաններում աճում էր հայ կամավորականների թիվը: Ռուսական իշխանությունները, հայերին ոգևորելով, նպատակ ունեին միայն օգտագործելու նրանց ուժերը երկրամասը գրավելու համար:

Պարսկահայտակ հայերի վերաբնակեցումը: Թուրքմենչայի պայմանագ-

րի 15-րդ հոդվածով պարսկահայտակ հայերին հնարավորություն էր ընձեռվում տեղափոխվելու Ռուսաստանյան կայսրության նորահաստատ տարածքներ: Նախապես ռուսական իշխանությունները ծրագրել էին գրաված տարածքները բնակեցնել ռուս կազակներով, սակայն ծախսատար այդ ծրագրից ցարական արքունիքը շուտով հրաժարվեց:

Տասնյակ հազարավոր հայեր, չկամենալով մնալ պարսկական տիրապետության տակ, 1828 թ. գարնանից ուղղվում են դեպի Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած տարածք: Երեքուկես ամսվա ընթացքում Արաքսի ձախ ափն է անցնում 8 հազարից ավելի հայ ընտանիք՝ մոտ **45 000 մարդ**, Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և այլ շրջաններից:

Պարսկահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Ռուսահայտակ դարձած հայերը ձեռք բերեցին անձի ու գույքի ապահովության, ազգային կյանքի կազմակերպման ավելի նպաստավոր պայմաններ: Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասի վրա կրկին սկսվեց ազգահավաք գործընթաց, որը հետագայում հսկայական նշանակություն ունեցավ հայոց պետականության վերականգնման բաղձալի երազանքի իրագործման համար:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական իրավիճակը XIX դ. սկզբին:
2. Անդրկովկասի նկատմամբ ի՞նչ նպատակներ ունեւ Ռուսաստանը: Ի՞նչպե՞ս և հայկական ի՞նչ գավառներ անցան Ռուսաստանին: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Գյու-

լիստանի հաշտության պայմանագիրը: Ներկայացրե՞ք հայերի մասնակցությունը 1804–1813 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմին:

3. Նկարագրե՞ք 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմի ընթացքը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Երևանի գրավումը: Երբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը:
4. Ի՞նչ սպասելիքներ ունեին հայերը 1826–1828 թթ. պատերազմից: Ներկայացրե՞ք կամավորական շարժման ընթացքը:
5. Որքան հայ և դր շրջաններից տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած տարածք: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ պարսկահայերի վերաբնակեցումը:

§ 2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԵՆԵՐԻՆ ԵՎ ՌՈՒՍ–ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԴԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Վարչական բաժանումը և արևմտահայերի դրությունը: Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ տարածքը XIX դ. սկզբին բաժանված էր Էրզրում (Կարին), Ախալցխա, Կարս, Վան, Դիարբեքիր և Սեբաստիա էյալեթների (նահանգ): Հայաշատ նահանգներ էին նաև Տրապիզոնը, Կեսարիան, Մալաթիան, Մարաշը, Ադանան, Ուրֆան և այլն:

Օսմանյան տերության արևելյան վարչամիավորների մեջ իր ընդարձակ տարածքով և ռազմաքաղաքական նշանակությամբ առանձնանում էր *Էրզրումի* նահանգը: Նահանգի կառավարիչ փաշան՝ վալին, որ համատեղում էր կայսրության արևելյան մարզերի զորքերի հրամանատարի՝ սերասկյարի պաշտոնը, կրում էր Հայաստանի կառավարչի տիտղոսը: Այս նահանգի գրեթե հազար բնակավայրերում ապրում էր ավելի քան 40 0000 հայ:

XIX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում և հարակից նահանգներում, բացի քրիստոնյա հայերից, մեծ թիվ էին կազմում մահմեդականացված հայերը: Նրանց զգալի մասին շարունակում էին կոչել «կեսկեսներ», այսինքն՝ կեսհայ,

կեսմահմեդական: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը չէր մոռացել ինչպես մայրենի լեզուն, այնպես էլ քրիստոնեական կրոնը: Այդպիսի բնակչություն կար Պոնտական լեռների լանջերին ձգվող Համշեն կիսանկախ գավառում, Բաբերդում, Սպերում, Երզնկայում և այլուր:

Ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում ապրող մոտ 3 մլն հայերի (այդ թվում՝ «կեսկեսները») մեծ մասը (ավելի քան 2 մլն մարդ) բնակվում էր Արևմտյան Հայաստանում, մնացածը՝ Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Հայերը և քրիստոնյա այլ ժողովուրդները ապրում էին ազգային ամենաբիրտ ճնշումների, ազգային արժանապատվության ոտնահարման, ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգի պայմաններում: Բարձր դուռը՝ թուրքական կառավարությունը, հրապարակել էր մի օրենք, որը մահապատիժ էր նախատեսում մահմեդականացած բոլոր այն քրիստոնյաների համար, ովքեր կփորձեին վերադառնալ իրենց նախկին կրոնին:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները: Օսմանյան Թուրքիայում, չնայած ազգային և կրոնական դաժան հալածանքներին, մի շարք վայրերում

պահպանվել էին դեռ միջնադարից եկող հայկական ինքնուրույն համայնքներ և իշխանություններ, որոնք անթեղված ձևով իրենց մեջ կրում էին հայկական պետականության մի շարք հատկանիշներ:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում առանձնանում էր *Սասուն* լեռնագավառը: Այստեղի կիսանկախ իշխանության գլուխ շարունակում էին մնալ տեղի իշխանական տների շառավիղները: Հայկական ազդեցիկ իշխանապետություններից էր նաև *Մուկի Շառուսի* գավառի համայնքը: Այստեղ վարչական և դատական ողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր: Հայկական կիսանկախ իշխանություններ կային նաև Խնուսում, Մանազկերտում և այլուր:

Կիլիկիայում համայնքային ներքին ինքնավարությամբ աչքի էին ընկնում լեռնային Ջեյթունի (Ուլնիա) 30 հայկական գյուղեր՝ մոտ 28 000 հայ բնակչությամբ: Այստեղի իշխանական տների՝ *Յաղուբյանների*, *Սուրենյանցների*, *Նորաշխարհյանների (Ենի-Տունյաններ)* և *Շուրոդյանների* գլխավորությամբ կառավարության դեմ պայքարը գրեթե միշտ պսակվում էր հաջողությամբ:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները երբեմնի համահայկական պետականության յուրահատուկ դրսևորումներ էին: Քաղաքական բարենպաստ պայմանների դեպքում դրանք կարող էին դառնալ հայկական պետականության վերաստեղծման հիմքը:

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերը: XIX դ. սկզբին սրվեցին ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Օսմանյան վտանգը չեզոքացնելու նպատակով ռուսական արքունիքը զործողության մեջ դրեց Ռուսաստանին արդեն հարևան դարձած Ախալցխայի և

Ս. Վարագա վանքը Վանում

Կարսի նահանգների նվաճման իր ծրագիրը:

Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակներից ոգևորված ռուսները *1806 թ. դեկտեմբերին* մարտական գործողություններ են սկսում նաև Թուրքիայի դեմ: *1807 թ. հունիսին* Ախուրյանի ափին՝ *Փոքր Ղարաքիլիսա* գյուղի մոտ, ռուսական 7–հազարանոց զորքը հաղթանակ է տանում օսմանյան 20–հազարանոց զորախմբի նկատմամբ:

1810 թ. նոյեմբերի սկզբին տեղի հայերի ու վրացիների գործուն անջակցությամբ ռուսական զորքերն արագորեն գրավում են Ախալցխա փաշայության տարածքի զգալի մասը, սակայն Ախալցխան գրավել չի հաջողվում: Իսկ հաջորդ տարվա դեկտեմբերին ռուսները գրավում են անառիկ համարվող Ախալքալաքի բերդը, ապա նաև ամբողջ գավառը:

Կովկասյան և Բալկանյան ձակառներում ռուսների տարած հաղթանակները հանգեցնում են *1812 թ. մայիսի 16–ին Բուխարեստում* հայ դիվանագետ *Մանուկ բեյ Միրզայանի* միջնորդությամբ հաշտության կնքմանը: Դանության շրջանում ստանալով Բեսարաբիան՝ ռուսները Ախալքալաքի գավառը, Անապան ու Փոթին վերադարձնում են թուրքերին:

Այդ գիշումն արվում է առանց հաշվի առնելու հայ բնակչության շահերը: Նախապատվությունը եվրոպական խնդիրներին տալու, հայկական շահերն անտեսելու Ռուսաստանի այս գործելակերպը պահպանվում է նաև հետագա ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, հայերի մասնակցությունը: 1820–ական թթ. շարունակվում էր Օսմանյան կայսրության տնտեսական ճգնաժամը, մեծ ծավալ էր ընդունել հույների և բալկանյան այլ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Ռուսաստանի արտաքին-քաղաքական գլխավոր նպատակն էր տեր դառնալ սևծովյան նեղուցներին՝ Բոսֆորին ու Դարդանեղին, ամրապնդել դիրքերը Բալկաններում և Արևմտյան Հայաստանում: Եվ 1828 թ. ապրիլին նա երկու ճակատով (Բալկանյան և Կովկասյան) պատերազմ է սկսում Օսմանյան կայսրության դեմ:

Եռօրյա համառ մարտերից հետո՝ **1828 թ. հունիսի 23–ին**, ռուսները գրավում են **Կարսը**: Հուլիսի 23–ին ռուսական ուժերը պաշարում են **Ախալքալաքի** բերդը, անցնում վճռական գործողությունների և հաջորդ օրը գրավում այն: Օգոստոսի 15–ին Պասկևիչի զորքերը կարողանում են գրավել **Ախալցխան**:

Ռուսական զորքերը լուրջ հաջողություններ են ունենում նաև ճակատի ձախ թևում՝ Երևան–Բայազետ ուղղությամբ, որտեղ կռվում էր գեներալ **Ա. Ճամբափաձեի** 2–հազարանոց զորաջոկատը: Ռուսներին միացել էր Երևանյան հեծյալ աշխարհագորը: Բայազետի հայ գյուղացիությունը, որը կազմում էր բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, մեծ աջակցություն է ցուցաբերում ռուսական

զորքին: Բայազետում կազմավորվում է նաև **Մեղիք–Մարտիրոսյանի** 500–հոգանոց կամավորական ջոկատը: «*Բայազետի հայերը, — կարդում ենք ռուսական աղբյուրներում, — չափազանց քաջ կռվողներ էին... Հայերը բացահայտորեն իրենց նպաստն էին բերում Ռուսաստանին*»: Քաղաքի և գավառի հայ բնակչության ռուսանպաստ կեցվածքը ստիպում է տեղի փաշային 1828 թ. օգոստոսի 28–ին **Բայազետի** բերդը հանձնել ռուսներին:

Հաջորդ տարի շարունակվեցին ռազմական գործողությունները: Թուրքերը հակահարձակման անցան Բայազետի ուղղությամբ: Վանի փաշան հունիսին ներխուժեց Ալաշկերտի դաշտ՝ ձանապարհին թալանելով ու առևանգելով հայ գյուղացիներին: Թուրքերին հաջողվեց մտնել Բայազետ: Սակայն բերդի ռուսական կայազորը գեներալներ Պոպովի և Պանյուտինի գլխավորությամբ կազմակերպեց համառ դիմադրություն: Մարտերին ամենագործուն մասնակցությունն ունեցան բայազետցի հայ կամավորականները: «*Հայերը, — ինչպես վկայում է գեներալ Պոպովը, — կռվում և մեռնում էին իբրև հերոսներ, նրանց ղեկավարները, որ միշտ առջևի գծում էին, գրեթե բոլորն էլ վիրավոր էին*»: Շուտով ռուսական կայազորն անցնում է հակահարձակման և փախուստի մատնում Վանի փաշայի զորքերին:

1829 թ. հունիսի 24–ին Ի. Պասկևիչի գլխավորած ռուսական հիմնական ուժերը գրավում են Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան: Արշավանքին մասնակցող ռուս մեծ զորղ Ա. Պուշկինի խոսքերով՝ այս բերդը դառնում է «Արգրումի [Էրզրում] բանալին»: **Տունիսի 27–ին** ռուսական բանակը առանց մարտի մտնում է Էրզրում:

Ռուսական զորքերը գրավում են նաև Օլթին, Խնուսը, Մուշը, Քղին, Դերջանը, Բաբերդը և այլ բնակավայրեր: Այսպես Արևմտյան Հայաստանի մի խոշոր հատված գրավվում է ռուսական զորքերի կողմից:

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսում կնքվում է ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Ռուսական

կայսրությանն են անցնում Անդրկովկասի սևծովյան առափնյա շրջանները՝ Փոթի նավահանգստով, Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված մյուս տարածքները վերադարձվում են թուրքերին: Թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու արևմտահայերի սպասելիքները կրկին չեն իրականանում:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Արևմտյան Հայաստանի վարչաժողովրդագրական պատկերը XIX դարակեսին: Ովքե՞ր էին «կեսկեսները», որքա՞ն հայ էր ապրում Օսմանյան կայսրությունում: Ի՞նչ վիճակում էին թուրքահպատակ քրիստոնյաները. նրանց նկատմամբ ի՞նչ քաղաքականություն էր վարվում:
2. Հայկական կիսանկախ ի՞նչ իշխանություններ և համայնքներ կային Օսմանյան կայսրությունում:
3. Ներկայացրե՛ք 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքն ու արդյունքները:
4. Որո՞նք էին 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները: Ներկայացրե՛ք ռազմական գործողությունների ընթացքը և արդյունքները Կովկասյան ճակատում: Ի՞նչ մասնակցություն ունեցան հայերը ռազմական գործողություններին:
5. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով ստորագրվեց Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագիրը:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30–40-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագիրը: Ռուսաստանի մուտքը Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան մեծ աշխուժություն էր առաջացրել հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Պատահական չէ, որ ռուս-պարսկական 1826–1828 թթ. պատերազմի օրերին մի խումբ հայ մտավորականներ՝ **Խաչատուր Լազարյանը**, **Ալեքսանդր Խոդաբաշյանը** և **Կարապետ Արղությանը**, հետևելով իրենց նախորդ գործիչների օրինակին, Հայաստանի ազատագրության նախագիծ են մշակում և ներկայացնում ռուսա-

կան արքունիքին: Համանման ծրագիր է կազմում նաև Ներսես Աշտարակեցին:

Ըստ հեղինակների՝ ռուսական արքունիքը պետք է ապահովեր հայկական թագավորության վերականգնումը Ռուսաստանի հովանու ներքո: Հայոց պետության մեջ ընդգրկվելու էին Հին Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգները: Այսինքն՝ խոսքը միացյալ Հայաստանի մասին էր՝ իր արևելյան և արևմտյան հատվածներով: Ըստ նախագծի՝ ռուսական կայսր Նիկոլայ I-ը կրելու էր նաև «Հայոց թագավոր» տիտղոսը: Հայ հայրենասեր-

Գեներալ Վասիլ Բեհրուտով

ները կարևորում էին սեփական բանակի խնդիրը, որը պիտի կազմավորվեր հայ կամավորականների հավաքագրման միջոցով: Սպայակույտը կազմվելու էր առավելապես հայերից, մասամբ՝ վրացիներից: Հայկական բանակը սահմանների վրա աստիճանաբար փոխարինելու էր ռուսական զորքերին:

Հայաստանը պետք է ունենար իր օրենքները, զինանշանը և ազգային դրոշը: Նախագծի հեղինակները մոռացության չէին տվել նաև սոցիալական հարցերը: Նրանք անթույլատրելի էին համարում գյուղացիության ճորտացումը, մարդկանց առուվաճառքը:

Հայկական մարզը: Ցարական վարչակազմը, առաջնորդվելով իր մեծապետական ծավալապաշտական շահերով, բնականաբար ընթացք չտվեց Հայաստանի ազատագրության այս նախագծին: Գրավելով Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը՝ նա թույլ չտվեց այնտեղ հայկական պետականության ստեղծում: Դրա փոխարեն Նիկոլայ I-ի **1828 թ. մարտի 21-ի** հրամանագրով Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանությունների տարածքի վրա կազմվեց վարչական նոր միավոր՝ **Հայկական մարզ:** Այն ուներ իր դրոշը և զինանշանը: Նման խաբուսիկ քայլով

ռուսական արքունիքը փորձում էր որոշ բավարարություն տալ հայ բնակչության ազատագրական ձգտումներին և հայկական ինքնավարության պատրանք ստեղծել: Դրանով պիտի բացատրել նաև այն փաստը, որ մարզի կառավարչի պաշտոնում 1830 թ. վրացի գեներալ Ճավճավաձեին փոխարինում է հայազգի գեներալ **Վասիլ Բեհրուտովը:**

Հայկական մարզը, սակայն, հայերի համար իրական ինքնավարություն չէր: Մարզային վարչությունում մեծամասնություն էին կազմում ռուս պաշտոնյաները, իսկ հայերը, որոնց մինչև 1833 թ. ներկայացնում էր Սահակ Մելիք-Աղամալյանը, տեղի մահմեդականների նման ունեին միայն մեկ ձայն: Ռուսական ինքնակալությունը, հայությանն արած իր «զիջումը» համարելով ազգային պետականություն վերականգնելու հնարավորություն և վտանգ, 1840 թ. վերացրեց Հայկական մարզը:

Արևմտահայության 1830 թ. զանգվածային վերաբնակեցումը: Ադրիանուպոլսի պայմանագրով թուրքերին վերադարձվող տարածքների հայությունը հայտնվեց մահմեդականների վրեժխնդրության վտանգի առջև: Օգտվելով հայերի համար ստեղծված սպառնալից իրավիճակից՝ ռուսական արքունիքն ամեն կերպ խթանեց նրանց վերաբնակեցումը իր տերության սահմաններում:

Պատերազմի ավարտից հետո սկսվեց արևմտահայերի տեղափոխությունը ռուսական տերությանն անցած տարածքներ, իսկ 1830 թ. մայիսին սկսվեց զանգվածային վերաբնակեցում: Արևմտահայաստանի տարբեր զավառների հայերի համար նախատեսվում է բնակության որոշակի շրջան: Կարսեցիները

հաստատվում են Գյումրիում, Շիրակի դաշտում և Թալինի շրջակայքում, բայազետցիներն ու ալաշկերոցիները՝ Սևանա լճի ավազանում, մասամբ նաև Սուրմալուում, Դարաչիչակում (Ծաղկաձոր), Ապարանում և Փամբակում: Էրզրումցիները հաստատվեցին Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներում:

Արևմտահայ վերաբնակիչները նույնպես ստացան որոշ արտոնություններ և դրամական օգնություն: Վերաբնակիչների թիվը մեծ էր՝ մոտ 75 000 մարդ, իսկ ռուսական արքունիքի տրամադրած միջոցները չնչին էին:

Արևմտահայերի գանգվածային վերաբնակեցման հետևանքներն աղետալի էին հայկական մի շարք գավառների համար: Էրզրում ու Կարս քաղաքները զրկվեցին մեծ թվով հայ առևտրականներից և արհեստավորներից, որոնք կարևոր դեր ունեին օսմանյան Թուրքիայի տնտեսության մեջ:

Միաժամանակ Այսրկովկասի, այդ թվում Ռուսաստանին անցած Ախալքալաքի ու Ախալցխայի կիսավեր դարձած գավառների համար նույն վերաբնակեցումն ունեցավ կարևոր նշանակություն: Այնտեղ շեշտակի աճեց հայ բնակչության տեսակարար կշիռը, վերականգնվեց նախորդ ժամանակներին բնորոշ ժողովրդագրական իրավիճակը: Միայն Ախալքալաքի գավառում էրզրումահայերը վերաշինում կամ հիմնադրում են շուրջ 50 գյուղ:

Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը: Ռուսաստանը 1830–1840-ական թթ. Անդրկովկասում իրականացնում էր իր իշխանությունն ամրապնդելու քաղաքականություն: Կատարվեցին մի շարք վարչական փոփոխություններ: 1840 թ. վերացվում է Հայկական մարզը:

Ստեղծվում է երկու վարչամիավոր՝ Վրացա–իմերեթական նահանգ և Կասպիական մարզ՝ համապատասխանաբար Թիֆլիս և Շամախի կենտրոններով: Արևելյան Հայաստանի տարածքը առանձին վարչական միավոր չի կազմում, այլ ռուսական իշխանության որոշմամբ կամայականորեն մտցվում է այդ միավորների մեջ. կրկին անտեսվում են հայերի շահերը:

1844 թ. հիմնվում է **Կովկասի փոխարքայությունը:** Շուտով Անդրկովկասը բաժանվում է նահանգների: Միայն 1849 թ. հիմնվում է առանձին **Երևանի նահանգը՝** Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Նոր Բայազետ և Օրդուբադ գավառներով: Այն, ինչպես երևում է, ընդգրկում էր Արևելյան Հայաստանի մի մասը:

Հայ առաքելական եկեղեցուն, որը մեծ ազդեցություն ուներ ինչպես արևելահայության, այնպես էլ արևմտահայության ու գաղութահայության մեջ, իր հսկողության տակ պահելու նպատակով ռուսական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում նրա բարեփոխմանը: **1836 թ. մարտի 11-ին** իրապարակված **եկեղեցական կանոնադրությամբ** (ռուս.՝ *պոլոժենիե*) սահմանվում են Հայոց եկեղեցու վարչական իրավունքներն ու պարտականությունները, եկեղեցու և կառավարության փոխհարաբերությունները: Հայոց եկեղեցին չէր խառնվելու պետական գործերին, այլ զբաղվելու էր միայն դպրոցի, ծեսերի և այլ հարցերով: Դրանով Ռուսաստանը սահմանափակում էր Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները: Միաժամանակ ռուսական արքունիքը Հայ եկեղեցու միջոցով իր ազդեցությունն էր պահպանում նաև արևմտահայության և գաղութահայության վրա:

Պոլոժենիեն թեև Հայ եկեղեցին դնում էր ռուսական պետությունից կախվածության մեջ, սակայն հայությանը հոգևոր-մշակութային որոշ ինքնավարություն էր տալիս: Հայ ժողովուրդը ձեռք էր բերում կրոնական ինքնուրույն համայնքի կարգավիճակ, իրավունք էր ստանում պահպանելու սեփական լեզուն, դպրոցը, եկեղեցական-ծիսական համակարգը: Ռուսական կայսրության տարածքում ստեղծվում էր հայկական հոգևոր 6 թեմ, որոնց ղեկավարումն իրականացնելու էին կաթողիկոսի կողմից առաջադրված և պետության կողմից հաստատված թեմակալ առաջնորդները:

Հայոց եկեղեցու գլուխ նախկինի նման մնում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Հայության ընդհանուր ժողովն առաջադրելու էր կաթողիկոսի երկու թեկնածու, որոնցից մեկին պիտի ընտրեր ռուսական կայսրը: Դրանով Ռուսաստանը վերացնում էր նաև նախկին կարգը, որի համաձայն՝ կաթողիկոսին հաստատում էր պարսից շահը կամ օսմանյան սուլթանը:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական ու մշակութային կյանքը, անշուշտ, բռնեց առաջընթաց ուղի: Սկսում են զարգանալ առևտուրն ու հանքարդյունաբերությունը: Աճում ու ընդլայնվում են պղնձի ու աղի արդյունահանումը: Աճում է նաև քաղաքային բնակչությունը: 1850 թ. Երևանի բնակչության թիվը կազմում է 12 600, իսկ Ալեքսանդրապոլինը (Գյումրի)՝ 11 300 մարդ:

Սակայն կառավարության վարած մեծապետական քաղաքականությունն Անդրկովկասում օրեցօր սաստկանում էր: Չկարողանալով տանել այդ ճնշումները՝

գյուղացիները հաճախ պայքարի էին ելնում իրենց ճնշողների դեմ:

Արևմտահայությունը 1830-1840-ական թթ.: Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայերի քաղաքական ու տնտեսական դրությունն ավելի վատացավ:

Օսմանյան իշխանությունները բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր և տուրքեր էին գանձում ժողովրդից: Հարկային բեռն ընկած էր գերազանցապես գյուղացիների վրա: Գլխավոր հարկը *աշարն* էր, որն օրենքով կազմում էր բերքի 1/10 մասը, բայց իրականում գանձվում էր կրկնակի, եռակի չափով: Արևմտյան Հայաստանից մեծ թվով հայերի հեռանալուց հետո արհեստներն ու առևտուրը միառժամանակ անկում ապրեցին:

Օսմանյան կայսրության ընդհանուր ձգնաժամը կանխելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը **1839 թ.** հրապարակում է *թանզիմնաթը*՝ բարենորոգումների հրովարտակը՝ ազդարարելով ազգերի իրավահավասարություն, հարկերի, դատական գործի բարելավում և այլն: Սակայն այդ բարենորոգումները մնում են թղթի վրա:

Օսմանյան տերության մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը աստիճանաբար վերածվել էր արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական և մշակութային ամենախոշոր կենտրոնի: Այնտեղ ապրում էր հասարակական տարբեր խավերի պատկանող ավելի քան 200 հազար հայ: Նրանց մեծ մասը պանդուխտներ էին՝ աշխատանք գտնելու հույսով Արևմտյան Հայաստանի գավառներից եկածներ: Կ. Պոլսում շարունակում էր գործել արևմտահայերի հոգևոր կենտրոնը՝ պատրիարքարանը: Համայնքի գործերի կազմակերպմանը

որոշ չափով մասնակցում էր 1844 թ. ստեղծված *Ազգային ժողովը*, որի ան-

դամների մեծ մասը հայ մեծահարուստ ամիրաներն էին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագիրը. ովքեր էին հեղինակները, ինչ էր բովանդակում: Համեմատե՛ք Հայաստանի ազատագրության նախորդ ծրագրերի հետ:
2. Ե՞րբ է ստեղծվել Հայկական մարզը: Ի՞նչ տարածքներից այն կազմվեց: Հիմնավորե՛ք, որ Հայկական մարզն ընդամենը ինքնավարության պատրանք էր: Ե՞րբ և ինչո՞ւ այն վերացվեց:
3. Որո՞նք էին արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցման պատճառները: Որտե՞ղ հիմնավորվեցին վերաբնակները. որքա՞ն էր նրանց թիվը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը:
4. Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում: Մեկնաբանե՛ք եկեղեցական կանոնադրությունը (պոլոժենիե):
5. Ներկայացրե՛ք արևմտահայության վիճակը 1830–1840–ական թվականներին: Ի՞նչ դեր էր խաղում Կ. Պոլսի հայ համայնքը:

ԲԱԺԻՆ 2

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ՓԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Փոփոխություններ տնտեսության մեջ, արդյունաբերության զարգացումը: XIX դ. կեսերին Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում տեղի ունեցավ արդյունաբերական հեղաշրջում: Երկրի զարգացումն արագացավ հատկապես Ալեքսանդր II կայսեր կողմից 1860–1870–ական թթ. իրականացված ազատական բարեփոխումների շնորհիվ: Կայսրության ազգային երկրամասերը թեև վերածվել

էին ռուսական կապիտալի համար էժան հումքի աղբյուրների և իրացման շուկաների, սակայն տնտեսության արդիականացումն սկսվեց նաև այդ շրջաններում:

Անդրկովկասում արդյունաբերության և առհասարակ տնտեսական կյանքի զարգացմանը նպաստեց երկաթուղու շինարարությունը, որը սկսվեց XIX դ. 60–ական թթ. և ծավալվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: 1899 թ.

Շուստուլի կոնյակի գործարանի շենքը Երևանում

գործարկվեց *Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս* երկաթուղին: XX դ. սկզբներին շարք մտան այդ երկաթուղու Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա և Կարս-Սարիղամիշ հատվածները: Արևելյան Հայաստանում կառուցվեցին նաև խճուղային ճանապարհներ:

Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերության հիմնական ճյուղը պղնձի արտադրությունն էր, որը կենտրոնացած էր *Արավերդիում* և *Կոսպանում*: XX դարակգրի համեմատ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախօրյակին՝ 1913 թ., Հայաստանի ձեռնարկություններում պղնձի արտադրությունն աճել էր մոտ 5 անգամ:

Հայաստանում իր տեսակարար կշռով երկրորդ տեղն էր գրավում սպիրտ-կոնյակի արտադրությունը, որը կենտրոնացված էր գլխավորապես *Երևան* քաղաքում: Արևելյան Հայաստանը կոնյակի և օղու արտադրությամբ Անդրկովկասում գրավում էր առաջին, իսկ գինու արտադրությամբ՝ երկրորդ տեղը: Սպիրտը և կոնյակը Հայաստանից արտահանում էին Պետերբուրգ, Մոսկվա, Վարշավա, Ռիգա, նաև Պարսկաստան և այլուր: Ն. Շուստուլի գործարանի «*Արարատ*» մակնիշով

վաճառահանվող *կոնյակը* մեծ պահանջարկ էր վայելում:

XX դ. սկզբին բարեփոխումների արդյունքում կտրուկ աճեց աղի արտադրությունը: Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում, հատկապես Օրդուբադի և Շուշիի գավառներում նոր թափ ստացավ մետաքսաթելի արտադրությունը: Մետաքսաթելն ուղարկվում էր Մոսկվա, Վարշավա և այլ քաղաքներ:

Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում (Երևան, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Կարս) թեպետ կային արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ, բայց դրանք հիմնականում առևտրի կենտրոններ էին: Երևանը նահանգի վարչական կենտրոնն էր և մեծ դեր էր խաղում տարանցիկ առևտրում:

Գյուղատնտեսության վիճակը: Եթե Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերությունը շոշափելի փոփոխություններ կրեց՝ ձեռքի աշխատանքը աստիճանաբար դուրս էր մղվում, բարձրանում էր աշխատանքի արտադրողականությունը, ապա գյուղատնտեսության առաջընթացը դանդաղում էր: Դրա հիմնական պատճառը այս ոլորտի բարեփոխումների ձգձգումն

էր և գյուղացիության սակավահողությունը:

1870 թ. մայիսի 14-ի ցարական օրենքով Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականատեր ճանաչվեցին կալվածատերերը, իսկ նրանցից կախյալ գյուղացիներին իրավունք տրվեց միայն օգտվելու հողից: Օրենքը չէր վերաբերում գյուղական բնակչության մոտ 72%-ը կազմող պետական գյուղացիական տնտեսություններին: Միայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով գյուղացիներին թույլատրվեց և պարտադրվեց հետ գնել իրենց հողերը՝ որպես մասնավոր սեփականություն:

XX դ. սկզբին **գյուղատնտեսության զարգացումն արագացավ տոռիսիսիսյան** վերափոխումների շնորհիվ: Արդյունքում՝ հայկական գյուղը թեև ուշացումով, բայց մուտք գործեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտ:

Վերելք ապրեց բամբակենու մշակումը: Արևելյան Հայաստանը, մասնավորապես Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգները դարձան բամբակի հումքի շտեմարան: Ստացված հումքի մեծագույն մասն արտահանվում էր Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության շրջաններ:

Ցարական կառավարությունը, ելնելով իր ռազմավարական քաղաքականությունից, շարունակում էր կենտրոնական նահանգներից Անդրկովկաս, այդ թվում նաև Հայաստան փոխադրել ռուս վերաբնակիչներ, թեև երկիրն առանց այդ էլ սակավահող էր:

Այսպիսով՝ հետռեֆորմյան շրջանում որոշ զարգացում ապրեց նաև գյուղատնտեսությունը, չնայած այստեղ դեռ գերիշխում էր տնտեսավարման ավանդական ձևը: Ընդհանուր առմամբ Արևելյան

Հայաստանը թույլ զարգացած ագրարային երկրամաս էր արդյունաբերականացող Ռուսաստանի կազմում:

Բնակչության սոցիալական տեղաշարժերը: Տնտեսության զարգացումը և ազատական բարեփոխումները առաջացրին փոփոխություններ արևելահայերի սոցիալական կյանքում: Ընդհանրապես Անդրկովկասի վարչական բաժանման և կառավարման ցարական քաղաքականության նպատակն էր առաջին հերթին սահմանափակել տեղական ժողովուրդների ինքնուրույնության փորձերը, երկրամասի տնտեսական կյանքը հարմարեցնել կայսրության ընդհանուր պահանջներին:

1867 թ. վարչական փոփոխությամբ Անդրկովկասը բաժանվեց **հինգ նահանգների:** Իսկ 1874 թ. օրենքով այդ նահանգներից մեկը՝ **Երևանի նահանգը**, տրոհվեց **յոթ**՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Գարալագյազի **գավառների:** Հայկական Արցախը, Գանձակը, Ջանգեզուրը մնացին Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ, իսկ Լոռին ու Ջավախքն ընդգրկված էին Թիֆլիսի նահանգի կազմում: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած տարածքներից ստեղծվեց Կարսի մարզը:

XIX դ. երկրորդ կեսից մինչև Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակը Արևելյան Հայաստանում մոտ 2,5 անգամ աճեց քաղաքային բնակչությունը: Ըստ 1910 թ. տվյալների՝ բնակչության թվաքանակով համեմատաբար մեծ քաղաքներ էին **Շուշին** (42 000), **Ալեքսանդրապոլը** (35 000), **Երևանը** (32 000), **Կարսը** (30 000):

Ձևավորվեցին հայ բանվորական և կապիտալիստական դասակարգերը: Նրանց մեծ մասը կենտրոնացած էր արդյունաբերական Բաքվում, Բաթումում և փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսում: Արևելյան Հայաստանում և երկրամասի մյուս վայրերում բանվորների (պրոլետարներ) շարքերը, բացի գյուղացիներից, համալրում էին նաև արհեստավորները: XX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում բանվորների թվաքանակը կազմում էր 20–22 հազար մարդ:

Հայ ձեռներեցներից շատերը, չնայած ցարիզմի խտրական քաղաքականությանը, որոշակի հաջողությունների հասան տնտեսական մրցակցության մեջ և Անդրկովկասում դարձան նշանավոր ձեռնարկատերեր: Արդյունաբերության և առևտրի ոլորտում հայտնի էին **Ա. Մանթաշյանը, Միրզոյան եղբայրները,**

Ղուկասյան եղբայրները, Մ. Արամյանցը, Ա. Էնֆիասյանցը և ուրիշներ: Հայ գործարարներից շատերը նաև մեծահամբավ բարեգործներ էին: Նրանց անձնական միջոցներով բացվում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կառուցվում էին եկեղեցիներ, նյութական օգնություն էր ցույց տրվում թատրոններին, մշակույթի գործիչներին: Հայ բարերարները միջոցներ էին տրամադրում նաև շնորհալի երիտասարդներին, որպեսզի նրանք ուսանեն Եվրոպայի ու Ռուսաստանի առաջատար համալսարաններում և դառնան հայրենիքի ու ազգի վերելքը կերտող մասնագետներ:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանի արդյունաբերականացման արդյունքում Էսկանտրեն փոխվում էին կայսրության բնակչության սոցիալական կառուցվածքը, մարդկանց աշխարհայացքն ու կենցաղը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ Ռուսաստանում տեղի ունեցավ արդյունաբերական հեղաշրջում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Ալեքսանդր II–ի բարեփոխումները:
2. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հաղորդակցության ուղիների ծավալումը Արևելյան Հայաստանում: Արդյունաբերության դ՞րս ճյուղերն էին զարգացած Արևելյան Հայաստանում:
3. Ի՞նչ փոփոխություններ արձանագրվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում:
4. Վարչական ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում. ի՞նչ նպատակ էին դրանք հետապնդում: Ներկայացրե՞ք արևելահայ բնակչության սոցիալական տեղաշարժերի ընդհանուր պատկերը և հետևանքները:

§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄՆԵՐԸ

Պայքար ազգային ճնշման դեմ: Կովկասի փոխարքայությունը 1882 թ. վերափոխվեց կառավարչապետության: Արևելահայության նկատմամբ հետզհետե ձևավորվեց անվստահության մթնոլորտ:

Նոր կայսր Ալեքսանդր III–ը և նրա շրջապատը շատ սառը, նույնիսկ թշնամական վերաբերմունք դրսևորեցին այդ տարիներին Հայկական հարցի հնարավոր լուծման խնդրում:

Ռուսական արքունիքն իր առաջին հարվածն ուղղեց դեպի հայերի ազգային ինքնության կառույցները՝ եկեղեցին, ազգային դպրոցները և մշակութային հաստատությունները:

1884 թ. Ալեքսանդր III-ի հաստատած հատուկ կանոններով արգելվեց տարրականից բարձր հայկական դպրոցներ ունենալը: Բայց կառավարությունը հանդիպեց անսպասելի դիմադրության. Էջմիածնի սինոդը հրաժարվեց նոր կանոններն ընդունելուց: Այնուամենայնիվ, ցարական իշխանությունները գործադրեցին այդ որոշումը. 1885 թ. Կովկասում, Նոր Նախիջևանում և Բեսարաբիայում փակվեցին հայկական 300 դպրոցներ:

Բարձրացավ համաժողովրդական բողոքի ալիք: Թիֆլիսում գործող հայ հեղափոխական նարոդնիկական կազմակերպությունը հրատարակեց «**Հայ եղբայրներ և հայ քույրեր**» խորագրով թողոցիկը: «Յուրաքանչյուր հայ ընտանիք թող իրենից ներկայացնի առանձին հայ դպրոց»՝ այս էր թողոցիկի եզրակացությունը: Այն տարածվեց երկրամասի հայկական ու հայաշատ քաղաքներում: Արտասահմանի հայությունը ևս դատապարտեց ռուսների այդ քաղաքականությունը:

Հայության պայքարը տվեց իր արդյունքները. նոր՝ 1886 ուսումնական տարվանից վերաբացվեցին հայկական դպրոցները: Սակայն ցարական աստիճանավորները պահանջում էին հայկական դպրոցներում արգելել հայոց պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը, իսկ պետական դպրոցներում հայոց կրոնը պետք է դասավանդվեր ռուսերենով:

Շարունակելով հայ ազգային դպրոցը վերացնելու քաղաքականությունը՝ ցա-

րական իշխանությունները **1896 թ. հունիսին** նորից փակեցին հայկական դպրոցները: Այդքանով նրանք չսահմանափակվեցին: Հարվածի թիրախ դարձան նաև հայկական բարեգործական, մարդասիրական և հրատարակչական ընկերությունները:

Կովկասում իշխան Գոլիցինի կառավարչապետության տարիներին ռուսական մամուլում հողվածներ տպագրվեցին, որոնցում հայերին դավանափոխության կոչ էր արվում: Նախարարների կոմիտեի 1898 թ. հատուկ նիստում հայաստաց Գոլիցինն առաջարկեց հայ ժողովրդի մի մեծ զանգված Կովկասից արտաքսել Սիբիր:

Կառավարչապետի հակահայկական սադրանքների մի մասն ուղղվեց նաև 1894–1896 թթ. կոտորածներից հետո Անդրկովկաս հասած արևմտահայ փախստականների դեմ: Կառավարության համաձայնությամբ 1901 թ. նոյեմբերին Գոլիցինը 50 հազարի հասնող այդ մարդկանց վերաբերյալ հատուկ շրջաբերական հրապարակեց: Գործադրված ճնշումների հետևանքով արևմտահայերի մի մասը վերադարձավ հայրենիք, մյուս մասն անցավ Պարսկաստան: Բայց այդ ամենը Գոլիցինի հակահայկական գործողությունների ավարտը չէր:

Հասարակական շարժումները: XIX դ. վերջին տասնամյակում Ռուսաստանում ազգային շարժումներին զուգահեռ տեղի էին ունենում նաև սոցիալական ելույթներ: Անդրկովկասի և Հայաստանի բանվորների տարերային բռնկումներ եղան Թիֆլիս–Կարս, Ալեքսանդրապոլ–Երևան երկաթուղու շինարարությունում: Պահանջները հիմնականում տնտեսական բնույթի էին՝ աշխատավարձի բարձրացում, աշխատաժամանակի կրճատում,

Ստեփան Շահույան

աշխատանքային ու կենցաղային պայմանների բարելավում և այլն:

Բանվոր դասակարգի պայքարին միացավ Հայաստանի գյուղացիությունը: Գյուղացիական հուզումներ տեղի ունեցան Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Ջանգեզուրի գավառներում և երկրամասի հայաբնակ այլ վայրերում: Լոռու Հաղպատ գյուղում գյուղացիների նկատմամբ զենք գործադրվեց. եղան սպանվածներ ու վիրավորներ:

Բանվորների և գյուղացիների պայքարն ուղղորդելու համար եռանդուն գործունեություն են ծավալում *սոցիալ-ժո-*

ղովրդավարական (դեմոկրատական) ուժերը, որոնք ծնունդ էին առել մարքսիստական գաղափարախոսության հենքի վրա: Մարքսիստական գաղափարները մուտք էին գործում Անդրկովկաս, այդ թվում նաև հայկական միջավայր: Ռուսաստանում սկիզբ առած սոցիալ-դեմոկրատական շարժումը XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբին տարածվում է նաև Անդրկովկասում ու Հայաստանում:

Մարքսիստական գաղափարների տարածման գործում խոշոր դեր է խաղացել սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կուսակցության նշանավոր գործիչ *Ստեփան Շահույանը*: Արևելյան Հայաստանի տարածքում սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակը ստեղծվել է **1899 թ. Ջալալօղլիում** (Ստեփանավան) Ս. Շահույանի կողմից:

Արապիսով՝ արդյունաբերական հասարակության ձևավորման շրջանում հայկական միջավայրում ազգային կուսակցությունների կողքին գործունեություն էին ծավալել նաև սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում ռուսական կառավարությունն Անդրկովկասում. ո՞րն էր դրա նպատակը: Ինչո՞ւ էր այդ քաղաքականությունն ուղղվում հատկապես Հայոց եկեղեցու և հայ դպրոցի դեմ: Ինչ քաղաքականություն էր վարում Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինը. ո՞րն էր այդ քաղաքականության գլխավոր նպատակը:
2. Հայ բանվորներն ու գյուղացիները սոցիալական ինչ շարժումներ ծավալեցին Անդրկովկասում. ինչ պահանջներ էին նրանք առաջադրում: Սոցիալ-դեմոկրատական ինչ կազմակերպություն ստեղծվեց Արևելյան Հայաստանում:

§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱԿԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր մնալ հետամնաց պետություն: Այդ բռնապետական տերությունն այլևս

չունեի երբեմնի հզորությունը և անկասելի անկում էր ապրում: Թուրքական տիրապետության ծանր պայմաններում

Կարինի քնդիանուր տեսքը

գտնվող ազգերը հերոսական պայքար էին ծավալել իրենց անկախությունը վերականգնելու համար: Նրանցից շատերը հաղթանակով ավարտեցին ազգային-ազատագրական պայքարը և հասան բաղձալի արդյունքի: Այլ էր իրավիճակը մեր հայրենիքի բռնազավթված մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Արևմտյան Հայաստանի փարչական բաժանումը, բնակչությունը: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին թուրքական կառավարությունը մի քանի անգամ փոխեց Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը: Դա արվում էր այն սկզբունքով ու դիտավորությամբ, որ ոչ մի նահանգում հայերը մեծամասնություն չկազմեն: Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր վեց նահանգների՝ **Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի** ու **Սեբաստիայի (Սիսագ)**: Վարչական բաժանումներում արգելվեց գործածել Հայաստան անունը:

Սուլթանական կառավարությունը մշտապես ոտնահարում էր հայերի իրավունքները: Պաշտոնները ձեռք էին բերվում կաշառքով, և նշանակումից հետո աստիճանավորներն անխնա կողոպտում

էին բնակչությանը, առաջին հերթին՝ հայերին:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի **1876 թ. տվյալներով** Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր **3 միլիոն հայ**, որից երկու միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Իսկ այդ ժամանակ աշխարհում հաշվվում էր **շուրջ 5 միլիոն հայ**:

Արևմտյան Հայաստանում ապրում էին նաև քրդեր, թուրքեր, ասորիներ, հույներ, չերքեզներ, հրեաներ և այլն: Քանակությամբ երկրորդը քրդերն էին, իսկ երրորդը՝ թուրքերը: Սակայն օսմանյան պետության ազգային խտրականության ու հայահալած քաղաքականության հետևանքով գնալով պակասում էր հայերի թիվը, իսկ մահմեդականներինը՝ ավելանում: Հայերի համար մեծ չարիք դարձան Կովկասից և Բալկաններից հայկական հողերում վերաբնակեցվող մահմեդականները՝ չերքեզները և մուհաջիրները:

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության միայն 10 տոկոսն էր ապրում քաղաքներում: Իրենց հայրենիքից հայերին դուրս մղելու թուրքական քաղաքականության հետևանքով հայության թիվը հատկապես խոշոր քաղաքներում օրեցօր նվազում էր:

Հայ գյուղացիության հողագրկումը:

Օսմանյան կայսրությունում պահպանվում էին միջնադարից եկող հողատիրության ձևերը՝ պետական, մասնատիրական և հողեր հաստատություններին պատկանող (վակուֆային): Սուլթանական կառավարությունը իր սոցիալական հենարանն ուժեղացնելու համար թույլատրեց քուրդ ավատատերերին ամրանալ հայկական հողերի վրա: Քուրդ աղաները հայ գյուղացիների զգալի մասին հողագործի դարձրին: Հողագործի գյուղացիները, որոնց անվանում էին **մարաբա**, ենթարկվում էին դաժան շահագործման:

Հայ գյուղացիության վիճակը գնալով ավելի անտանելի էր դառնում: Նրանց համար իսկական պատուհաս էին հարկահանության կիրառվող համակարգը, ավագակային հարձակումները, կողոպուտն ու անձնական անապահովությունը:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն արևելահայերի, որոնք կյանքի և ունեցվածքի ապահովություն ունեին, արևմտահայերն սպրում էին իրախագործի ու անապահով պայմաններում, ենթարկվում էին ազգային խտրականության, հարստանքների, իսկ դարավերջից՝ նաև ցեղասպանական քաղաքականության:

Մանուֆակտուրային արդյունաբերության զարգացումը: Օսմանյան կայսրությունում գերիշխող ավատատիրական հետամնաց վարչակարգն արգելակում էր երկրի զարգացումը: Եվրոպական զարգացած տերություններն իրականացնում էին Օսմանյան կայսրության գաղութացման և նրանից գերշահույթներ կորզելու քաղաքականություն:

XIX դ. վերջերին, երբ արդյունաբերական զարգացած երկրներում հիմնվում էին գերհզոր ձեռնարկություններ ու մե-

նատիրություններ, հայկական նահանգներում նոր միայն զարգանում էր մանուֆակտուրային արտադրությունը:

Վանում, Կարինում, Արաբկիրում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Երզնկայում հիմնվում են տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության մանուֆակտուրաներ: Ջարգանում էր ապիրտային խմիչքների արտադրությունը. Կարինում արտադրում էին օղի, իսկ Խարբերդում՝ գինի: Տեղաշարժեր նկատվեցին արդյունաբերական մյուս ճյուղերում: Կարինում հիմնվեցին ծխախոտի, Երզնկայում՝ լուցկու արտադրության ձեռնարկություններ, Խարբերդում՝ մետաքսամշակման և կիսամեքենայացված մեքենաշինական գործարաններ:

Այսպիսով՝ XIX դարավերջին հայկական նահանգներում դեռևս տիրապետող էին արտադրության կազմակերպման հին ձևերը, սակայն սկզբնավորվում և դանդաղորեն սկսում է ծախսվել մանուֆակտուրային ու գործարանային արդյունաբերությունը:

Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները նույնպես դանդաղ էին վերափոխվում: Այդուհանդերձ շուկայական հարաբերությունների և արդիական մշակույթի ազդեցությունը գնալով դառնում էր նկատելի: 1893 թ. սվյալներով **Կարինում** ապրում էր 40 000, **Վանում** և **Բիթլիսում** 30 000-ական մարդ: Հայ բնակչությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով ու արդյունաբերական արտադրությամբ, իսկ թուրքերը՝ պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ, շատ քիչ՝ առևտրով ու արհեստներով:

Շուկայական հարաբերությունները մուտք գործեցին արհեստագործության

դրորտը, և հայ արհեստավորները դարձան մանր ապրանք արտադրողներ: Հայ առևտրականները, բացի արհեստագործական արտադրանքից, շուկայում իրացնում էին արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Արևմտահայ ձեռներեցները (հատկապես մայրաքաղաքում ապրող) ձևավորեցին հայ վաշխատուական և առևտրական կապիտալը: Աստիճանաբար նեղվելով օտարերկրյա կապիտալի մրցակցությունից՝ հայ ձեռներեցները սկսեցին իրենց հիմնական միջոցները ներդնել հայկական միջավայրում և կայսրության մյուս ազգային երկրամասերում: Պատահական չէ, որ արդյունաբերության որոշ ճյուղերում հայկական կապիտալը դարձել էր գերիշխող:

Ձևավորվում է նաև հայ բանվորությունը: Նրանց մեծագույն մասը նախկին գյուղացիներ, արհեստավորներ ու մանր ապրանք արտադրողներ էին, ովքեր աղքատանալով և ունեզրկվելով՝ համալրում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատողների շարքերը: Օսմանյան իշխանությունների վարած տնտեսական և սոցիալական քաղաքականության հետևանքով հայերի ստվար զանգվածներ թողնում էին հայրենիքը և ժամանակավոր կամ մշտական բնակության մեկնում կայսրության արևմտյան քաղաքներ, հատկապես Կ. Պոլիս: Պանդխտությունը կամ գաղթականությունը մեծ չարիք դարձավ հայության համար՝ բուն հայրենիքում պակասում էր հայության թիվը, տկարանում էր ազգային ներուժը:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Բնութագրե՛ք Օսմանյան կայսրությունը նոր ժամանակների ավարտական փուլում: Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանում. ինչ սկզբունքով էին դրանք իրագործվում: Ներկայացրե՛ք Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը և տեղաշարժերը. դրանք ինչ հետևանքներ ունեցան:
2. Հողատիրության ինչ ձևեր կային Օսմանյան կայսրությունում: Ցոյց տվե՛ք արևմտահայ գյուղացիության ծանր վիճակը: Համեմատե՛ք արևելահայ և արևմտահայ գյուղացիության դրությունը:
3. Ներկայացրե՛ք Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը: Ի՞նչ դեր ունեին հայերն Օսմանյան կայսրության առևտրաարհեստագործական կյանքում:
4. Ի՞նչ գործոններ նպաստեցին արևմտահայության հասարակական կյանքի փոփոխություններին: Դրանք ինչ հետևանքներ ունեցան:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍՐՈՒՄԸ: 1877–1878 ԹԹ.

ՌՈՒՍ–ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՄՍԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Արևելյան հարցը և Ղրիմի պատերազմը: XIX դ. կեսերին եվրոպական մեծ

տերությունների միջև սրվեց պայքարը Օսմանյան կայսրությունում ազդեցություն

տարածելու համար: Միջազգային հարաբերություններում այդ հիմնախնդիրը, որն առաջ էր եկել դեռ XVIII դարի վերջերին, ստացել էր *Արևելյան հարց* անվանումը: Արևելյան հարցի մի դրսևորումն էլ Օսմանյան կայսրությունում գտնվող Երուսաղեմի սուրբ վայրերին տիրելու համար տարբեր եկեղեցիների (կաթոլիկ, ուղղափառ, Հայ առաքելական) միջև ընթացող վեճն էր, որը դարձավ միջազգային քննարկման հարց: Ֆրանսիայի կայսր *Նապոլեոն III-ը*՝ որպես կաթոլիկ երկրի տիրակալ, ավելի լայն իրավունքներ պահանջեց կաթոլիկ եկեղեցու համար, իսկ Ռուսաստանը հանդես եկավ ուղղափառ եկեղեցու շահերի պաշտպանությամբ: Սուր վեճը, որն առաջին հայացքից ընթանում էր սրբազան վայրերի համար, վերածվեց տերությունների միջև Թուրքիայից զանազան գիշումներ կորզելու պայքարի:

Հարաբերությունների հետագա սրումը 1853 թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի, որը հայտնի է *Ղրիմի* կամ *Արևելյան պատերազմ* անունով: 1854 թ. Թուրքիային միացան Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Սարդինական թագավորությունը: Ղրիմի պատերազմը ազատագրության նոր հույսեր է արթնացնում արևմտահայերի մեջ: Սակայն այս անգամ էլ նրանց ձգտումները չեն իրականանում:

Ղրիմ թերակղզում ռուսական բանակը ծանր պարտություններ է կրում: **1856 թ. մարտին Փարիզում** կնքված հաշտության պայմանագրով կատարվում է գրավված տարածքների փոխանակում: Ղրիմը վերադարձնելու համար Ռուսաստանը կրկին հրաժարվում է Արևմտյան Հայաստանում գրաված հողերից, իսկ միջազ-

գային ասպարեզում նա կորցնում է իր ազդեցիկ դերը:

Ակնհայտ է դառնում, որ Արևելյան հարցը մեծ տերությունների համար իրականում Օսմանյան կայսրության վրա իրենց ազդեցությունը տարածելու միջոց է: Արևմտյան Հայաստանի՝ որպես Օսմանյան կայսրությանը ենթակա տարածքի խնդիրն ուղղակիորեն դառնում է Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս և շուտով *Հայկական հարց* անունով հայտնվում միջազգային դիվանագիտության կիզակետում:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները և ընթացքը:

Ղրիմի պատերազմում կրած պարտությունից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը դարձավ սևծովյան տարածաշրջանում ու Բալկանյան թերակղզում իր թուլացած դիրքերի ամրապնդումը և միջազգային հեղինակության վերականգնումը: Այդ նպատակով ռուսական արքունիքը 1870-ական թթ. կեսերին պաշտպանության տակ առավ օսմանյան տիրապետության դեմ ապստամբած բալկանյան ժողովուրդներին:

Արևմտանվորպական տերություններն իրենց հերթին չհապաղեցին օգտվել Թուրքիայի համար ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակից: Այսպես կրկին սրվեց Արևելյան հարցը:

1876 թ. գահ բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը հանդիսավորությամբ ազդարարեց երկրում սահմանադրության ընդունումը, որով կայսրությունն անվանապես դառնում էր սահմանադրական միապետություն: Նույն ժամանակ եվրոպական դեսպանների՝ Կ. Պոլսում սկսված ժողովրդ սուլթանից պահանջեց կայսրու-

թյան քրիստոնյա ժողովուրդների համար անհապաղ բարեփոխումներ իրագործել: Աբդուլ Համիդը, ստանալով Մեծ Բրիտանիայի աջակցությունը, մերժեց մյուս տերությունների պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ այդ քայլը նախ՝ միջամտություն է իր երկրի ներքին գործերին, և երկրորդ՝ սահմանադրության ընդունումով տերությունում լուծվում են ոչ միայն քրիստոնյաների, այլև ամբողջ բնակչության հիմնախնդիրները: Տեղի ունեցածն ավելի սրեց ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Այս ամենն ի վերջո հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի:

1877 թ. ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Եվրոպական տերությունները հույս ունեին, որ պատերազմող երկրներն ավելի կթուլանան. Ռուսաստանը վերջնականապես դուրս կմղվի ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածաշրջանից, իսկ Թուրքիան հարկադրված իրենց օգտին նոր զիջումներ կանի:

Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին *Բալկանյան* և *Կովկասյան* ճակատներում: Պատերազմի գլխավոր թատերաբեմը, սակայն, Բալկանյան թերակղզին էր: Այստեղ 185-հազարանոց ռուսական զորակազմը, որին միացել էին պլավոնական ժողովուրդների զինված ուժերը, խոշոր հաղթանակներ տարավ թուրքական 160-հազարանոց բանակի դեմ: Անցնելով Դանուբ գետը՝ ռուսական զորքերը համառ մարտերից հետո Բուլղարիայում գրավեցին *Շիպկայի* լեռնանցքը: 1878 թ. սկզբին ռուսները մտան *Սոֆիա*, ապա *Պովոդիվ* և ընդհուպ մոտեցան Ադրիանուպոլսին ու Կ. Պոլսին:

Պատերազմը Կովկասյան ճակատում: Պատերազմում հաղթանակի հասնելու

Գեներալ Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով

գործում վճռական նշանակություն ունեցան նաև Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի տարած հաղթանակները: Այստեղ կռվող 70-հազարանոց ռուսական բանակի առջև խնդիր էր դրվել շեշտակի հարվածներով հնարավորինս առաջնալ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Կովկասյան ճակատում հիմնական հարվածող ուժը հայազգի գեներալ *Միխայիլ Լոռիս-Մելիքովի (Լոռու Մելիքյան)* հրամանատարությամբ գործող 52-հազարանոց Կովկասյան կորպուսն էր: Այն իրականացնում էր գլխավոր հարձակումը ռազմաճակատի կենտրոնական մասով՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ: Կորպուսի Երևանյան ջոկատը գործում էր ճակատի ձախ թևում՝ հայազգի նշանավոր մեկ այլ հրամանատարի՝ գեներալ *Արշակ Տեր-Ղուկասովի (Տեր-Ղուկասյան)* գլխավորությամբ:

Երևանյան ջոկատը ապրիլի 30-ին գրավում է Բայազետը, ապա նաև Դիադինն ու Ալաշկերտը: Հաղթական կռիվներ մղելով թուրքական զորքերի դեմ՝ Տեր-Ղուկասովի ջոկատը ճակատի աջ թևում գործող ռուսական զորամասի պարտության պատճառով հունիսին նահանջի հրաման է ստանում: Հայ գեներալը նահանջը կատարում է մեծ վարպետու-

թյամբ՝ միաժամանակ փրկելով թուրքերի ճիրաններում հայտնված բազմահազար հայ գաղթականներին:

Հակառակորդը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, պաշարում է **Բայազետի բերդը**: Ավելի քան 10 հազար հոգուց բաղկացած թուրքական զորքերը կատաղի գրոհում են բերդի վրա, բայց գրավել չեն կարողանում: Գտնվելով թշնամու օղակում, անհավասար մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ՝ Բայազետի կայազորը, որի պետը կապիտան **Յոդոթ Շտոկվիչն** էր, սպառում է իր նյութական և ռազմական պաշարները: Միակ փրկությունը դրսի օգնությունն էր: Իրենց օրհասական դրության մասին Տեր-Ղուկասովին տեղեկացնելու մի քանի փորձեր մատնվում են անհաջողության: Վերջապես հայ կամավորներից **Սամսոն Տեր-Պողոսյանը** (Բաֆֆու «Խենթը» վեպի հերոս Վարդանը) քրդական տարագով ծպտյալ անցնում է թշնամու օղակով և լուր հասցնում Տեր-Ղուկասովին: Երևանյան ջոկատը օգնության է հասնում և համար մարտերից հետո ազատագրում Բայազետի կայազորին 23 օրվա պաշարումից: Բայազետի հերոսական պաշտպանությունն իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել նաև ռուս գրող Վ. Պիկուլի «Բայազետ» վեպում:

Կարսի համար մղված երկարատև կռիվներում ռուսական զորքերը ծանր կորուստներ կրեցին: Այս ռազմավարական ամբողջի գրավումը հետաձգվեց և աշնանը հանձնարարվեց **Տոփհաննես Լազարևին**: Հայ կամավորականների առաջապահ ջոկատի ուղեկցությամբ ընթացող Լազարևի զորամասի վճռական գրոհը 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին ավարտվում է կատարյալ հաղթանակով, և **Կարսը** գրավվում է: Դրանից հետո թուրքական հրամանատարությունն

այլևս ի զորու չէր լուրջ դիմադրություն ցուցաբերելու: 1878 թ. հունվարին կնքված զինադադարով Թուրքիան ճանաչում է իր պարտությունը: Փետրվարին ռուսներն առանց կռվի մտնում են Կարին:

Սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական պայքարը և սկսված պատերազմը ոգևորություն էին առաջացրել հայերի շրջանում: Հայության լայն զանգվածներ իրենց եռանդուն մասնակցությունն են բերում պատերազմին: Նրանք զինվորագրվում են ռուսական բանակին, պարեն մատակարարում զորքերին, իրականացնում հետախուզական աշխատանք, հանգանակություններ կատարում: Հայերը հատկապես ոգեշնչվել էին այն հանգամանքից, որ ռուսական բանակի հրամանատարական կազմում զգալի թիվ էին կազմում ազգությամբ հայականավոր զորավարները: Մ. Լուիս-Մելիքովի, Ա. Տեր-Ղուկասովի և Հ. Լազարևի կողքին մարտնչում էին գեներալներ **Բեհբուք Շելկովնիկովը**, **Հակոբ Ալիսագովը**, **Լևոն Մելիքովը**, **Ստեփան Քիչմիչևը** և տարաստիճան բազմաթիվ զինվորականներ:

Անդրկովկասի զանազան շրջաններում կազմավորված և ռուս-թուրքական պատերազմին մասնակցած հեծյալ և հետևակային ութ կամավորական ջոկատները հիմնականում համալրված էին հայերով: Դրանց մեծ մասը զինվել էր սեփական միջոցներով: Կամավորական շարժումն այնպիսի լայն ծավալ էր ստացել, որ ռուսական իշխանությունները ստիպված էին դադարեցնել ջոկատների հետագա հավաքագրումը:

Պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունը ոգեշնչեց արևմտահայ գործիչներին: Նրանք ավելի հա-

մարձակորեն սկսեցին խոսել հայկական խնդրի լուծման մասին և այդ նպատա-

կով դիմումներ հղեցին Ռուսաստանին ու մյուս մեծ տերություններին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանե՞ք «Արևելյան հարցի» էությունը: Որո՞նք էին Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի պատճառները: Ե՞րբ և ո՞ր պայմանագրով ավարտվեց Ղրիմի պատերազմը:
2. Որո՞նք էին Արևելյան հարցի սրման պատճառները 1870–ական թթ. կեսերին: Օսմանյան կայսրությունը ձգնաժամից դուրս գալու ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց: Ի՞նչ ակնկալիքներ ունեին ռուս–թուրքական պատերազմում Ռուսաստանը և մեծ տերությունները:
3. Կազմե՞ք 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրություն: Պատերազմին մասնակցած ի՞նչ նշանավոր հայ ռազմական գործիչների գիտեք: Նրանցից որևէ մեկի մասին պատրաստե՞ք փոքրիկ ելույթ: Ռուսների հաղթանակի գործում ի՞նչ ներդրում ունեցան հայերը:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայկական հարցը: Պատերազմի ավարտին հաշտության պայմանների շուրջ կրկին սրվեց միջազգային իրադրությունը:

Ռուսաստանն այս անգամ նույնպես առաջնահերթ համարեց իր դիրքերի ամրապնդումը նախ եվրոպական տարածաշրջանում: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում գրաված հողերը ռուսական դիվանագետները համարում էին «*խիստ հետամնաց, ճանապարհագորկ և գարգացման համար մեծ միջոցներ պահանջող*» տարածք: Գեներալ Մ. Լոռիս–Մելիքովը, ծանոթանալով զինադադարի ռուսական նախագծին, արտահայտում էր տրամագծորեն հակառակ կարծիք: Նա ընդգծում էր Հայաստանում գրաված տարածքի ռազմավարական կարևորությունը Ռուսաստանի համար:

1878 թ. փետրվարի 19–ին կնքվեց ռուս–թուրքական հաշտությունը Կ. Պոլսից ոչ հեռու գտնվող **Սան Ստեֆանո** ծո-

վափնյա ավանում՝ հայ մեծահարուստ **Առաքել Դադրանի** ամառանոցում: Ռուսաստանին էին անցնում Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդահանի, Ալաշկերտի և Բայազետի գավառները, Սև ծովի առափնյա շրջանները՝ Բաթում նավահանգստով: Էրզրումը և Բասենը վերադարձվում էին Օսմանյան կայսրությանը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում արժարծվեց նաև XIX դ. երկրորդ կեսի հայ հասարակական–քաղաքական կյանքի հիմնական առանցքը կազմող **Հայկական հարցը**: Այն, Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս լինելով, այդ ժամանակաշրջանում վերաբերում էր արևմտահայության ազատագրության կամ ինքնավարության խնդրին:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում տեղ գտան Հայաստանին և հայերին վերաբերող առանձին հողվածներ ու ձևակերպումներ, որոնց դրույթները մասամբ էին համընկնում հայերի առաջադրած պահանջներին: **16–րդ հոդվածով** Բարձր

դուռը պարտավորվում էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված և կրկին Թուրքիային վերադարձվելիք գավառներում անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: **25-րդ հոդվածն** իրավունք էր տալիս ռուսական զորքերին 6 ամիս ժամկետով մնալու Հայաստանում: **27-րդ հոդվածով** թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր չհալածել պատերազմում ռուսներին աջակցած քրիստոնյաներին:

Այս ձևակերպումներում կային շատ անորոշություններ. ըստ 16-րդ հոդվածի՝ ստացվում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի հալածանքների մեղավորները ոչ թե թուրքական իշխանություններն են, այլ քրդերն ու չերքեզները: Նման ձևակերպումը ոչ թե կերաշխավորեր հայերի անվտանգությունը, այլ կարեր նրանց հարաբերությունները հարևանների հետ. դա, անշուշտ, ձեռնառու էր սուլթանին: Պարզ չէր, թե ռուսական զորքերը միայն 6 ամսում ինչպես պետք է ներազդեին բարեփոխումների իրագործման վրա, ինչ իրական երաշխիքներ կային ռուսներին աջակցած հայերի անվտանգության համար և այլն:

Այդուհանդերձ, պայմանագիրը հայերի համար ուներ նաև դրական նշանակություն. նախ՝ Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի հատված անցնում էր Ռուսաստանին: Երկրորդ՝ պայմանագրում «**Հայաստան**» անվան գործածումը ստիպում էր սուլթանական կառավարությանն առաջին անգամ դիվանագիտական մակարդակով ընդունելու, որ կայսրության կազմում, ի թիվս նվաճված այլ երկրների, գոյություն ունի նաև **հայերի հայրենիք Հայաստանը**, որտեղ բարեփոխումներ

կատարելու անհրաժեշտություն կա: Եվ վերջապես՝ Հայկական հարցը, դառնալով միջազգային հարց, նոր լիցք էր հաղորդում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ծավալմանը:

Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Բալկաններում և Արևելքում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումն առաջացրեց առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դժգոհությունը: Նրանք պահանջեցին կնքված պայմանագրի կետերն ամբողջությամբ համաձայնեցնել իրենց հետ, հակառակ դեպքում սպառնում էին պատերազմով: Ռուսական կառավարությունը տեղի տվեց՝ համաձայնելով հարցը քննարկել մեծ տերությունների հետ: Որոշվեց Գերմանիայի կանցլեր **Օտտո Բիսմարկի** նախագահությամբ Բեռլինում գումարել վեհաժողով:

Հայկական հարցի միջազգայնացումն աշխուժություն առաջացրեց հայ հասարակական շրջանակներում: Ամենուր խոսում էին Հայաստանի ինքնավարության մասին: Ավելի համարձակներն անկախ Հայաստանի ծրագրեր էին մշակում: Նույնիսկ առաջադրվեցին անկախ հայրենիքի կառավարիչների թեկնածություններ՝ Ստ. Ալանյան, Մ. Լոռիս-Մելիքով և ուրիշներ: Բարձր դուռը փորձում էր իր հսկողության տակ վերցնել հայերի գործողությունները: Սուլթանը հայոց պատրիարքին նույնիսկ առաջարկում է պատվիրակություն ուղարկել վեհաժողով: Այդ քայլով նա ցանկանում է հայկական պահանջները հակադրել բուլղարների շահերին և դրանով խառնել Ռուսաստանի ծրագրերը: Հայոց պարիարքը որոշում է առիթն օգտագործել և հայերի պահանջները ներկայացնել վեհաժողովին:

Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակությունը Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ. 1878 թ.

Ազգային գործիչ Գրիգոր Օտյանի առաջարկությամբ Եվրոպա մեկնող պատվիրակությունը գլխավորում է ողջ հայության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող *Մկրտիչ Խրիմյանը*: Պատվիրակության կազմում էին Մինաս Չերազը, Ստեփան Փափազյանը և Խորեն Նարբեյը: Հոգևոր գործիչ Խորեն Նարբեյին հանձնարարվում է մեկնել Սանկտ Պետերբուրգ՝ ռուսական արքունիքի հետ հայերի պահանջները համաձայնեցնելու համար:

Հայ պատվիրակները լինում են Իտալիայում և Ֆրանսիայում, հանդիպում այդ երկրների արտգործնախարարների հետ և ստանում որոշ հուսադրող խոստումներ: Լոնդոնում լորդ *Ջեյմս Բրայսի* գլխավորած հայասիրական ուժերը, ի պաշտպանություն Հայկական հարցի, մեծ հանրահավաք են կազմակերպում: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար

Սոլսբերին, սակայն, Խրիմյանին և Չերազին տալիս է խուսափողական պատասխաններ:

Դիվանագիտական խարդավանքներից հեռու կանգնած հայ պատվիրակները չզիտեին, որ անգլիական դիվանագիտությունն արդեն լուրջ աշխատանք էր տարել վեհաժողովում թուրքերի շահերը պաշտպանելու ուղղությամբ: *Մայիսի 18-ին Լոնդոնում* կնքվում է ռուս-անգլիական համաձայնագիր, որը նախատեսում էր Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի մի շարք կետերի վերանայում: Դրանք վերաբերում էին նաև Հայկական հարցին: Անգլիական դիվանագիտությունը լուրջ հաջողության հասավ նաև Բարձր դռան հետ հարաբերություններում: Վեհաժողովի նախօրյակին՝ *մայիսի 25-ին*, կնքված անգլո-թուրքական գաղտնի համաձայնագրով Մեծ Բրիտանիան թուրքիայից ստացավ Կիպրոս կղզին՝ փոխարենը խոստանալով պաշտպանել թուրքական պահանջները: *1878 թ. հունիսի 1-ին Բեռլինում* սկսված վեհաժողովն ընթանում է Մեծ Բրիտանիայի մշակած սցենարով:

Խորեն Նարբեյը Պետերբուրգում Ալեքսանդր II կայսրին Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը հանձնելուց հետո, մեկնում է Բեռլին և միանում Խրիմյանին ու Չերազին: Ինքնավարության նախագիծը և այլ փաստաթղթեր հանձնվում են վեհաժողովի մասնակից 6 տերությունների պատվիրակներին: Ըստ պատրիարքարանի կազմած նախագծի՝ Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսների գրաված այն մասը, որը վերադարձվելու էր թուրքիային, որպես գերազանցապես հայաբնակ տարածք (2 միլիոն բնակչությունից 1,3 միլիոնը հայ էր)՝ պետք է

ստանար ինքնավարություն և կառավարվեր հայ նահանգապետի կողմից:

Մեծ տերությունների ներկայացուցիչները, սակայն, թույլ չեն տալիս հայ պատվիրակներին մասնակցելու վեհաժողովին: *Այսպես Հայկական հարցը հատկապես Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության հետևանքով վճռվում է առանց հայերի մասնակցության:*

Բեռլինի պայմանագրով Հայկական հարցի լուծման հեռանկարը դառնում է ավելի մշուշապատ ու անիրատեսական: Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը լիովին մերժվում է: Պայմանագրի 61-րդ հոդվածը ևս թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր հայերի համար բարեփոխումներ անցկացնել, ապահովել նրանց անվտանգությունը: Բայց բարեփոխումների իրագործման հսկողությունն այժմ, բացի Ռուսաստանից, դրվում էր նաև վեհաժողովի մասնակից մյուս տերությունների վրա: Դա վերջիններիս հնարավորություն էր տալիս միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին:

Քանի որ Ռուսաստանն իր զորքերն անհապաղ դուրս էր բերելու գրաված տարածքներից, ոչ մի երաշխիք չէր մնում բարեփոխումների կենսագործման համար: Բեռլինի պայմանագրում *Հայաստան* անունը փոխարինվել էր *հայաբնակ մարզեր* բառակապակցությամբ: Ալաշկերտն ու Բայազետը, ինչպես խոստացել էր Անգլիան, վերադարձվեցին Օսմանյան կայսրությանը: Ռուսաստանին էր մնում միայն Կարսը՝ շրջակա գավառներով: Կարս բերդաքաղաքը շուտով դարձավ նորաստեղծ Կարսի մարզի կենտրոնը, դրա մեջ մտան *Կարսի, Արդահանի, Կաղզվանի և Օլթիի*

գավառները (օկրուգներ): Այն մտցվեց Կովկասի փոխարքայության կազմը՝ որպես առանձին վարչական միավոր:

Վեհաժողովի որոշումները խոր հիասթափություն առաջացրին հայության մեջ: Մ. Խրիմյանն ու Մ. Չերազը վեհաժողովի վերջին օրը՝ հուլիսի 1-ին, բողոք ներկայացրին մեծ տերություններին: Խրիմյան Հայրիկը վեհաժողովը պատկերավոր ձևով նմանեցրեց հարիսայի ճաշկերույթի, որին երկաթե շերեփներով ներկայացած մասնակիցները կարողանում էին տանել իրենց բաժինը: Բայց բանի որ ինքը միայն թղթե շերեփ ուներ, այն մնաց հարիսայի մեջ, և ինքը ստիպված էր ձեռնունայն վերադառնալ: Խրիմյանը և բազմաթիվ այլ գործիչներ Բեռլինից հետո հասկացան, որ օտար տերությունների հետ իրենց հույսերը կապելու փոխարեն անհրաժեշտ է կազմակերպել սեփական ժողովրդի զինված ազատագրական պայքարը: Խրիմյան Հայրիկը կոչ է անում հայությանը. *«Ձեր բարեկամաց և ազգականաց իբրև պարզև մեկ-մեկ զէնք տարեք, զէնք ստեք և դարձեալ զէնք: Ժողովուրդ, ամենէն առաջ քո ազատութեան յոյալ քո վրայ դիր, քո խելքին և բազկին ոյժ տուր»:*

Մեծ տերությունները բազմիցս հանդես եկան հայկական բարեփոխումներն իրականացնելու պահանջներով՝ նպատակ ունենալով Թուրքիայից գիշումներ կորզելու իրենց օգտին: Սուլթանական կառավարությունն օտար երկրների միջամտություններից ազատվելու համար նախընտրեց Հայկական հարցի լուծման ուրույն ուղի՝ հայերին ցեղասպանելու քաղաքականությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի հիմնական հոդվածները: Ո՞րն էր Հայկական հարցի էությունը: Արևմտահայ ազգային-քաղաքական ուժերն ի՞նչ գործունեություն ծավալեցին Հայկական հարցի լուծման համար:
2. Ներկայացրե՛ք հայ հասարակական շրջանակների և հայկական պատվիրակության գործունեությունը: Համեմատե՛ք Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում Հայաստանին և հայերին վերաբերող հոդվածներն ու ձևակերպումները: Ո՞ր գավառներից կազմվեց Կարսի մարզը:
3. Ի՞նչ դասեր քաղեցին հայերը Բեռլինի վեհաժողովից: Ինչո՞ւ էին մեծ տերությունները ժամանակ առ ժամանակ հանդես գալիս որպես Հայկական հարցի ջատագովներ:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ

§ 1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

XIX դ. կեսերին Հայաստանում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունները, Արևմտյան Եվրոպայում ծավալված հեղափոխությունները, ռուսական քաղաքական մտքի վերելքը լուրջ տեղաշարժեր առաջացրին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հայ իրականության մեջ սկսեցին լայնորեն քննարկվել Հայաստանի ապագայի, հայ ժողովրդի սոցիալական ու ազգային ազատագրության, Հայոց եկեղեցու, հայոց լեզվի դերի և այլ կենսական հարցեր: Այդ բոլորն քննարկումների արդյունքում հայկական միջավայրում ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքներ: XIX դ. 50-70-ական թթ. գոյություն ունեցող բազմալիսի ուղղությունների մեջ ավելի հստակորեն զանազանվեցին *պահպանողական* ու *ազատական* (ազատամտական, լիբերալ) հոսանքները:

Հայկական պահպանողականությունը: Պահպանողականների կարծիքով հայ ժողովրդի կենսունակության

աղբյուրը միջնադարյան ավանդական արժեքային համակարգն է: Ուստի նրանք առաջնահերթ խնդիր էին համարում հայկական միապետական համակարգի վերականգնումը, Հայոց եկեղեցու և հայ նահապետական ընտանիքի բարոյական նկարագրի, հայոց լեզվի (նկատի ունենին գրաբարյան հայերենը) անաղարտության պահպանումը: Ազգային արժեքների պահպանմանն ուղղված նրանց գործունեությունը հիմք էր տալիս այդ հոսանքի ներկայացուցիչներին անվանելու *ազգային պահպանողականներ*:

Պահպանողականները հանդես էին գալիս ամբողջ ազգի անունից, թեև ամենից առաջ արտահայտում էին գյուղական ազգաբնակչության և քաղաքի արհեստավորության ու մանր առևտրականների շահերը: Նրանք ձգտում էին ազգային հաստատությունների՝ եկեղեցու և դպրոցի միջոցով ազգի համար կրթված անհատներ պատրաստելու: Պատահական չէ, որ այս հոսանքը ներկայացնող գործիչների մեջ կային բազմաթիվ գիտնա-

կաններ, հրապարակախոսներ, գրողներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, թերթերի խմբագիրներ ու թարգմանիչներ:

Այս հոսանքի ճանաչված դեմքերից *Գարրիել վարդապետ Արիագուկին* (նկարիչ Հ. Այվազովսկու եղբայրը) հրատարակում էր «Մաայաց աղավնի», *Մարկոս Աղաբեկյանը*՝ «Կռունկ հայոց աշխարհին», *Տոփաննես Չամուռձյան-Տերոյենցը*՝ «Երևակ» պարբերականները: Պահպանողականների ազգանպաստ հայացքները կիսում էին պատմաբաններ Ս. Պալասանյանը, Ա. Երիցյանը, գրող Ծերենցը և ուրիշներ:

Ավելի արմատական պահպանողական գործիչները գտնում էին, որ Ռուսաստանյան կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանը վերածվել է հումքի կցորդի, 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությամբ սահմանափակվել են Հայ եկեղեցու և դպրոցի իրավունքները, վտանգվել է հայի ազգային ինքնությունը: Արևմտահայ գործիչներն էլ իրենց քննադատության պլան ուղղում էին թուրքական կառավարության դեմ: Հակառակ աշխարհաբարի, որն ուներ երկու ճյուղ՝ արևմտահայերեն և արևելահայերեն, պահպանողականները գրաբարի մեջ էին տեսնում ազգի հոգևոր-լեզվական միասնության պահպանումը:

Հայ իրականությունը փոխելու, այն «եվրոպականացնելու» ազատականների հայացքներն ազգավնաս համարելով՝ ազգային-պահպանողականները նրանց դեմ սուր պայքար էին ծավալել:

Ազատականությունը հայ իրականության մեջ: Այս հոսանքը հանդես եկավ հայության հասարակական ու մշակութային կյանքը եվրոպականացնելու, ավանդական դպրոցը, եկեղեցին քարեփոխելու գա-

ղափարներով: Ազատամիտ գործիչների անխնա քննադատության հիմնական թիրախը հայ իրականության նահապետական բարբերի ու բարոյականության կրող հաստատությունն էր՝ եկեղեցին: Սակայն այդ քննադատությունը երբեմն հասնում էր ծայրահեղության: Հայ ազատամտական քննադատները, պահանջելով եկեղեցու ազատականացում, մոռանում էին նշել նաև նրա ունեցած հսկայական քաղաքական ու մշակութային դերը մեր ժողովրդի պատմության մեջ:

Ազատամիտները պահպանողականներին հակադրվեցին նաև լեզվի հարցում՝ պնդելով, որ պետք է հրաժարվել գրաբարից և անցնել ամբողջ ժողովրդի համար հասկանալի աշխարհաբարին:

Հայ ժողովրդի արևմտահայ և արևելահայ հատվածների կյանքի փոփոխություններն ազատականները հիմնականում կապում էին օսմանյան Թուրքիայի և Ռուսաստանի քաղաքական համակարգերի արդիականացման հետ: Նրանց մեծ մասը դեմ էր հեղափոխական, ապստամբական գործողություններին:

Ազատականների գաղափարախոսության մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ **ազգի ինքնորոշման**, այսինքն՝ իր սեփական կամքով ապագան կերտելու հարցը: Այս կարևոր խնդրում ազատամիտների մոտեցումները միանման չէին: Հայ ազատականության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ **Ստեփանոս Նազարյանցը**, գտնում էր, որ ազգի խնդիրների լուծման համար հարկ չկա առաջադրելու քաղաքական ինքնորոշման պահանջներ: Դրա փոխարեն նա պաշտպանում էր մշակութային ինքնավարության գաղափարը, հատկապես կարևորում էր առաջադիմական

դարոցի ու լուսավորության նշանակությունը:

Համարձակ մտքեր էին արտահայտում արևմտահայ ազատականները՝ *Սոնեփան Ռականյանը*, *Գրիգոր Օտյանը*, *Նահապետ Ռուսինյանը* և այլք: Սուլթանական բռնատիրության պայմաններում նրանք պոլսահայ վերնախավից և թուրքական իշխանություններից պահանջում էին արևմտահայությանը շնորհել համընդհանուր ընտրական իրավունք, որին հասնելու համար նրանք ծավալեցին սահմանադրական շարժում:

Պոլսահայ ազատականների շարքում առանձնանում էին երգիծական ժանրի երկու խոշոր դեմքեր՝ «Մեղու» հանդեսի խմբագիր *Հարություն Սիաճյանը* և գրող, հրապարակախոս, երգիծաբան *Հակոբ Պարոնյանը*: Նրանք ծաղրուծանակի էին ենթարկում ազգի շահերի կեղծ պաշտպաններին, սուլթանական իշխանության կամակատար հայ մեծահարուստ ամիրայական դասին, ազգային կյանքի կազմակերպման գործում պահանջում էին արևմտահայության լայն խավերի մասնակցություն:

Գրիգոր Արծրունու (1845–1892) հիմնադրած «*Մշակ*» թերթը (1872 թ.) դարձավ ոչ միայն հայկական լիբերալիզմի, այլև առհասարակ հայ ազգային–հասարակական մտքի յուրահատուկ դարբնոցը: Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի տապալումից հետո շատ «վշակականներ» իրենց զգուշավոր հայացքները փոխարինեցին ազատագրական պայքարի ազգայնական համարձակ գաղափարներով:

Ազգայնականությունը և սոցիալիզմը հայ իրականության մեջ: XIX դ. երկրորդ կեսին հայ հասարակական–քաղաքական կյանքում աստիճանաբար ամրակայվե-

Միքայել Նալբանդյան

ցին ազգայնական և սոցիալիստական ուղղությունները:

Հասարակության հեղափոխական վերափոխման կողմնակից էր *Միքայել Նալբանդյանը* (1829–1866)՝ հայ քաղաքական մտքի ազգային հեղափոխական–ժողովրդավարական ուղղության հիմնադիրը: Իր բուռն գործունեությամբ ու տեսական հարուստ ժառանգությամբ Նալբանդյանը մնաց որպես եզակի դեմք հայ հասարակական–քաղաքական կյանքում: Նա սերտ կապեր ուներ ռուսական և արևմտաեվրոպական առաջադեմ գործիչների հետ, հանդես էր գալիս հայ ազգային արժեքները եվրոպական արժեքային համակարգին համահունչ դարձնելու և զարգացնելու գաղափարներով: Հետևելով ռուս ժողովրդավար–հեղափոխականների օրինակին՝ Նալբանդյանը պաշտպանում էր ժողովրդական ապստամբության միջոցով ռուսական և եվրոպական երկրների քաղաքական համակարգերի տապալման դրույթը: Ըստ նրա տեսակետի՝ դրա շնորհիվ հնարավոր

կղառնար սոցիալական, համանվրուպական արդար հասարակարգի ստեղծումը, որի հետ էլ նա կապում էր իր ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրությունը: **Սոցիալապես հասխար և արդար հասարակության՝ սոցիալիզմին** հասնելու նրա ծրագրերը, սակայն, իրատեսական չէին:

1870–1880–ական թթ. հայ ազատական միտքը նոր բարձրության հասավ **Մատթևու Մամուրյանի, Գրիգոր Արծրունու** և հատկապես **Րաֆֆու** (Հակոբ Մելիք–Հակոբյան) շնորհիվ ու թևակոխեց իր **ազգայնականության** փուլը: Դա նշանակում է, որ հայ ժողովրդի, հատկապես արևմտահայության վիճակի վատթարացմանը զուգընթաց, ազգի սոցիալական վիճակի բարելավման մասին ազատականների մտքերը փոխարինվում էին ազգի ազատագրության, սեփական ինք-

նությունը պահպանելու առաջնայնության գաղափարներով:

Մ. Մամուրյանը ջերմորեն ողջունեց Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, հանգանակություններ կազմակերպեց հերոս զեյթունցիներին օգնելու համար, կոչ արեց ազատագրական պայքարում հույսը դնել սեփական ժողովրդի վրա: Ջինված ապստամբության ճանապարհով հայության ազատագրության գաղափարախոսությունն իր գագաթնակետին հասավ խոշոր տեսաբան ու մեծանուն գրող Րաֆֆու գրական ու հրապարակախոսական ստեղծագործություններում:

Ազգայնական և սոցիալիստական ուղղությունների տարածումը հայ իրականության մեջ ի վերջո հանգեցրեց ազգային կուսակցությունների և սոցիալ–դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջացմանը:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ինչի հետ էին կապված XIX դ. կեսերին հայ հասարակական–քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը: Հիմնական գծերով ներկայացրե՞ք և մեկնաբանե՞ք հայ պահպանողականների գաղափարները: Ո՞ր պարբերականներում էին նրանք հրապարակախոսությամբ հանդես գալիս:
2. Հիմնական գծերով ներկայացրե՞ք և մեկնաբանե՞ք հայ ազատականների գաղափարները: Ովքե՞ր էին հայ ազատականների նշանավոր ներկայացուցիչները: Ո՞ր պարբերականներում էին նրանք հրապարակում իրենց տեսակետները:
3. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք Մ. Նալբանդյանի հասարակական–քաղաքական հայացքները: Ի՞նչ է ազգայնականությունը: Ովքե՞ր էին այս ուղղության առաջին նշանավոր ներկայացուցիչները:
4. Համեմատե՞ք հայ ազատականների, պահպանողականների և ազգայնականների գաղափարներն ու տեսակետները. նշե՞ք դրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները:

§ 2. ԱԶԳԱՅԻՆ–ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը: Ղրիմի պատերազմից հե-

տո Օսմանյան կայսրության քայքայման գործընթացը շարունակվեց: Մեծ Բրիտա-

նիայի և Ֆրանսիայի խորհրդով սուլթանական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ որոշ բարեփոխումների՝ կանխելու համար թուրքահպատակ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Փարիզի հաշտության նախօրյակին՝ 1856 թ. փետրվարին, Բարձր դուռը հրապարակեց բարեփոխումների նոր հրովարտակ, որը նույնպես սին խոստումներից բացի ոչինչ չտվեց:

Պահպանվում էր քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ արևմտահայության իրավագուրկ վիճակը: Կ. Պոլսում տեղի հայ մեծահարուստ ամիրայական դասը, օգտագործելով սուլթանական իշխանությունների հետ իր սերտ կապերը, տնօրինում էր մայրաքաղաքի ու գավառահայության եկեղեցական, դպրոցական, տնտեսական ու իրավական կյանքը: Չհանդուրժելով ստեղծված վիճակը՝ եվրոպական լուսավորյալ հայացքներ ունեցող մի խումբ պոլսահայ մտավորականներ արևմտահայ լայն զանգվածների իրավունքների համար պայքար ծավալեցին ամիրայական դասի դեմ:

1857 թ. Կ. Պոլսի ուսումնական խորհրդի անդամներ *Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Աերովբե Վիչենյանը (Աերվիչեն), Նիկողայոս Պալյանը* և ուրիշներ մշակում են արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն և ներկայացնում համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը: Առաջադրված նախագիծը, կղերականներից բացի, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև աշխարհիկ վարչությանը: Սակայն ամիրաներն ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչները, դրանում տեսնելով իրենց իրավունքների նկատմամբ ոտնձգություն, իշխանությունների աջակցությամբ

հասնում են նոր հանձնաժողովի ստեղծմանը: 1859 թ. դեկտեմբերին հանձնաժողովը ներկայացնում է բարեփոխված կանոնադրությունը: Հետադիմական ուժերն ընդդիմանում են նաև նախագծի այս տարբերակին: Ծավալվում է սուր պայքար, որի գլուխ են կանգնում արևմտահայ ազատական գործիչները: Առաջադեմ ուժերն ի վերջո հաղթում են: **1860 թ. մայիսի 24-ին** Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատում է կանոնադրությունը: Ն. Ռուսինյանի առաջարկությամբ այն կոչում են *«Ազգային սահմանադրություն»*:

Սահմանադրությունն Արևմտյան Հայաստանի ու ամբողջ կայսրության հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքը կարգավորող իրավական կարևոր փաստաթուղթ էր: Սակայն այն գործադրելու համար դեռ սուլթանի կողմից հաստատման կարիք ուներ: Սուլթանական վարչակարգը պահանջում է վերանայել 1860 թ. կանոնադրությունը: Վերջապես **1863 թ. մարտի 17-ին** սուլթանը վավերացնում է կանոնադրությունը:

Ազգային սահմանադրության համաձայն՝ ստեղծվում էին արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ *Ազգային ժողով* (Երեսփոխանական ժողով), *Ազգային կենտրոնական վարչություն*, ազգային կյանքի տարբեր բնագավառներ սպասարկող խորհուրդներ: Ազգային ժողովը՝ որպես օրենսդիր մարմին, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից:

1860 թ. նախագծի համեմատությամբ նոր կանոնադրությունը շատ ավելի չափավոր էր: Քանի որ մայրաքաղաքի հայությանը հսկողության տակ պահելն ավելի հեշտ էր, իշխանությունները հոգ էին տարել, որ երեսփոխանների մեջ մեծ թիվ

կազմեն պոլսահայերը. 140 տեղից նրանց բաժին էր հանվել 100-ը, իսկ ավելի քան երկուսուկես միլիոնանոց գավառահայությունն ունենալու էր միայն 40 երեսփոխան:

Այսպիսով՝ համառ ու տևական պայքարից հետո արևմտահայ ժողովրդավարական խավերին հաջողվում է ամիրաներին զրկել ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհից: **Ազգային սահմանադրությունը դրական դեր կատարեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում:** Այն նոր լիցք հաղորդեց հայ ազատական շարժմանը: Մկրտիչ Խրիմյանի շնորհիվ, ով 1869 թ. դարձել էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, սահմանադրությունը գործադրվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում:

Ջեյթունի 1862 թ. սպասումությունը: Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում՝ Տավրոսի լեռներում, Ջեյթունի հայությունը XIX դ. կեսերին էլ պահպանում էր իր ինքնավար կարգավիճակը: Կենտրոնավայր Ջեյթուն գյուղաքաղաքի և շրջակա գյուղերի շուրջ 35–40 հազար հայության հիմնական զբաղմունքը՝ գյուղատնտեսությունը, փակ տնտեսությամբ գոյատևելու պայմաններ էր ստեղծում: Ջեյթունն անվանապես ենթարկվում էր Մարաշի փաշայությանը, սակայն իշխանություններին միայն տարեկան որոշ քանակությամբ հարկ էր վճարում: Համայնքը նախկինի նման ղեկավարում էին չորս տանուտերերը:

Ըմբոստ լեռնագավառն իրեն ենթարկելու կառավարության ջանքերն ավելի եռանդուն դարձան, երբ Կովկասից ներգաղթած չերքեզները բնակեցվեցին Մարաշի շրջակայքում: Չերքեզների ավազակային ջոկատների ուղեկցությամբ թուրքերի 10–հազարանոց բանակը

1860 թ. արշավեց Ջեյթունի վրա: Լեռնցիները ջախջախեցին թշնամու զորքը և հետ շարտեցին: Գավառը ստիպված էին լքել նաև չերքեզները:

Մարաշի նորանշանակ **Ազիզ փաշան** խնամքով նախապատրաստվեց հերթական ոտնձգությանը: Նրա սահրանքով 1862 թ. ամռանը Ջեյթունի հայ և մահմեդական բնակչության միջև հողային վեճեր ծագեցին: Հուլիսի վերջին դրանց հետևեց հրետանիով զինված օսմանյան 12–հազարանոց զորքի և չերքեզական, թուրքմենական ու թուրքական խուժանի հարձակումը:

Թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ շրջակա գյուղերի բնակչությունը նահանջեց և կենտրոնացավ Ջեյթուն գյուղաքաղաքում: Ապստամբությունը գլխավորեցին Շովրոյան, Սուրենյան, Յաղուրյան և Նորաշխարհյան տոհմերի տանուտեր իշխանները: Ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնեց **Մկրտիչ Յաղուրյանը:**

Ազիզ փաշան, շրջապատելով Ջեյթունը, պահանջեց անհապաղ վճարել հարկը: Հուլիսի 29–ի գիշերը ինքնապաշտպանության ղեկավարները խորհրդակցություն հրավիրեցին Ս. Աստվածածնի վանքում: Մոտ 5 հազար ռազմիկներին նրանք բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ և հրահանգեցին հերոսաբար մարտնչել, չնահանջել անգամ կյանքի գնով:

Օգոստոսի 2–ի առավոտյան Ազիզ փաշայի զորքերը մի քանի ուղղություններով լայնածավալ գրոհ ձեռնարկեցին Ջեյթունի վրա: Հետ մղվեցին թուրքերի բոլոր գրոհները: Ջեյթունցիներից շատերը՝ մահտեսի **Գրիգոր փարդապետը**, երիտասարդ **Մարկոս Թաշճյանը** և ուրիշներ, այդ մարտերում հերոսության օրի-

նակներ տվեցին: Անվեհեր հայրենասեր Թաշճյանը թուրքերի հրանոթը լռեցնելու համար անցնում է թշնամու դիրքերը և սպանում հրանոթաձիգին, սակայն ինքն էլ զոհվում է: Երբ ընկերները փորձում էին նրան հետ պահել անձնագրի քայլից, Մարկոսը պատասխանել է. «Այո՛, գիտե՛մ՝ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեն»:

Զեյթունցիները հաճախ թակարդ էին սարքում և մեծ կորուստներ պատճառում հակառակորդին: Մի անգամ նրանցից 1500 հոգի *Ասատուր Նորաշխարհյանի* գլխավորությամբ կռվի են բռնվում թուրքերի հետ, ապա կեղծ փախուստի դիմում: Թուրքական զորքերը ոգևորված հետապնդում են նրանց: Երբ թշնամին մտնում է Զեյթունի ձորը, ժայռերի երկու կողմերում դիրքավորված զեյթունցիները անսպասելի կրակ են տեղում և քարեր գլորում: Ծուղակն ընկած թշնամին, կորցնելով ավելի քան 750 հոգի, խուճապահար փախուստի է դիմում: Զեյթունցիներն այդ ձորն անվանում են *Կոտորածի ձոր*:

Թուրքերը, կորցնելով ավելի քան 2000 մարդ և իրենց ունեցած հրանոթները, փախուստի են դիմում: Այս հաղթանակին լեռնականները հասնում են շուրջ 600 քաջորդիների արյան գնով:

Բարձր դուռը որոշում է նոր արշավանք կազմակերպել: Անփառունակ Ազիզ փաշային փոխարինում է իր դաժանությամբ հայտնի *Աշիր* փաշան: Նա Զեյթունի պաշարումը դադարեցնելու դիմաց պահանջում է հետաքննության նպատակով իր մոտ ուղարկել 4 տանուտերերին: Վերջիններս ժամանում են նախ Մարաշ, ապա Կ. Պոլիս: Իշխանությունները ձերբակալում են նրանց:

Գործին միջամտում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և ֆրանսիական դեսպանը: Ֆրանսիան փորձում է օգտագործել պատեհ առիթը Թուրքիայում իր ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Զեյթունի վերնախավի ներկայացուցիչները համաձայնում են ֆրանսիական օգնության դեպքում կաթոլիկություն ընդունել: Նապոլեոն III կայսեր անունից Ֆրանսիայի դեսպանը պահանջում է դադարեցնել լեռնագավառի պաշարումը:

Բարձր դուռը, վախենալով եվրոպական միջամտությունից, գնում է փոխզիջման: Հաշտության կնքմանը նպաստում է նաև հայոց պատրիարքը, որին անհանգստացրել էր հայերի՝ կաթոլիկություն ընդունելու պատրաստակամությունը: Վերացվում է շրջափակումը, ազատ են արձակվում տանուտերերն ու մյուս ձերբակալվածները: Զեյթունցիները պարտավորվում են վճարել հարկերը: Գավառակը կորցնում է իր նախկին կիսանկախ վիճակը, բայց համայնքի ներքին գործերում հայերը պահպանում են ինքնուրույնություն:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը խոշոր ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժման հետագա ողջ ընթացքի վրա, աննախընթաց չափերով բարձրացավ հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը: Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց երգերի հանրահայտ զեյթունյան շարքը՝ ուրվագծելով ազատության համար իր կյանքը նվիրաբերող զեյթունցու հերոսական կերպարը: Հայ նշանավոր բանաստեղծ Ս. Շահագիրը «*հայկական քաջասրտության փառավոր ապացույց*» համարեց ապստամբությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ և ե՞րբ սուլթանը հրապարակեց քարեփոխումների նոր հրովարտակ: Ովքե՞ր և ի՞նչ միջոցներով էին տնօրինում պոլսահայության կյանքը: Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք արևմտահայ սահմանադրական շարժման պատմությունը: Վերհանե՞ք ազգային սահմանադրության նշանակությունը:
2. Ովքե՞ր գլխավորեցին Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը: Ներկայացրե՞ք Ջեյթունի ապստամբության ընթացքը և ավարտը: Ո՞րն էր Ջեյթունի ապստամբության նշանակությունը: Ձեր կարծիքով զեյթունցիները հաղթեցին, թե՞ պարտվեցին. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:

§ 3. ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զինված պայքարի գաղափարախոսության ձևավորումը: XIX դ. երկրորդ կեսը հայ ժողովրդի պատմության մեջ շրջադարձային փուլ է: Տնտեսության մեջ հատկանշական էր ազատ շուկայական (կապիտալիստական) հարաբերությունների արմատավորումը, իսկ մշակույթի բնագավառում՝ անսահաղեպ զարթոնքը: Քաղաքական կյանքում առաջնայինը օտար տիրապետությունից հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրն էր: Պատահական չէ, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Հայկական հարցը կազմեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման հիմնասյունը:

Եվրոպայում ընթացող հեղափոխությունները, սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները՝ մի կողմից, իսկ հայոց ազգային-հասարակական կյանքի զարթոնքը՝ մյուս կողմից, պայմանավորեցին Հայաստանի ազատագրության գաղափարախոսության որակական նոր մակարդակի ձևավորումը: Հայ ազգային-ազատագրության զգուշավոր մոտեցումները վերաձևեցին

զինված պայքարի գաղափարախոսության:

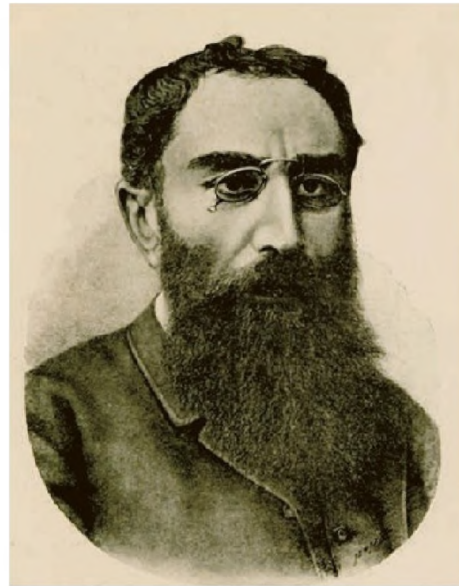
Նոր գաղափարախոսության ձևավորման առաջին լուրջ ազդակը Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունն էր: Արևմտահայության ազգային սահմանադրության շուրջ մղվող պայքարի հետ միասին այս հերոսամարտը հայերի մեջ ամրապնդեց ազգային իրավունքները զինված պայքարով պաշտպանելու մտայնությունը: Սակայն նոր ծլարձակած զինված պայքարի գաղափարախոսությունը 1860–ական թթ. կեսերից նահանջ ապրեց:

Զինված պայքարի նոր դրսևորումները: Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների անմարդկային վերաբերմունքը շատ շատերին կողմնորոշեց դեպի զինված պայքարի մտածողությունը, որի **առաջին ազդարարողը եղավ Խրիմյան Հայրիկը:** Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա դիմեց արևմտահայությանը՝ հայրենի գավառներ վերադառնալու, «թղթե շերեփի»՝ խնդրագրերի քաղաքականությունը երկաթե շերեփով՝ զենքով փոխարինելու,

ազատաշունչ գեյթունցիների օրինակին հետևելու կոչերով:

Բեռլինի վեհաժողովն արմատապես փոխեց *ԲաՖՖու*, Գ. Արծրունու և նրանց համախոհների աշխարհայացքային մոտեցումները: Բարեփոխումների հետ հույսեր կապող գործիչները ժողովրդի քաղաքական ու ազգային բաղձանքների իրականացումն սկսում են կապել Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական աջակցությամբ գինված պայքար ծավալելու հետ: Ջինված պայքարի մարտավարության պաշտպանների շարքերում էին նաև Մ. Մամուրյանը, Ռ. Պատկանյանը, Գ. Սրվանձոյանցը, Ս. Շահագիզը և ուրիշներ: Սակայն 1880-ական թթ. Հայկական հարցի շուրջ ստեղծված միջազգային անբարենպաստ իրավիճակը՝ բարենորոգումների խնդրի նկատմամբ եվրոպական երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի սառն ու անտարբեր վերաբերմունքը, դարձյալ հուսախար են անում պայքարի գինված ուղին նախընտրած հայ գործիչների մի մասին: Նոր իրադրության պայմաններում պահպանողական հոսանքն աստիճանաբար մարում է, իսկ հայ ազատականությունը տրոհվում է զանազան խմբավորումների: 1880-ականների կեսերից հասարակական այդ երկու հոսանքներն իրենց սպառում են:

Ջենքի ուժով ազատության հասնելու կոչերն իրենց արձագանքն էին գտնում արևմտահայության շրջանում: Նրանց առաջին շարքերում կրկին քաջարի գեյթունցիներն էին: Աներևակայելի է, որ 1877-1878 թթ. պատերազմի օրերին կրկին ապստամբած լեռնցիների պատվիրակները, կտրելով երկար ճանապարհ, հասել էին ռուսական գործերին և գեներալ Հ. Լազարևից պահանջում էին

Գրիգոր Արծրունի

թուրքերի դեմ մարտնչելու համար իրենց զենք տրամադրել: Օգնություն չստանալով՝ անվեհեր գեյթունցիները չեն ընկճվում և իշխան *Պապիկ Նորաշխարհյանի* ղեկավարությամբ թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կռվում են մինչև 1878 թ. վերջը: Թշնամին գերի է վերցնում մի քանի հարյուր հայ խաղաղ բնակչի, որոնց մի մասին խոշտանգումների է ենթարկում, այդ թվում՝ Պապիկի մորը և կնոջը: Անակնկալ հարձակումով ապստամբները գերում են գավառակի գրեթե բոլոր թուրք պաշտոնյաներին: Կնքվում է հաշտություն: Ջեյթունցիները զենքը վայր են դնում և ազատ արձակում գերված պաշտոնյաներին, իսկ իշխանությունները վերադարձնում են հայ պատանդներին: Մարաշի փաշան Պապիկ իշխանին ճանաչում է Ջեյթունի քաղաքագլուխ:

Ազատագրական խմբակների ստեղծումը: Հայ հասարակության մեջ գինված պայքարի գաղափարախոսության տարածման և դրա գործնական կիրառման նպատակով հայ իրականության մեջ

Բաֆֆու «խնեթը» վնայի գլխավոր հերոսը իր խմբով

ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ: Ռուսական տիրապետության տակ արևելահայության ազգային–սոցիալական ձնշումները չէին դադարում: Սակայն արևմտահայության վիճակն անհամեմատ ծանր էր: Ահա թե ինչու ամբողջ հայ հասարակական միտքն առաջին հերթին սենեոված էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդրի վրա:

Ազգի ճակատագրով մտահոգ մի խումբ ևրիտասարդներ ուսուցիչ *Արսեն Կրիտյանի* և զինագործ *Պետրոս Հայկազունու* գլխավորությամբ **1869 թ. Ալեքսանդրապոլում** ստեղծում են «*Բարենպաստակ ընկերությունը*»: Խմբակի մեջ ընդգրկված էր ավելի քան 40 մարդ՝ ուսուցիչներ, աշակերտներ, ծառայողներ, արհեստավորներ: Նրանց վրա առանձնակի ազդեցություն էին թողել մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի ու Մ. Նալբանդյանի հայացքները: Խմբակը կապեր է հաստատում պոլսահայ գործիչների հետ, հայրենիքի «կենտրոնին»՝ Արևմտյան Հայաստանին տեղ դառնալու հայրենասիրական ու ազատաշունչ կոչեր է հղում համայն հայությանը: Վեց տարի գործելուց հետո

64

ընկերությունը հայտնաբերվում է Երևանի նահանգային ժանդարմական վարչության կողմից և դադարում է գործելուց:

1874 թ. Մեծ Ղարափիխայում (այժմ՝ Վանաձոր) «արիական հայազգի գավակները» ստեղծում են «*Հայրենիքի սիրո գրասենյակ*» խմբակը: Մոտ մեկ տարի գործելուց հետո այն ևս բացահայտվում է: Վերոհիշյալ երկու խմբակների անդամները միմյանց հետ կապեր էին ստեղծել: Իշխանություններին զայրացրել էր այն հանգամանքը, որ խմբակները նպատակ էին դրել ոչ միայն ազատագրելու Արևմտահայաստանը, այլև հասնել ազգի երկու հատվածների միավորմանը:

Արևմտյան Հայաստանում առաջացած առաջին խմբակներից հայտնի է **1872 թ. Վանում** հիմնադրված «Միություն ի փրկություն» գաղտնի ընկերությունը: Խմբակի անվանումը հուշում է, որ նրա անդամներն ազգի փրկությունը տեսնում էին միավորվելու՝ միություն կազմելու մեջ: Ուստի միության անդամներից *Հակոբ Կարոյանը* և ուրիշներ կապեր հաստատեցին արևելահայերի հետ: Խմբակն իր մասնաճյուղերն ուներ Վանի նահանգի

տարբեր բնակավայրերում և գործեց մոտ երկու տարի:

Հայկական հարցի միջազգայնացումը նոր խթան է դառնում ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների ստեղծման, դրանց գաղափարական հասունացման համար: Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձտյանցի, նշանավոր ուսուցիչ Մ. Փորթուզալյանի և այլոց գաղափարական ազդեցությամբ հայահոծ Վան-Վասպուրականը դառնում է ազատագրական պայքարի նախապատրաստման գլխավոր դարբնոցներից մեկը: Վանում 1878–1879 թթ. ձևավորվում է «Սև խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը, որոշ ժամանակ անց՝ նաև «Զինակիրը»:

Այս խմբակների անդամների համոզմամբ՝ իրավագուրկ ժողովրդին փրկելու միակ ուղին զինված պայքարն էր: «Սև խաչի» կանոնադրությամբ՝ գաղտնիության սկզբունքը խախտողների, ազգի դավաճանների վրա «սև խաչ» պիտի դրվեր, այսինքն՝ նրանք դատապարտվելու էին մահապատժի: Կազմակերպությանն աջակցում էր Վանի ռուսական փոխիյուպատոս, հայազգի Կոստանդին Կամսարականը:

Ազատագրական կազմակերպությունները 1880-ական թթ.: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը հայկական բարենորոգումների իրականացման փոխարեն դիմեց բացահայտ բռնությունների: 1880 թ. օգոստոսին Բարձր դռան հատուկ հրամանով արգելվեց «Հայաստան» անվան գործածությունը, հայկական դպրոցների ծրագրերից հանվեց «Հայոց պատմություն» առարկան, փակվեցին պարբերականներ, եղան ձերբակալություններ: Սակայն այդ քայլերն իրականում ավելի շիկացրին քա-

ղաքական մթնոլորտը և նորանոր մարդկանց մղեցին զինված պայքարի:

1881 թ. մայիսին Կարինում հասա-տուր Կերեքցյանի ջանքերով հիմնադրվում է ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը՝ «Պաշտպան հայրենասցր»: Այն իր բուն նպատակները չբացահայտելու համար պաշտոնապես հանդես էր գալիս «Երկրագործական ընկերություն» անունով, իսկ իրականում զբաղված էր հայ ժողովրդի ապստամբական պայքարի կազմակերպմամբ: Գաղտնիության սկզբունքի համաձայն՝ ընկերության անդամները չէին ճանաչում կազմակերպության ղեկավարներին և անդամների մեծ մասին: Շփվում էին միայն իրենց տասնապետների հետ, որոնց էլ տալիս էին հավատարմության երդումը:

«Պաշտպան հայրենյացի» շարքերը համալրում են բազմաթիվ երիտասարդներ: Կազմակերպությունն ուներ սարք, որով տպագրում և տարածում էր հայրենասիրական կոչեր, անդամության տոմսեր: Կարինի կազմակերպությունը փորձել է իր մասնաճյուղերը ստեղծել կայսրության ողջ տարածքում՝ Վանից մինչև Կ. Պոլիս ու Զեյթուն: Նրանց ղեկավարներից **Կարապետ Նշկյանը** զենք ու դրամական միջոցներ հայթայթելու նպատակով ուղարկվել է Արևելյան Հայաստան:

1882 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրքական ոստիկանությունը հայտնաբերում է միությունը, բանտարկում շուրջ 70 մարդու: Հաջորդ տարվա ապրիլին Կարինում տեղի է ունենում դատավարություն, որին անձամբ հետևում էր Համիդ II-ը: Դա փաստորեն քաղաքական առաջին դատավարությունն էր Օսմանյան կայսրությունում: Դատապարտված 40 հոգուց

5–ի նկատմամբ մահապատժի վճիռ կայացվեց: Սակայն վախենալով հայերի ընթրոստացումից՝ մահվան դատավճիռը (այդ թվում՝ Խ. Կերեքցյանի և Կ. Նշկյանի նկատմամբ) փոխարինվեց երկարաժամկետ քանտարկությամբ:

«Պաշտպան հայրենյացը» խոր հետք է թողել Հայաստանի ազատագրության և պետականության վերականգնման համար մղված պայքարի պատմության մեջ:

Մոսկվայում **1882 թ.** մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնում են «**Հայրենասերների միությունը**»: Այն գաղտնի կերպով տպագրում է առաջին հայ քաղաքական լրագիրը՝ «**Ազատության ավետարներ**» թերթը, որի փաստական խմբագիրը **Ներսես Արևիկյանն** էր: Միությունը հայ ժողովրդին ուղղված կոչով հորդորում է հույս չդնել Եվրոպայի վրա, այլ Հունաստանի օրինակով ապստամբության միջոցով ազատագրվել թուրքական լծից: Կազմակերպությունը դադարում է գործելուց **1884 թ.**:

Երևանում նույնպես **1882 թ.** ձևավորվում է «**Հայասեր-ազգասեր**» խմբակը: Այն ունեցել է մոտ **30** անդամ, փորձել է գննք առաքել «թուրքահայ եղբայրներին»:

Հայոց լեզվի ու դպրոցի պահպանումը, Հայաստանը ցարական ու սուլթանական լծից ազատագրելը միության անդամները համարել են իրենց գլխավոր նպատակը: Հաջորդ տարի Երևանում խուզարկություններ ու քանտարկություններ են կատարվում, խմբակի անդամներից շատերը աքսորվում են:

1882 թ. Թիֆլիսում մի խումբ հայ երիտասարդներ **Գ. Արծրունու** գլխավորությամբ հիմնում են Հայկական հարցի լուծմամբ մտահոգ մեկ այլ գաղտնի խմբակ, որի անդամներին ոգեշնչում էին Բաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը և ուրիշներ: Արևմտահայ գործիչների հետ կապերը սերտացնելու և քարոզչական աշխատանք տանելու նպատակով Արծրունու խմբակի ղեկավար անդամներից շատերն անցնում են Արևմտյան Հայաստան: Այդ խմբակը գոյատևում է մինչև **1886 թվականը**:

1880–ական թթ. ազգային-ազատագրական խմբակներ հիմնվեցին նաև այլ վայրերում: Դրանք մեծ աշխատանք կատարեցին հայրենասիրական գաղափարների տարածման գործում, հող նախապատրաստեցին ազգային-քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ էր պայմանավորված հայ քաղաքական մտքի վերելքը XIX դ. երկրորդ կեսին: Ինչ փոփոխություններ կրեց ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը **1860–ական թթ.** կեսերից:
2. Ո՞վ էր զինված պայքարի մտայնության առաջնեկը: Բեռլինի վեհաժողովն ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ հայերի ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության վրա: Ներկայացրե՞ք զեյթունցիների **1877–1878 թթ.** ապստամբությունը:
3. Հիմնավորե՞ք ազատագրական կազմակերպությունների առաջացման անհրաժեշտությունը: Ինչո՞ւ էր կարևորվում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Որո՞նք էին ազատագրական առաջին խմբակները, գնահատե՞ք նրանց գործունեությունը:

4. Ներկայացրե՞ք «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության գործունեությունը: Ուրիշ ինչ կազմակերպություններ են գործել 1880–ական թթ.:
5. Համեմատե՞ք ազատագրական կազմակերպությունների գործունեությունը: Տոնյց տվե՞ք նրանց նշանակությունը:

§ 4. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կուսակցությունների առաջացման պատմական պարմանները: Եվրոպական հասարակական մտքի ազդեցությամբ հայ մտավորական շրջանակները՝ մանկավարժներ, պարբերականների խմբագիրներ, գրական դեմքեր, միավորվում էին ազգային–ազատագրության գաղափարի շուրջ: Նրանց ոգեշնչում էին արևմտահայ զինված պայքարի հերոսական դրվագները:

Հայ ազգային–քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցը դարձել էր մեծ տերությունների հետաքրքրության առարկա: Սակայն սուլթանական վարչակարգը բարենորոգումների փոխարեն ավելի ասսուկացրեց ազգային ու հասարակական ճնշումները: Նման պայմաններում արևմտահայության լայն զանգվածներին մնում էր դիմել պայքարի բոլոր՝ խաղաղ ու զինված ձևերին, իսկ հասարակական–քաղաքական շրջանակներին՝ ուղղություն տալ և առաջնորդել այդ շարժումը:

Հաջաստանի տարբեր շրջաններում և գաղթավայրերում ձևավորված գաղտնի ազատագրական խմբակներն ու միությունները հիմք դարձան 1880–ական թթ. կեսերից ավելի հասուն մարտական ու գաղափարական քաղաքական կազմակերպությունների՝ ազգային կուսակցությունների առաջացման համար:

Արմենական կուսակցություն: Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր

կենտրոններից էր Վան քաղաքը: Այստեղ գործող վարժարանների, հոգևոր–մշակութային հաստատությունների շուրջ համախմբվել էր երիտասարդ մտավորականների մի ողջ սերունդ: Նրանց գաղափարական ոգեշնչողներն էին **Խորհմյան Հայրիկը**, ուսուցիչ **Մկրտիչ Փորթուգալյանը** և երիտասարդ մտավորական **Մկրտիչ Ավետիսյանը** (Թերլեմեզյան)՝ **«նշանավոր երեք Մկրտիչները»:**

Մ. Խորհմյանի խորհրդով Մ. Փորթուգալյանը և նրա 12 սաները ստեղծում են մի միություն, որը կազմում է ապագա կուսակցության կորիզը: Վտանգավոր համարելով Փորթուգալյանի գործունեությունը՝ 1885 թ. մարտին իշխանությունները նրան վտարում են Վանից: Վերջինս հաստատվում է Ֆրանսիայի **Մարսել** քաղաքում, որտեղ հրատարակում է **«Արմենիա»** թերթը, զբաղվում հայրենասիրական գաղափարների տարածումով:

Հեղափոխականների շրջանում մեծ հարգանք վայելող Մ. Ավետիսյանը **1885 թ. աշնանը** Վան քաղաքում գաղտնիության պայմաններում հիմնադրում է **առաջին** հայ ազգային կուսակցությունը: Մ. Փորթուգալյանի աշակերտները, որ հայրենիքում շարունակում էին հետևել «Արմենիայի» ուղղությանը, իրենց կոչում են «Արմենական», այստեղից էլ՝ կուսակցության անվանումը:

Արմենականները պայքարում էին արևմտահայերին լուսավորելու և թուրքական բռնատիրությունից ազատագրե-

լու համար: Հայկական հարցի լուծումը նրանք կապում էին Եվրոպայի օգնության և համաժողովրդական ապստամբության հետ: Կարևորում էին զենքի հայթայթման ու կուտակման, ժողովրդին համահայկական ապստամբության նախապատրաստելու գործը: Նրանց մեջ շուտով ամրապնդվում է զինված պայքարի մարտավարությանն անցնելու համոզմունքը:

Արմենականների շարքերն արագորեն աճում են: Մինչև 1890-ական թթ. սկիզբը միայն Վանի նահանգում հիմնվում են 150-ից ավելի կազմակերպական խմբեր՝ մոտ 2 հազար անդամներով: Միաժամանակ Վանի և Ճատախի գյուղերում ստեղծվում են շուրջ 90 մարտական խմբեր: Հատկանշական է, որ կուսակցությանը համակրում կամ անդամակցում են զգալի թվով կանայք:

Կուսակցության գաղափարները լայն արձագանք են գտնում Տարոնում, Բահեշում, ինչպես նաև Այսրկովկասում, հեռավոր Եգիպտոսում, Բուլղարիայում և ԱՄՆ-ում:

Արմենականները, լինելով հայրենի հողի վրա ստեղծված առաջին ազգային կուսակցությունը, ցուցադրեցին թուրքական բռնատիրության դեմ կազմակերպված քաղաքական ու զինված պայքարի վառ օրինակներ և խոր հետք թողեցին հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

Հնչակյան կուսակցություն: XIX դարի 80-ական թթ. Եվրոպայում սովորում էին բազմաթիվ հայ ուսանողներ: Նրանք կրում էին ժամանակի գաղափարական ազդեցությունը, իսկ այդ շրջանում մեծ տարածում ուներ սոցիալիստական (ընկերվարական) գաղափարախոսությունը: Դրա գլխավոր թովանդակությունը ար-

դար, իրավահավասար հասարակության ստեղծումն էր: Սակայն հայ երիտասարդությանը որքան էլ հրապուրիչ թվար սոցիալիզմը, հայության համար կենսական համարվող Հայկական հարցի լուծումը շարունակում էր մնալ առաջնահերթ խնդիր: Ահա այսպիսի գաղափարական երկակի մթնոլորտում **1887 թ. օգոստոսին ժնևում** տեղի համալսարանի մի խումբ արևելահայ ուսանողներ՝ **Ավետիս Նազարբեկյանը** (Նազարբեկ), **Ռուբեն Խանազատը**, **Գարրիել Կոֆյանը**, **Մարտ Կարդանյանը** (Նազարբեկյան), ստեղծեցին հայ իրականության մեջ երկրորդ ազգային կուսակցությունը: Նոր կուսակցությունն այս անգամ առաջացավ Հայաստանից դուրս՝ Շվեյցարիայում:

Հետևելով ռուս հեղափոխական Ա. Գերցենի «Կոլոկոլ» թերթի օրինակին՝ նրանք 1887 թ. վերջին հիմնադրած իրենց պաշտոնաթերթը կոչում են «**Հնչակ**», որից էլ շուտով կուսակցությունը ստանում է իր անվանումը: Ընդօրինակելով ռուսական նարոդնիկների պայքարի ահաբեկչական ձևերը՝ հնչակյանները փորձում էին դրանք կիրառել Արևմտյան Հայաստանում ատելի թուրք և քուրդ պաշտոնյաների նկատմամբ: Նրանց հայացքներում առանձնակի տեղ ուներ սոցիալիզմի գաղափարը, որին հասնելու միջոցը նրանք համարում էին գյուղական համայնքը:

1888 թ. աշնանը «Հնչակ» թերթում հրատարակվում է կուսակցության ծրագիրը: Որպես հեռավոր նպատակ սահմանվում է մարդու կողմից մարդու շահագործման վերացումը և սոցիալիզմի կառուցումը, իսկ մոտակա խնդիր՝ հայրենիքի մեծագույն մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական բռնապետությունից: Ապագա հայկական

Ավետիս Նազարբեկյան

անկախ պետության կազմում պետք է միավորվեն օսմանյան, ռուսական և պարսկական տիրապետությանը ենթակա հայկական հողերը: Փաստորեն ազգային կուսակցություններից առաջինը հնչակյաններն են Հայկական հարցի լուծում համարել ամբողջական հայրենիքում հայկական անկախ պետականության վերականգնումը:

1889 թ. ստեղծվում են Կարինի և Տրապիզոնի հնչակյան մասնաճյուղերը: Ապա կուսակցական կառույց է հիմնվում Կ. Պոլսում, որին անդամակցում են հայտնի գործիչներ *Միհրան Տամասյանը*, *Համբարձում Պոյաճյանը* (Մեծն Մուրադ), նշանավոր գրող, հրապարակախոս *Արիֆար Արիֆարյանը*: Ստեղծվում են կառույցներ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում, նաև Աթենքում, Եգիպտոսում և այլուր: Կուսակցությունն իր գործունեության առանցքն է դարձնում հայդուկային շարժմանն աջակցելը: Հնչակյանները կարևոր դեր են ունեցել

Սասունի 1894 թ. ինքնապաշտպանության, 1895 թ. «Բաբը Ալիի» ցույցի և Ջեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբության կազմակերպման գործում:

1896 թ. Լոնդոնի համագումարում հնչակյան կուսակցությունը պառակտվում է երկու թևի՝ սոցիալիստական և ազգային: Սոցիալիստական թևը, որը կարևոր խնդիր էր համարում սոցիալական ազատագրությունը և սոցիալիզմի համար պայքարը, Ա. Նազարբեկյանի ղեկավարությամբ, կազմում է փոքրամասնություն, իսկ ազգային թևը՝ մեծամասնություն: Վերջիններս Ա. Արիֆարյանի գլխավորությամբ հեռանում են կուսակցությունից և 1898 թ. հանդես գալիս «*Վերակազմյալ հնչակյաններ*» անունով:

Հնչակյան կուսակցությունը նույնպես խոշոր ավանդ է ունեցել հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործում:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: 1880-ական թթ. երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժման վերելքը, որն արդյունք էր նաև գործող ազգային կուսակցությունների ծավալած աշխատանքի, տրամաբանորեն հանգեցնում է հակաթուրքական պայքարում ազատագրական ուժերի միավորման փորձերի: Այդ հարցում առանձնակի ջանքեր է գործադրում ռուս նարոդնիկական և եվրոպական սոցիալիստական գաղափարներով տոգորված արևելահայ հեղափոխական երիտասարդությունը: Եղած գաղափարական տարակարծությունները հաղթահարելու նպատակով սկսվում են միավորիչ ժողովներ: Դրանց մասնակցում են «*Երիտասարդ Հայաստան*» կազմակերպության անդամներ, ազգային նարոդնիկներ, Գ. Արծրունու շուրջը համախմբված մտա-

վորականներ, հնչակյաններ և մոսկվահայ ուսանողներ:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից օրեցօր սաստկացող բռնությունների դեմ ընդհանուր ձևակառ ստեղծելու, միավորվելու, միմյանց հետ «դաշնակցելու» հրամայականն այդ ուժերին ստիպում է առժամանակ մի կողմ դնել գաղափարական վեճերը: **1890 թ. հուլիս-օգոստոսին** արևելահայության հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոն **Թիֆլիսում** ընթացող հիմնադիր ժողովները հանգեցնում են ազգային ավելի ազդեցիկ կուսակցության՝ **«Տայ հեղափոխականների դաշնակցության» (ՀՅԴ)** ստեղծմանը: Նորաստեղծ կուսակցության կորիզը **Քրիստափոր Միքայելյանի** գլխավորած **«Դրոշակ»** խմբավորումն էր: Կուսակցության ձևավորման գործընթացում, որը շարունակվում է երկու տարի, առաջնակարգ դեր են կատարում **Ք. Միքայելյանը, Սիմոն Զախարյանը, Ստեփան Զորյանը (Ռուստոմ), Խաչատուր Մայրումյանը** և ուրիշներ:

1890 թ. սեպտեմբերին **«Դրոշակ»** թողուցիկ թերթի անդրանիկ համարում հրապարակված հռչակագրով դաշնակցությունն Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատագրությունն ազդարարում է իր գլխավոր խնդիրը:

Շարունակվում է կուսակցությանն անդամակցած տարբեր հոսանքների դիրքորոշումների հստակեցման գործընթացը: Սկսվում են հնչակյանների հետ միավորվելու բանակցություններ: 1891 թ. սկզբին կնքված համաձայնագրով Հնչակյան կուսակցությունը միանում էր ՀՅԴ-ին, «Հնչակ» թերթը դառնում էր միացյալ կուսակցության տեսական, իսկ «Դրոշակը»՝ մարտական պաշտոնաթերթ: Ցավոք,

չատ չանցած՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյան ամուսինները «Հնչակում» տպագրած մի հայտարարությամբ ժխտում են միավորման փաստը, որից հետո կողմերը միմյանցից առանձնանում են:

Սակայն ՀՅԴ ձևավորման առաջին շրջանում կուսակցությունը ընդհանուր հեղափոխական պաթոսի պայմաններում կարողացավ իր կազմակերպական կառույցները ստեղծել Արևմտյան Հայաստանում, Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում, Այսրկովկասում, Ռուսաստանի այլ շրջաններում և Եվրոպայի տարբեր երկրներում:

1892 թ. հուլիս գաղտնի պայմաններում Թիֆլիսում տեղի ունեցավ ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովը՝ համագումարը: Հաշվի առնելով, որ հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում գտնվում է տարբեր երկրների տիրապետության տակ և սփռված է աշխարհով մեկ, կուսակցության կազմակերպական ձև ընտրվեց **ապակենտրոն սկզբունքը**: Դա նշանակում է, որ տարբեր վայրերի կազմակերպական կառույցները պիտի ունենային իրենց տարածքում իրավիճակին համապատասխան գործելու ազատություն, իսկ կենտրոնացված սկզբունքով գործենին գաղափարական հարցերում: Այդ սկզբունքը կարևոր նշանակություն ունեցավ կուսակցության շարքերն ամրապնդելու և տեղերից օգտակար նախաձեռնություններով հանդես գալու գործում: Ընդհանուր ժողովը կուսակցությունը վերանվանեց **«Տայ հեղափոխական դաշնակցություն»**:

«Դրոշակում» 1894 թ. տպագրվեց ՀՅԴ ծրագիրը: «Նպատակ» բաժնում ասվում էր, որ ապստամբության ձանապարհով անհրաժեշտ է հասնել Արևմտյան Հայաստանի ազատությանը, որով այդ փուլում հասկացվում էր հայկական նահանգ-

ների ինքնավարության հաստատումը: «Միջոցներ» բաժինը նախատեսում էր ժողովրդի գինում, մարտական խմբերի ձևավորում, ապստամբական և ահաբեկչական գործողությունների իրականացում:

XIX դ. 90-ական թթ. կեսերին ՀՅԴ-ն դառնում է ամենաազդեցիկ կուսակցությունը հայ իրականության մեջ և շուտով ծանրակշիռ դեր ստանձնում նաև արևելահայ ազգային-հասարակական պայքարի կազմակերպման գործում:

Արսպիատվ՝ օսմանցան դժնակ տիրապետությունից արևմտահայության

ազատագրությունը արմենականները, հնչակյանները և դաշնակցականները համարում էին իրենց առաջնային խնդիրը: Ճիշտ է, անհավասար պայքարում կուսակցությունների համարձակ գործողությունները միշտ չէ, որ պսակվել են հաջողությամբ, սակայն դրանց շնորհիվ հնարավոր է եղել որոշ չափով մեղմել ժողովրդի հարստահարումը, կազմակերպել նրա ինքնապաշտպանությունը, ուղղորդել և ղեկավարել ազատագրական շարժումները, պահպանել ազգային ոգին և սերունդներին նախապատրաստել ավելի վճռական պայքարի:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք պատմական այն պայմանները, որոնք ծնունդ տվեցին ազգային կուսակցություններին:
2. Որո՞նք էին Արմենական կուսակցության հիմնական տեսակետները: Համամիտ եք արդյոք այդ տեսակետներին:
3. Ովքե՞ր, ե՞րբ և որտե՞ղ ստեղծեցին Հնչակյան կուսակցությունը: Ներկայացրե՞ք հնչակյանների ծրագրային գլխավոր դրույթները: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեցին նրանք: Ե՞րբ և ինչո՞ւ պառակտվեց կուսակցությունը: Ձեր կարծիքով ովքե՞ր էին ճիշտ. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:
4. Ո՞րն էր ՀՅԴ կուսակցության հիմնական նպատակը: Ի՞նչ դրույթներ ամրագրվեցին ՀՅԴ-ի ծրագրում: Ո՞րն է ապակենտրոն սկզբունքի էությունը. գնահատե՞ք այն ու հիմնավորե՞ք դրա անհրաժեշտությունը:
5. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք հայ ազգային կուսակցությունները՝ առանձին սյունակներում գրելով հիմնադրման տարեթիվը, վայրը, հիմնադիրների և նշանավոր անդամների անունները, կուսակցությունների ծրագրերի և գործունեության ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները:

ԳԼՈՒԽ 4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՓՈՒԼԸ

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Հայդուկային շարժման առաջացման պատճառները: Բեռլինի վեհաժողովում Թուրքիայից ստանալով որոշակի զիջումներ՝ մեծ տերություններն ամեննին

մտադիր չէին նրա վրա ճնշում բանեցնել հայկական բարենորոգումները կատարելու համար: Օսմանյան կառավարությունը, օգտվելով առիթից, սաստկաց-

րեց բռնություններն արևմտահայության նկատմամբ: Քաղաքական հալածանքները հասան աննախադեպ չափերի, նոր թափ ստացավ արևմտահայությանը հողագրկելու, հայրենիքից դուրս մղելու և երկիրը ներգաղթող մահմեդականներով քնակեցնելու պետական քաղաքականությունը:

Մինչ հայ մտավորական շրջանակները զբաղված էին համիդյան վարչակարգին հակազդելու ուղիների որոնմամբ, արևմտահայ գյուղացին ինքնաբուխ նախընտրեց պայքարի իր ձևը՝ անհատական-պարտիզանական, վրեժխնդրական ընդվզումը: Ինչպես ուշ միջնադարում թուրքահպատակ հունգար և սլավոնական ժողովուրդները, այնպես էլ այդ ժամանակահատվածում հայերը տարերայնորեն, անկազմակերպ դուրս եկան կենաց ու մահու կռվի՝ իրենց ապրելու իրավունքն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Ազատագրական պայքարի այդ ձևը հայտնի է *հայդուկային* կամ *ֆիդայական* շարժում անունով:

Հայդուկները (հունգարերեն՝ հետևակ) և *ֆիդայիները* կամ *ֆեդայիները* (արաբերեն՝ գոհ, այսինքն՝ ինքնագոհ) ժողովրդական վրիժառուներ էին, որոնք գործում էին Արևմտյան Հայաստանում: Նրանք երդվում էին ամբողջովին նվիրվել իրենց ժողովրդի պաշտպանությանն ու ազատագրությանը: Ձենքը ձեռքներին հեռանում էին լեռներն ու անտառները, անհատապես կամ փոքրիկ խմբերով իրականացնում պատժիչ գործողություններ ատելի թուրք և քուրդ պաշտոնյաների, ինչպես նաև դավաճան հայերի նկատմամբ:

Այս շարժման հանդես գալն Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի քաղա-

քական և տնտեսական ծանր վիճակի հետևանք էր, այսինքն՝ ուներ իրական պատճառներ: Այնպես որ անհիմն են այն թուրք պատմաբանների ու քաղաքագետների պնդումները, թե ֆիդայական շարժումը դրսից՝ Այսրկովկասից, ներմուծված խորթ երևույթ էր, և դրա համար Օսմանյան կայսրությունում նախադրյալներ չկային: Դրա մասին *Տոփասնեսու Թումանյանը* շատ հստակ ասել է. «Միայն են բոլոր էն մարդիկ, որոնք կարծում են, թե էս ամենը կարող էր անցնել առանց ծայրահեղ դժգոհության բռնկումի, առանց հեղափոխության: Այլև սիսալ են նրանք, որոնք կարծում են, թե հեղափոխությունը դրսեցիները՝ ռուսահայերն են սկսել Տաճկաստանում»:

Հայդուկային պայքարի առաջին քայլերը: Առաջին հայ ֆիդայական խմբերը հանդես են եկել 1880-ական թթ. կեսերին: Դրանց ղեկավարներից հայտնի են *Մարգար Վարժապետի, Արարոյի, Արամ Աչըզբաշյանի* և այլոց անունները: Առաջին հայդուկները հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից նոր բռնությունների առիթ չտալու նպատակով հաճախ ներկայացել են որպես քրդեր և հանդես եկել «*չեղրներ*» կոչվող քրդական հակակառավարական ջոկատների կազմում: Դրանով նրանք փորձել են նաև համագործակցության եզրեր գտնել քրդերի հետ: Կեսարիայի շրջանում հայտնի «Մեծ չեղրի» առաջնորդը խիզախ գործիչ *Թորոս Ծառուկյանն* էր:

1880-ական թթ. վերջին հայդուկների մեջ մեծ հեղինակություն է վայելել ֆիդայական շարժման նահապետ *Արարոն* (Առաքել Մխիթարյան, 1863-1893): Նա ծնվել է Սասունի *Կոռթեր* գյուղում: Սկզբում հանդես է եկել իբրև անհատ վրիժառու և 1885 թվականից «որպես քուրդ»

զինված հարձակումներ է գործել թուրքական հարկահավաքների վրա: Թուրքերին հաջողվում է ձերբակալել Արաբոյին, սակայն նա կարողանում է փախչել Այսրկովկաս: 1892 թ. մտնելով դաշնակցության շարքերը՝ նա մասնակցել է կուսակցության առաջին ընդհանուր ժողովին՝ որպես Սասունի ներկայացուցիչ: 1893 թ. Արաբոն 16 հոգով կրկին անցնում է Արևմտյան Հայաստան և, *Գլախտրի ձորում* կռվի բռնվելով քրդերի ու թուրքերի դեմ, իր ընկերների հետ հերոսաբար զոհվում է: Երկար ժամանակ ժողովուրդը չի հավատացել իր սիրելի առաջնորդի մահվանը և սպասել է նրա վերադաձին՝ նոր առասպելներ հյուսելով հերոսի անվան շուրջ:

Ծարժման վերելքը: Ֆիդայական շարժումը լայն թափ ստացավ հատկապես 1890–ական թթ., երբ ընկավ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես ՀՅԴ ազդեցության ու հսկողության տակ: Ուժեղ խմբեր են ստեղծվում Սասունում, Վանում և Սեբաստիայում: Ֆիդայիները երդվում էին. «*Այստեղտե իմ բարձր լինելու են Հայաստանի լեռները, իսկ բաղձալի երազանքը՝ հայրենիքի համար մեռնելը*»:

1890–ական թթ. սկզբներին մեծ համբավ ու ժողովրդականություն են ձեռք բերում *Աղբյուր Սերոբը*, *Մեծն Մարաղը*, *Գևորգ Չավուշը*, *Հրայր Դժոխքը*, *Գուրգենը*, *Վազգենը* և ուրիշներ:

Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան, Աղբյուր՝ կյանք պարզևող) ծնվել է 1864 թ. Խլաթի Սոխորդ գյուղում: Պատանի տարիքում սպանում է մի քրդի և ընտանիքով ստիպված տեղափոխվում Կ. Պոլիս: 1891 թ. նա անցնում է Ռումինիա, այնտեղ մտնում դաշնակցության շարքերը: Սերոբը գալիս է Բաթում, ապա՝ Կարին, իսկ 1895–ին՝ հայրենի Խլաթ: Շուտով նա

Աղբյուր Սերոբ

ստանձնում է Արևմտյան Հայաստանում գործող ֆիդայական ջոկատների ընդհանուր հրամանատարությունը և կարողանում համիդյան կոտորածների օրերին հաջողությամբ կազմակերպել բազմաթիվ գյուղերի խաղաղ բնակչության ինքնապաշտպանությունը: Մի շարք մարտերում, հատկապես 1898 թ. հոկտեմբերի 20–ի նշանավոր *Բարշենի կռվում* տարած հաղթանակների շնորհիվ Սերոբը դառնում է հայ ժողովրդի ազատարարի խորհրդանիշ: Նրան անվանում էին «Նեմրոթի հսկա» կամ «Նեմրոթի ասլան»: Դրանից անհանգստացած՝ թուրքական իշխանությունները որոշում են ամեն գնով վերացնել Աղբյուր Սերոբին:

1899 թ., երբ Սերոբը Սասունի *Գեղեզուզան* գյուղում էր, քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլն իր զորացրկատով շրջապատում է այն տունը, որտեղ Սերոբն էր, և սպանում ֆիդայապետին: Սերոբի քաջարի կինը՝ *Սուսեն*, շարունակում է ամուսնու հայրենանվեր գործը: 1900 թ. Գևորգ Չավուշն ու Անդրանիկը վրեժխնդիր են լինում

Գևորգ Չավուշ

թշնամուց՝ սպանելով Բշարե Խալիլին և կոտորելով նրան օգնած դավաճան հայի գերդաստանը:

Ֆիդայական շարժման հայտնի ղեմքերից է **Տրայրը** (Արմենակ Ղազարյան), որին թշնամին **Դժոխք** մականունն էր տվել: Նա ծնվել է 1864 թ. Սասունի **Ախարոնք** գյուղում, սովորել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի դպրոցում, զբաղվել ուսուցչությամբ: Հրայրի կարծիքով կուսակցությունները միայն միջոց են ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու համար: Նա հույսեր չէր կապում եվրոպական երկրների սին խոստումների հետ: Հաղթանակի հասնելու միակ ուղին համարում էր ժողովրդին համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը:

Հրայրը զգալի աշխատանք է տարել հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ: Նրա համոզմամբ՝ օսմանյան բռնատիրությունից ազատագրումը հնարավոր էր միայն կայսրության բոլոր ժողովուրդների համատեղ պայքարի շնորհիվ: Հրայր Դժոխքը եղել է Սասունի 1894 թ. և

1904 թ. ապստամբությունների ղեկավարներից:

Գևորգ Չավուշը ծնվել է 1870 թ. Սասունի **Մկղենք** գյուղում: Ծնողները նրան ուղարկում են Մշո Ս. Առաքելոց վանք՝ ուսանելու: Սակայն կյանքն ուրիշ դեր էր վերապահել Գևորգին: Տակավին երիտասարդ՝ նա Արաբոյի ջոկատում էր, ապա Միհրան Տամատյանի և Համբարձում Պոյաճյանի հետ ղեկավարում էր Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերը: 1896 թ. փախչելով բանտից՝ նա միանում է Սերոբի ու Հրայրի ջոկատներին:

Ֆիդայական շարժման պայծառ ղեմքերից է **Անդրանիկ Օզանյանը**: Նա ծնվել է 1865 թ. **փետրվարի 25-ին Շապին Կարահիսար** քաղաքում, սովորել է տեղի Մուշեղյան վարժարանում: Վրեժխնդիր է եղել հայատյաց քրդերից ու թուրքերից և տեղափոխվել Կ. Պոլիս՝ խուսափելով հետապնդումներից: Սկզբում կռվել է Վազգենի ու Գուրգենի խմբերում, ապա Գուրգենի հետ միացել է Աղբյուր Սերոբին: 1900 թ. Բշարե Խալիլին սպանելուց հետո Անդրանիկը մեծ համբավ է ձեռք բերել և դարձել ամենահայտնի ֆիդայապետերից մեկը: 1906 թ. նա հեղինակել է հայդուկային պայքարի իսկական դասագիրք՝ **«Մարտական հրահանգներ»** հայտնի կանոնագիրքը: Անդրանիկ Օզանյանը դարձել է ամենասիրված ժողովրդական հերոսներից մեկը:

Հայ ժողովուրդը տվել է հայդուկների մի ողջ համաստեղություն, որի մեջ էին նաև **Սպաղանցի Մակարը**, **Վարդանը** (Սարգիս Մեհրաբյան), **Իշխանը** (Հովսեփ Արղության), **Նիկոլ Դումանը** (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան) և ուրիշներ:

Հայդուկային շարժումը և կուսակցությունները: Հայդուկային շարժումը

1890-ական թվականներից սերտորեն կապվում է ազգային կուսակցությունների գործունեության հետ: ՀՅԴ գործիչները 1890 թ. սեպտեմբերին փորձում են համոզել Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող *Սարգիս Կուկունյանին*¹ հրաժարվելու իր 78-հոգանոց զինված ջոկատով Կարսի մարզից Արևմտյան Հայաստան անցնելու արկածախնդրական մտադրությունից և ընտրելու պայքարի ավելի խոհեմ ձևեր: Սակայն *սեպտեմբերի 22-ին* Կուկունյանի հայդուկ-կամավորներն անցնում են ռուս-թուրքական սահմանը, մարտի բռնվում թուրքերի ու քրդերի հետ, տալիս զոհեր, կրկին նահանջում ռուսական տարածք՝ ընկնելով ռուս սահմանապահների ձեռքը: Արշավանքը ձախողվում է, սակայն մեծ տպավորություն է թողնում:

Հայդուկների գործունեության անբաժան մասն է դառնում նաև Արևելյան Հայաստանից ու Պարսկահայքից գեներալ տեղափոխումն Արևմտյան Հայաստան: Զինատար խմբերի երթուղիներից մեկն անցնում էր նշանավոր *Դերիկի* վանքով: Թավրիզում 1891 թ. դաշնակցության հիմնադրած «Խարիսխ» զինագործա-

կան արհեստանոցը վերածվում է գեներալ արտադրության կարևոր կենտրոնի: 1890-ականների սկզբին հայդուկների մի մասը հարում էր հնչակյաններին ու դաշնակցությանը, մասամբ՝ արմենականներին: 1890-ական թթ. կեսերին հայդուկապետերի մեծ մասն արդեն դաշնակցական էր, հետևաբար՝ ջոկատները հիմնականում գործում էին ՀՅԴ հովանու ներքո: Հատկանշական է, որ հայդուկների մեջ հավասարապես կային նի արևմտահայեր, նի արևելահայեր: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գաղափարը միավորել էր հայ ժողովրդի երկու հատվածներին:

XIX դ. վերջին հայդուկները կարևոր դեր կատարեցին հայկական կոտորածների ժամանակ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Նրանց պայքարը վերջնական արդյունքի չհանգեցրեց. անհատական պարտիզանական կռիվներով հնարավոր չէր հասնել ազգի ազատագրությանը: Ֆիդայիների մեջ օրեցօր հասունանում էր համաժողովրդական ընդհանուր ապստամբության գաղափարը:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք պատմական այն ժամանակաշրջանը, որում առաջացավ հայ ֆիդայական կամ հայդուկային շարժումը: Ովքե՞ր էին հայդուկները: Հայդուկային շարժման ծագման վերաբերյալ ի՞նչ տեսակետներ կան:
2. Որտե՞ղ և նրբ են հանդես եկել ֆիդայական առաջին խմբերը: Ներկայացրե՞ք հայդուկների գործունեությունը 1880-ական թթ.:
3. Ե՞րբ և ինչո՞ւ վերելք ապրեց շարժումը: Ովքե՞ր էին նշանավոր հայդուկապետերը. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ուրի՞շ ի՞նչ հայդուկներ են հայտնի ձեզ:
4. Ի՞նչ դրսևորումներով է արտահայտվել հայ ազգային կուսակցությունների և ֆիդայական շարժման կապը: Ի՞նչ արդյունք ունեցավ Ս. Կուկունյանի արշավանքը: Ի՞նչ նշանակություն է ունեցել հայդուկային շարժումը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հատված Անդրանիկի «Մարտական հրահանգներից»

Ես չեմ, որ կիրավիրեմ ձեզ, արտասահմանյան հայ երիտասարդներ, այլ դժբախտ հայրենիքին հողն ու քարը իրենց արյունով ներկած մեր նահատակներն ու պաշտելի հերոսներն են, որ կոչ կընեն ձեզի՝ գեների, զինավարժության ու վրեժխնդրության: Լսեցե՛ք անոնց ձայնը, որ մեր կյանքի ձայնն է:

§ 2. ԱՐԵՎՏԱՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Արևմտահայերի ցեղասպանության արդույթամիտ ծրագիրը: Մուլթան Արդուլ Համիդ II-ը ոչ միայն մտադիր չէր կենսագործել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով ստանձնած քարենորոգումները, այլև ուղիներ էր փնտրում Հայկական հարցից «ազատվելու» համար: Նա մշակեց Հայկական հարցի լուծման ուրույն ուղի՝ հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը: Իր հրեշավոր ծրագրին տերության մահմեդական բնակչությանը նախապատրաստելու համար նա պաշտոնական գաղափարախոսություն դարձրեց **պանիսլամիզմը** (համախալամականություն) և **պանթյուրքիզմը** (համաթյուրքականություն): Առաջինը ենթադրում էր իսլամադավան բոլոր ազգերի, երկրորդը՝ թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների միավորում օսմանյան Թուրքիայի դրոշի ներքո և սրբազան պատերազմ (ջիհադ) բոլոր անհավատների՝ գյավուրների դեմ: Թուրքիայի մեծ վեզիր **Զրամիլ վաշան** ցինիկորեն հայտարարում էր, որ Եվրոպայում իրենք, օձ անուցելով, զրկվեցին Բուլղարիայից, որպեսզի նույնը տեղի չունենա Ասիայում, անհրաժեշտ է բնաջնջել հայությանը:

Հայ-քրդական հակամարտություն հրահրելու և Հայկական հարցի «լուծմանը» քրդերին մասնակից դարձնելու նպատակով սուլթանը քրդական ան-

հնազանդ ջոկատներից 1891 թ. ստեղծեց մոտ 30 հեծելազնդեր, որոնք իր անունով կոչվեցին **համիդիե** (համիդական): Համիդիեների ստեղծումով Բարձր դուռը լուծում էր երկու խնդիր. նախ՝ քրդերին հեռու էր պահում հակակառավարական գործողություններից և վերցնում իր հսկողության տակ, երկրորդ՝ ուղղորդում էր նրանց հայերի դեմ:

Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության հայ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդների կոտորածների դարավոր քաղաքականությունը 1890-ական թթ. սկզբից դրվեց **պետական մակարդակի վրա**: Նպատակն էր ծրագրված կերպով բնաջնջել հայ ժողովրդին ու նրան զրկել իր հայրենիքից:

Հայերի հալածանքներն ու կոտորածներն աստիճանաբար ընդգրկեցին ամբողջ Արևմտահայաստանն ու կայսրության տարածքը: Ամենուր իշխանություններն սկսեցին մահմեդականներին զրգոել հայերի դեմ: Տարածվեցին կեղծ լուրեր, թե հայ բնակչությունը զինվում է և կայսրությունը կործանելու նպատակով նախապատրաստվում է ապստամբության: Այդպիսի խոշոր սադրանք կազմակերպվեց Կարինում **1890 թ. հունիսին**: Եկեղեցու բակում զորքերը կրակ բացեցին ժողովրդի վրա և սպանեցին ու վիրավորեցին շուրջ 20 մարդու: Երկու օր անց Կարինի հայկական թաղամաս մտած կա-

նունավոր գորքերը խաղաղ բնակչության նոր ջարդեր իրականացրին:

Այդ հանցագործության, ինչպես նաև Հայկական հարցի վրա մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրելու նպատակով հնչակյանները **1890 թ. հուլիսին Կ. Պոլսի Գում Գափու** թաղամասում կազմակերպեցին խաղաղ ցույց: Իշխանությունները չհապաղեցին առիթն օգտագործել «անհնազանդ» հայերին պատժելու համար: Սուլթանի պալատ շարժվող ցուցարարները հայտնվեցին ոստիկանության արձակած գնդակների տարափի տակ: Եղան նոր զոհեր ու ձերբակալություններ:

Կարինի և Գում Գափուի դեպքերը բողոքի ալիք առաջացրին հայության շրջանում, պայքարի մղեցին նորանոր երիտասարդների: Նոր թափ ստացավ հայդուկային շարժումը: Շուտով ամբողջ կայսրությունում սկսվեց հայերի հալածանքների աննախադեպ ալիք: 1892–1893 թթ. տեղի ունեցան զանգվածային ձերբակալություններ: Բանտերը լցվեցին բազմաթիվ հայ գործիչներով: Իշխանությունները ջանքեր չխնայեցին հայդուկային շարժման նշանավոր դեմքերին վերացնելու համար: Կախաղան բարձրացվեցին Թորոս Ծառուկյանը, Տարոնում մեծ հեղինակություն վաստակած Մարգար վարժապետը և Մեծն Մուրադի եղբայր ժիրայրը:

1894–1896 թթ. զանգվածային կոտորածները: Օսմանյան իշխանությունները 1894 թ. անցան հայության զանգվածային կոտորածների կազմակերպմանը: Համիդական ջոկատները նետվեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերի ու քաղաքների վրա: Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատատենչ **Սասունի** դեմ: Ապստամբությունը ճնշվեց արյան մեջ: Գավառ ներ-

խուժած զորքերը, համիդիե ջոկատներն ու զանազան ավազակախմբերը մինչև օգոստոսի վերջը կոտորեցին Սասունի 10 հազար խաղաղ բնակիչների:

Իր գեկուցագրերից մեկում Ջեքի փաշան Սասունում ստեղծված վիճակի մասին գրում էր. «Մենք այնպես մաքրագործեցինք այդ շրջանը, որ սպազայում այնտեղ (հուզումներ)... այլևս տեղի ունենալ չեն կարող»: Կատարված գործողության համար Ջեքի փաշան սուլթանից ստացավ շքանշան, իսկ քրդական չորս ցեղապետեր պարգևատրվեցին կառավարական մետաքսե դրոշներով:

Սուլթանական կառավարությունը հայկական կոտորածներ իրականացրեց նաև երկրի մայրաքաղաքում: **1895 թ. սեպտեմբերի 18–ին Կ. Պոլսում** հնչակյանները կազմակերպեցին 4–հազարանոց խաղաղ ցույց: Նրանք շարժվեցին դեպի կառավարության նստավայրը՝ **Բաքը Ալի**, «Մայիսյան բարենորոգումների» ոգով կազմած իրենց նախագիծը սուլթանին հանձնելու նպատակով: Ցուցարարների վրա կրակ բացվեց, սկսվեցին նոր ջարդեր: Կ. Պոլսում զոհվեց 2 հազար մարդ:

Կ. Պոլսի ջարդերի ալիքն անմիջապես տարածվեց գավառներում: Հստակ երևում էր, որ կոտորածներն իրականացվում են կազմակերպված՝ ըստ նահանգների: Նախ տեղերում ոտքի էին հանում մահմեդական մոլեռանդ հոգևորականությանն ու նրան հետևող ամբոխին, ապա ջարդերին միանում էին քրդական ջոկատները, ոստիկանությունն ու զորքը: Նույն սցենարը հետո գործում էր հարևան նահանգում, ուր տեղափոխվում էին համիդիեներն ու զորքը: Արդեն սեպտեմբերի վերջին գազազած ամբոխի ու զորքերի ջարդերի թիրախ դարձավ Տրապիզոնի

և Բաբերդի, ապա գրեթե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի հայությունը: Տրապիզոնում բազմաթիվ հայերի նավերով դուրս բերեցին բաց ծով և ջրասույզ արեցին: Այդ ոճրագործության տպավորության տակ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին վրձնեց **«Հայերի ջարդը Տրապիզոնում. 1895 թ.»**, **«Նավերի բեռնումը»** և այլ կտավներ:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին ջարդարարներն անցան հարևան Սեբաստիայի ու Խարբերդի նահանգներ, Մալաթիա, Եղեսիա: Նոյեմբերին Դիարբեքիի նահանգում տեղի ունեցած կոտորածներին զոհ գնացին նաև ասորիներ ու հույներ, ավերվեց ու կողոպտվեց շուրջ 120 հայկական գյուղ: Բիթլիսի նահանգում իշխանությունները լուրեր տարածեցին, թե՛ քանի որ հայերը պատրաստվում են ավերել մզկիթները, անհրաժեշտ է արագացնել նրանց կոտորածները: Երբ ոգևորված ամբոխը մի քանի ժամում կողոպտեց Մուշի հայկական խանութներն ու արհեստանոցները, թուրքական պաշտոնյաները դժգոհեցին իրենց հավատակիցներից, որ փոխանակ հայերին սպանելու, միայն զբաղված են թալանով: Այդուհետ կողոպուտն ուղեկցվեց սպանություններով:

Հայ ազատագրական շարժումը սուլթան Համիդն օգտագործեց թուրքերին ավելի գրգռելու և հայերի բնաջնջման քայլերը խրախուսելու նպատակով: Դրժելով եվրոպական հյուպատոսներին և հայերին տված խոստումը՝ Վանի 1896 թ. հունիսյան ինքնապաշտպանությունից հետո Պարսկաստան անցնող 1500 վանեցիներ նենգաբար շրջապատման ենթարկվեցին և կոտորվեցին: Դրանից հետո իշխանություններն անցան Վանի նահանգի գյուղերին, որտեղ ջարդերի

ժամանակ զոհվեց ևս 20 հազար մարդ: 1896 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում կրկնված ջարդերին զոհ գնացին շուրջ 10 հազար հայեր:

Օսմանյան իշխանությունների լկտիությունը հասավ այն աստիճանի, որ, ի պատասխան ոճրագործներին պատժելու եվրոպական տերությունների պահանջներին, կայսրության տարբեր վայրերում կազմակերպեցին դատական նիստեր, որոնց ընթացքում սարքված կեղծ փաստաթղթերի հիման վրա մեղադրվեցին հայ գործիչները և դատապարտվեցին մահապատժի:

1894–1896 թթ. զանգվածային կոտորածների արդյունքում օսմանյան Թուրքիայում ոչնչացվեց շուրջ 300 հազար հայ: Բազմահազար արևմտահայեր արտագաղթեցին տարբեր երկրներ, մոտ 100 հազար՝ Ռուսաստան, 200 հազար՝ Եվրոպա և Ամերիկա: Ջարդերից խուսափելու նպատակով շատերն ընդունեցին իսլամ: Կոտորածների հետևանքով արևմտահայ բազմաթիվ գավառներ հայաթափվեցին և բնակեցվեցին թուրքերով ու քրդերով:

Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1890–ական թթ. իրականացված զանգվածային բնաջնջումն աշխարհում առաջին ցեղասպանություններից էր (**գենոցիդ** — հունարեն *գենոս*՝ ցեղ, լատիներեն *ցեդո*՝ սպանում եմ): **Ցեղասպանությունը մեկ ազգի կամ կրոնական համայնքի ամբողջական կամ մասնակի բնաջնջմանը նպատակաուղղված պետական մակարդակի ծրագիր և գործողություն է:**

Հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները և մասամբ եվրոպական տերությունների միջամտությունը Համիդ II–ին թույլ չտվեցին ավարտին հասցնելու հա-

յությանն ամբողջապես բնաջնջելու դիվային ծրագիրը: Սակայն պաշտոնական մակարդակի հասցված այդ քաղաքական ծրագիրը չհանվեց թուրքական օրակար-

գից և հետագայում օգտագործվեց ոչ միայն սուլթանական վարչակարգի, այլև նրան փոխարինած թուրքական ազգայնամոլ մյուս ուժերի կողմից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում արդուլհամիդյան վարչակարգը 1880–ական թվականներին: Ներկայացրե՞ք պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի էությունը: Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով ստեղծվեցին համիդիե գնդերը: Ի՞նչ քաղաքականություն որդեգրեց սուլթանական վարչակարգը 1890–ական թվականների սկզբից: Ի՞նչ իրադարձություններ տեղի ունեցան 1890 թ. ամռանը Կարինում և Գում Գափուում:
2. Ներկայացրե՞ք 1894–1896 թթ. արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ընթացքը: Հիմնավորե՞ք, որ այդ ջարդերն ունեին կազմակերպված բնույթ: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան 1890–ական թթ. հայերի կոտորածները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Քաղվածք Կ. Պոլսում ոռոսական ռազմական զործակալի զեկուցագրից (19 օգոստոսի, 1896 թ.)

Կոստանդնուպոլսում երկու օրում սպանված են ավելի քան 5500 անպաշտպան հայեր, ինչպես և շատ այլ քրիստոնյաներ: Հաստատապես ապացուցված է, որ ջարդերն իրականացրել են կառավարության կողմից նախապես կազմված ավազակախմբերը՝ ոստիկանական աստիճանավորների ղեկավարությամբ:

§ 3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1894–1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սասունի 1894 թ. հերոսամարտը: Հայկական կոտորածները շատ ավելի մեծ ծավալներ կրնդունեին, եթե արևմտահայությունը չդիմեր ինքնապաշտպանական գործողությունների: Զանգվածային ջարդերի օրերին հայ ազգային կուսակցությունները, հայդուկային խմբերը կազմակերպեցին ինչպես դիմադրական մարտեր, այնպես էլ տարբեր վայրերում իրականացրին ապստամբական ու ահաբեկչական գործողություններ:

Բիթլիսի վիլայեթի լեռնային գավառներից Սասունը՝ 35 հազար հայ բնակչությամբ, շարունակում էր պահպանել

իր կիսանկախ վիճակը: 1890–ական թթ. այն դարձել էր ֆիդայական շարժման կենտրոններից մեկը: 1891–1892 թթ. Սասուն ներխուժած համիդիե ջոկատներն ու կանոնավոր զորքերը հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության: Համոզված լինելով, որ թուրքական հարձակումները շարունակվելու են, հայդուկների նորանոր խմբեր տեղափոխվեցին այդ լեռնագավառ: Այստեղ էին Միհրան Տամատյանը, Մեծն Մուրադը, Հրայրը, Գևորգ Չավուշը և ուրիշներ: Թուրքական իշխանությունները կարողացան ձերբակալել Մ. Տամատյանին և ավելի քան երկու տասնյակ

ասսունցիների: Մեծն Մուրադը ստանձնեց պաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը:

Հայկական կոտորածներն անարգել իրագործելու համար Բարձր դուռը որոշեց նախ ձեռնել Սասունի դիմադրական ներուժը: 1894 թ. ամռանը լեռնցիների վրա շարժվեց *Ջեփի* փաշայի 12-հազարանոց զորքը՝ հրետանու ուղեկցությամբ: Նրան միացան այլ զորամասեր՝ Դիարբեքիից, Էրզրումից, Երզնկայից, համիդիե 3-հազարանոց մի զորագունդ և այլ բաշիբոզուկներ: Այս հսկա քանակի դեմ (ավելի քան 40 000) ասսունցիները կռվեցին մոտ 2 հազար քաջերով՝ կայծքարն հրացաններով, դաշույններով ու կացիներով:

1894 թ. հուլիսին Շենիկի գյուղապետ *Գրգոյի (Գրիգոր Մուսթան)* տանը հրավիրված ինքնապաշտպանական ժողովը հանձնարարականներ տվեց պաշտպանական գոտիների վերաբերյալ: Հուլիսի 27-ին թուրքերի ձեռնարկած գրոհը ենթարկվեց ուժեղ հակահարվածի: Օգոստոսի սկզբին թշնամին անցավ լայնածավալ հարձակման: Արյունալի մարտերից հետո պաշտպանները ստիպված թողեցին Գելիեզուզանը և քաշվեցին Անդոկ լեռան լանջերը: Մարտերից մեկում քաջաբար զոհվեց Գրգոն, ձերբակալվեցին Մեծն Մուրադը և Չավուշը: Միայն *օգոստոսի վերջին* թշնամին կարողացավ մտնել Սասունի գյուղերը:

Ջեթունի 1895-1896 թթ. սպասարությունը: Հայերի ինքնապաշտպանական ուժը կոտրելու համար իշխանությունները կարևորում էին նաև Ջեթունի հպատակեցումը: Այդ հանգամանքը լավ հասկանալով՝ հայ ազգային ուժերը, մասնավորապես հնչակյանները միջոցներ ձեռնարկեցին լեռնագավառն ամրացնելու ուղղությամբ:

1895 թ. ամռանը Ջեթուն տեղափոխվեցին հնչակյան *Գարուն Աղասին* (Կարապետ Թուր-Սարգսյան), մշեցի հայդուկ *Մխն Շահենը* (Մխիթար Սեֆերյան) և ուրիշներ: Հոկտեմբերի 12-ին Արեգին գյուղում հրավիրված ժողովում որոշվեց զենքի դիմել: Այսպես սկսվեց ապստամբությունը, որի փաստական ղեկավար դարձավ *Նազարեթ Չավուշը* (Նորաշխարհյան):

75-ամյա *Ղազար Շուիրոյանի* և Աղասու գլխավորությամբ զեյթունցիները մինչև հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացը զինաթափեցին թուրքական 700-հոգանոց կայազորը, գրավեցին 600 հրացան, գերմանական 2 հրանոթ և մեծ քանակությամբ այլ զինամթերք: Ջորանոցի վրա բարձրացվեց ապստամբների կարմիր դրոշը՝ «Ջեթունի անկախ իշխանություն» վերտառությամբ: Կազմվեց Ջեթունի ժամանակավոր կառավարություն՝ Աղասու նախագահությամբ:

1895 թ. նոյեմբերին Ջեթունի վրա շարժվեց թուրքական երկու քանակ: Դեկտեմբերի սկզբին ընթացող անհավասար մարտերում հայերը ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամուն: Ապստամբների շարքերը մի պահ երերացին: Սակայն այդ պահին նժույզի վրա երևաց ալեզարդ իշխան *Կարապետ Բասիրոյանը* և, կոչ անելով կռվել մինչև վերջին շունչը, կարողացավ մարտիկներին գոտեպնդել ու տանել գրոհի: Անակնկալի եկած թշնամին, տալով ավելի քան 1000 սպանված, նահանջեց: Այսպես՝ զինամթերքի ու սննդամթերքի սուղ պայմաններում չորս կողմից շրջապատված լեռնականները շուրջ 4 ամիս դիմակայեցին թշնամուն:

Ջեթունի այս հերթական հերոսամարտի լուրը հասնում է նաև Եվրոպա: Մեծ

Պետո

տերությունների միջամտությամբ 1896 թ. հունվարի 30-ին Հայեպոմ կնքվում է հաշտություն: Կառավարությունը պարտավորվում էր գործերը հետ քաշել, ներում շնորհել գեյթունցիներին, ապահովել նրանց կյանքն ու գույքը: Ջեյթունում պետք է նշանակվեր եվրոպացի կառավարիչ, իսկ տեղական պաշտոնյաները լինելու էին հայեր: Այս լուրջ զիջումների դիմաց գեյթունցիները հանձնելու էին պատերազմական գեները, իսկ հնչական գործիչները պետության ծախսով հեռանալու էին կայսրության տարածքից:

Ակնհայտ է, որ այս պայքարն ավարտվել էր գեյթունցիների հաղթանակով: Այս հաղթական պայքարի շնորհիվ տեղի հայությունը համեմատաբար քիչ տուժեց:

Վանի 1896 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը: 1895 թ. աշնանը՝ հայկական կոտորածների օրերին, պաշտպանական կռիվների մեջ առանձնացավ Մալաթիայի հերոսամարտը: **Եղիշե քահանա Խաչատրյանի** գլխավորությամբ տեղի հայերը ջարդեցին թուրք ոստիկաններին և թուրքական խուժանին ու վտարեցին քաղաքից: Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Մուշում,

Դիարբեքիրում, Շատախում, Ուրֆայում և այլուր:

Պաշտպանական կռիվների մեջ իր ուրույն տեղն ունի **Վանի 1896 թ. հերոսամարտը**: Իշխանությունները **հունիսի 3-ին** համիդիեական գնդերին հրահանգեցին ներխուժել Վանի հայկական թաղամասեր: Կազմվեց բոլոր ուժերի միասնական ճակատ՝ **Մկրտիչ Ավետիսյանի** գլխավորությամբ: Արմենականներին միացան հնչականները՝ **Մարտիկի** (Մարտիրոս Սարուխանյան), և դաշնակցականները՝ **Պետոյի** (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ղեկավարությամբ: Հնգօրյա մարտերում պաշտպանները մնացին անսասան: Սակայն հաշվի առնելով զինամթերքի պակասը, գյուղերից փախստականների օրեցօր ուժեղացող ներհուսքի պատճառով ստեղծված անմխիթար վիճակը՝ վանեցիներն ընդունեցին Վանում անգլիական հյուպատոսի միջնորդությամբ թուրքերի առաջարկած զինադադարի պայմանները: Թուրքական կողմը խոստացավ գեները վայր դնելու դիմաց թույլատրել ապստամբներին անարգել անցնելու Պարսկաստան:

Հունիսի 8-ին 1500 վանեցիներ դուրս եկան Վանին: Սակայն Պարսկաստանի հետ սահմանագլխին՝ Ս. Բարդուղիմեոս վանքից ոչ հեռու, նրանց վրա հարձակվեցին կանոնավոր զորքերն ու քրդական մագրիկ ցեղի հրոսակները: Փրկվեց միայն 30 մարդ: Ջոհվեցին նաև Մ. Ավետիսյանը, Պետոն ու Մարտիկը:

Վանեցիների սպանող ծանր տպավորություն գործեց ամբողջ հայության վրա: Ազատագրական պայքարի մի խումբ գործիչներ որոշեցին կենսագործել **Նիկոյ Դումանի** մտահղացած գաղափարը՝ վրեժխնդիր լինել Վանի հերոսների արյան

դիմաց և պատժել թուրքերի հետ ընդդեմ հայերի գործակցող քրդերին: ՀՅԴ-ն հավանություն տվեց այդ ծրագրին և ձեռնամուխ եղավ դրա իրականացմանը: **1897 թ. հուլիսի 25-ին** Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած շուրջ 250 հայդուկներ՝ Վարդանի, Իշխանի, Ն. Դումանի, Սեբարեցի Սաբրյի և այլոց գլխավորությամբ, անցան թուրք-պարսկական սահմանը և **Խանասորի** դաշտում անակնկալ հարձակվեցին քրդական մագրիկ ցեղի վրա ու կոտորեցին շատերին: Այդ պատժիչ գործողությունը հայ ազատամարտի պատմության մեջ է մտել Խանասորի արշավանք անունով:

Այսպիսով՝ 1894-1896 թթ. դիմադրական մարտերի շնորհիվ բազմաթիվ վայրերում հնարավոր եղավ խուսափել գանգաձային ջարդերից, հարկադրել մեծ տերություններին քայլեր անելու հայերի կոտորածները կանխելու, հայկական բարեփոխումների խնդիրը կրկին արձարծելու ուղղությամբ:

Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը: Եվրոպական տերությունները, որ մոռացության էին տվել Հայկական հարցը, կրկին այն հիշեցին համիդյան կոտորածների օրերին՝ հերթական առիթը ներկայացավ Թուրքիայի վրա ձնշում գործադրելու համար:

Սասունի 1894 թ. դեպքերից հետո բրիտանական կառավարության պահանջով Համիդը ստիպված որոշում ընդունեց դեպքերը հետաքննող հանձնաժողով կազմելու վերաբերյալ: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի փոխհյուպատոսները, նաև թուրք զինվորականներ: Լսելով շուրջ 200 վկաների՝ 1895 թ. հուլիսին ներկայացրած իր եզրա-

կացության մեջ հանձնաժողովն արձանագրեց, որ Սասունում իրապես տեղի է ունեցել հայ բնակչության համատարած ջարդ՝ կանոնավոր թուրքական բանակի մասնակցությամբ: Սակայն հանձնաժողովի եզրակացությունը գործնական հետևանք չունեցավ, և մեղավորներն այդպես էլ մնացին անպատիժ:

Համաշխարհային հասարակայնության ձնշմամբ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, օգտագործելով Սասունի ոճրագործության բացահայտման հանգամանքը, **1895 թ. մայիսի 11-ին** սուլթանին հանձնեցին մի նախագիծ, որը ստացավ **Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր** անունը: Ծրագրի համաձայն՝ հայկական 6 նահանգներում (Կարին, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր և Սեբաստիա) սուլթանի կողմից նահանգապետեր պիտի հաստատվեին միայն տեղական բնակչության համար ցանկալի մարդիկ՝ առանց ազգային ու կրոնական խտրականության: Եթե նահանգապետը մահմեդական էր, տեղակալը պետք է լիներ քրիստոնյա, և հակառակը: Գավառապետերին ևս պիտի նշանակեր սուլթանը: Հայաշատ գավառներում այդ պաշտոնը զբաղեցնելու էին քրիստոնյաները:

Եվրոպայի նոր միջանտությունները և դրանց հետևանքները: Եվրոպական բոլոր տերությունները պաշտոնապես հանդես էին գալիս հայկական կոտորածների դեմ և պաշտպանում էին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Նրանց միջև նույնիսկ ընթանում էր յուրահատուկ մրցակցություն, թե ով է ավելի եռանդուն ջանքեր գործադրում հայերին պաշտպանելու համար:

Անկասկած, մեծ տերությունները և հատկապես այդ երկրների հայա-

սեր հասարակական շրջանակները 1894–1896 թթ. քայլեր կատարեցին հայկական ջարդերը կանխելու, բարենորոգումների ծրագիրը գործողության մեջ դնելու, հայ գաղթականությանն օգնելու ուղղությամբ: Սակայն այդ ջանքերը գործադրվում էին ոչ այնքան հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության, որքան Օսմանյան կայսրությունում սեփական երկրի համար նպաստավոր դիրքեր ապահովելու նպատակով: Անգլիայի նպատակը Եգիպտոսում իր ազդեցության ամրապնդումն էր: Ֆրանսիան ձգտում էր չվասել Թուրքիայում կատարած իր ֆինանսական ներդրումները: Ռուսաստանը ջանք չէր խնայում Արևմտյան Հայաստանում, սևծովյան նեղուցներում ու Բալկան-

ներում Անգլիայի ուժեղացումը կանխելու համար: Գերմանիայի ծրագրերում ուրվագծվում էր Բեռլին–Բաղդադ երկաթգծի շինարարության հեռանկարը, որի համար նա պատրաստ էր զոհաբերելու այդ ծրագրի ճանապարհին կանգնած արևմտահայության կենսական շահերը:

Ձուր էին հայ ազգային–քաղաքական մարմինների և գործիչների՝ եվրոպական ճնշումների միջոցով Հայկական հարցում հաջողության հասնելու հույսերը: Առանձին դեպքերում կուսակցությունները հասկանում էին այդ միջամտությունների վտանգները, սակայն դարձյալ դրանք կրկնում էին՝ օսմանյան բռնատիրության դեմ պայքարում «դաշնակիցներ» ձեռք բերելու ակնկալությամբ:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ովքեր կազմակերպեցին և գլխավորեցին Սասունի 1894 թ. հերոսամարտը: Ներկայացրե՞ք հերոսամարտի ընթացքն ու արդյունքները:
2. Ինչո՞ւ էին թուրքերը կարևորում Ջեյթունի հպատակեցումը: Ներկայացրե՞ք 1895–1896 թթ. Ջեյթունի ապստամբության ընթացքը: Ինչ նշանակություն և հետևանքներ ունեցավ ապստամբությունը:
3. Ինչ գիտեք Մալաթիայի հերոսամարտի մասին: Ներկայացրե՞ք 1896 թ. Վանի հերոսամարտի ընթացքը: Գնահատե՞ք Խանասորի արշավանքը: Ինչ նշանակություն ունեցան ինքնապաշտպանական մարտերը:
4. Ինչ արդյունքներ տվեց Սասունի դեպքերը հետաքննող հանձնաժողովի աշխատանքը: Ներկայացրե՞ք բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի բովանդակությունը. գնահատե՞ք այդ ծրագիրը:
5. Ինչ վերաբերմունք ունեին մեծ տերությունները հայկական բարենորոգումների նկատմամբ: Որո՞նք էին տերությունների իրական նպատակները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Բարենորոգումների ծրագրի կապակցությամբ Շապին Կարահիսարից շուրջ 500 հայերի նամակը Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովին (25 հունիսի, 1895 թ.)

Բարենորոգումների ծրագրի հարցը նոր չէ, և մենք հաճախ ենք հուսախաբ եղել մեր արդար սպասելիքներում, որոնք, թվում է, վաղուց պիտի կենսագործված լինեին... Նորից հայկական բարենորոգումների իրականացման ծրագիրը նորին սուլթանական մեծությանը հանձնարարելը

ծաղր չէ արդյոք մեր հանդեպ: Մեզ համար արդեն պարզ է, որ մեր չսպիացած վերքերից պիտի առավել արյուն հոսի. մի կողմից՝ տնտեսական ճգնաժամը, մյուս կողմից՝ հայաձանքներն ու աներևակայելի տանջանքները մեզ վերջնական անկման կհասցնեն:

ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ՑԱՐԻՉՄԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

XX դ. սկզբին Ռուսաստանյան կայսրության կենտրոնում և ազգային երկրամասերում խորացան սոցիալական հակասությունները, վերելք ապրեց ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների համար պայքարը: Հայության համար ազգային իրավունքների համար պայքարը գերակա էր մյուս խնդիրներից:

Հայ ժողովրդի պայքարը Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականության դեմ: XX դ. սկզբին ռուսական միապետության ազգային ճնշման քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ ավելի ընդգծված դարձավ: Կովկասի կառավարչապետ **Գոլիցինը**, շարունակելով իր հակահայ գործելակերպը, կազմեց Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման ծրագիր: Գաղտնիք չէ, որ հայկական դպրոցները պահվում էին այդ ունեցվածքից ստացվող եկամուտների հաշվին, իսկ ծրագրի գործադրումը կնշանակեր հայկական դպրոցների փակում: Գոլիցինը կարողացավ համոզել Նիկոլայ II կայսրին և **1903 թ. հունիսի 12-ին** ընդունվեց օրենք, ըստ որի՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքը՝ կալվածքները, գույքը, ավանդները, փոխանցվում էր համապատասխան նախարարությունների տնօրինությանը:

Ռուսական իշխանությունների այդ որոշումը մեծ վրդովմունք առաջացրեց հայության շրջանում: Մայր աթոռն ու հայ ազգային ուժերը, հասկանալով

Ռուսաստանի հետադիմական վարչակարգի ծրագրի ամբողջ վնասակարությունը, կազմակերպեցին ժողովրդի դիմադրությունը: Այդ նպատակով Թիֆլիսում ստեղծվեց **«Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»**, որտեղ վճռական դեր ուներ հայտնի ազգային գործիչ **Ռուստունը**:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Մկրտիչ Խրիմյանն** իր շուրջը համախմբեց հոգևորականներին և սկսեց ոգևորել ազգային իրավունքների պաշտպանության համար ոտքի ելած ժողովրդին:

Հայության պայքարը համատարած բնույթ ընդունեց: Առաջին ցույցը տեղի ունեցավ **1903 թ. հուլիսի 29-ին Ալեքսանդրապոլում**, իսկ **օգոստոսին՝ Երևանում և Ախալքալաքում: Գանձակում** տեղի ունեցած առաջին զինված ընդհարման ժամանակ զոհվեցին ցուցարարներ: Հետագայում հայերի ելույթներ ու կառավարական ուժերի միջև բախումներ եղան Թիֆլիսում, Բաքվում, Լոռիում, Նոր Նախիջևանում և այլուր:

Պայքարի ձևերից մեկն էլ դարձավ ռուսական վարչակազմի հայատյաց պաշտոնյաների ահաբեկումը, որն իրականացնում էին ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները: 1903 թ. հոկտեմբերին հնչակյանները Գ. Գոլիցինի դեմ մահափորձ կազմակերպեցին. հարձակվելով կառավարչապետի կառքի վրա՝ դաշույնի հարվածներ հասցրին նրան, սակայն

վերջինս կենդանի մնաց: Հայերի հանդեպ հպաձանքներն ավելի ասասուկացան, հարյուրավոր մարդիկ աքսորվեցին:

Ցարիզմի հակահայ քաղաքականությունը ոտքի հանեց նաև հայության մյուս հատվածներին: Պոլսահայությունը՝ պատրիարք *Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի* գլխավորությամբ, բուռն գործունեություն ծավալեց ի պաշտպանություն Մայր աթոռի ավանդական իրավունքների: Իր բողոքն ու համերաշխությունը հայտնեց նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի գաղթավայրերի հայությունը: Եվրոպայի հայ ուսանողների միությունից ստացված հեռագիրն ավարտվում էր այսպիսի կոչով. «Տո՛ւյց տանք աշխարհին, որ երկչոտ, անզգա ստրուկներ չենք, որ մենք ևս ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարվում են մեր անկասպտելի իրավունքները»:

Հայության պայքարը շարունակվեց երկու տարի և ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ: Հայերին ատելի կառավարչապետը հեռացվեց պաշտոնից: **1905 թ. օգոստոսի 1-ին**, արդեն բոլորովին այլ քաղաքական իրավիճակում (ընթանում էր ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը), ցարը չեղյալ հայտարարեց իր իսկ հաստատած հակահայ օրենքը: Այս գործում որոշ դեր ունեցավ նաև Կովկասի վերականգնված փոխարքայության նորանշանակ փոխարքա *Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովը*: Հայ առաքելական եկեղեցուն վերադարձվեցին բռնագրավված հողերը, գույքը, դրամը, իսկ հայկական տարրական դպրոցները նորից հանձնվեցին եկեղեցու տնօրինությանը:

Հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները: Ցարական Ռուսաստանի հակահայ քաղաքակա-

Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկով

նությունն ավելի վատթար դրսևորում ունեցավ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին: Ժողովրդավարական այդ հեղափոխությունն սկսվեց **1905 թ. հունվարի 9-ին**՝ կայսրության մայրաքաղաք Սանկտ Պետերբուրգում բանվորների խաղաղ ցույցի գնդակծությամբ: Երկրի առաջադիմական ուժերի նպատակն էր տապալել ցարիզմը և երկրում հաստատել ժողովրդավարական կարգեր: Հեղափոխությունն աստիճանաբար ընդգրկեց ամբողջ երկիրը:

Հեղափոխական շարժման մեջ ներգրավվեցին նաև Արևելյան Հայաստանը և Կովկասի փոխարքայության մնացած տարածքները: Հեղափոխությունն աստիճանաբար հուժկու թափ էր հավաքում: Նիկոլայ II-ը, սակայն, մտադիր չէր զիջելու իր միահեծան իրավունքները: Հեղափոխական ուժերը մասնատելու նպատակով ցարիզմը գործադրեց բազմազգ կայսրության ժողովուրդների միջև կրոնական ու ազգային թշնամանք և զինված բախումներ հրահրելու դավադիր ծրագիր: Անդրկովկասում այն կիրառվեց հայերի և տեղի թուրք-թաթարների դեմ:

Նիկոլ Դուման

Ազգամիջյան կռիվը սկիզբ առավ *Բաբվում 1905 թ. փետրվարի 6-ին*: Բաբվի նահանգապետ *Նակաշիձեի* հրահրմամբ մի քանի օր շարունակ տեղի ունեցան հայ-թաթարական բախումներ: Խաղաղ հայ բնակչությունն առաջին օրերին անակնկալի եկավ և մեծ թվով զոհեր տվեց: Սակայն նշանավոր հայդուկապետ *Նիկոլ Դումանի* գլխավորությամբ տեղի հայությունը կազմակերպվեց և հակառակորդին արժանի հակահարված տվեց:

Ազգամիջյան բախումները տարածվեցին երկրամասի այլ նահանգներ: *Փետրվարի 18-ին* ընդհարումներ սկսվեցին *Երևանում*, դրանք կրկնվեցին մայիսի վերջերին և սեպտեմբերին: Կատաղի ընդհարումներ եղան *Նախիջևանում, Գանձակի գաղտում* և ընդհանրապես այն վայրերում, ուր հայ և թուրք-թաթարական բնակչությունը շերտընդմեջ էր բնակվում:

Աշնանը Բաբվում, Թիֆլիսում և Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներում կռիվների մի նոր ալիք տարածվեց: Արյունալի ընդհարումները շարունակվեցին մինչև *1906 թ. սեպտեմբեր*: Այդ ժամանակ ռուսական հեղափոխությունն անկում էր

ապրում, և ցարական իշխանությունները որոշեցին, որ երկրամասում դրությունն ապակայունացնելու անհրաժեշտություն այլևս չկա: Այսպես՝ մոտ երկու տարի տևած հայ-թաթարական կռիվներն ավարտվեցին:

Արևելահայությունը ստեղծված պայմաններում ստիպված էր ապավինելու սեփական ուժերին ու կազմակերպվել: Հայ բնակչության ինքնապաշտպանության ղեկավարումն իր ձեռքն էր վերցրել Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: Նիկոլ Դումանը Բաբվից հետո ղեկավարեց Երևանի նահանգի, *Վարդանը՝* Ղարաբաղի, *Արմեն Գարուն՝* Թիֆլիսի ինքնապաշտպանությունը: Կռիվներում աչքի ընկան Քեոին, Սեքարեցի Սաբուն, Համազասպը, Դրոն, Սմբատը, Մուրադը, Սեպուհը և շատ ուրիշներ: Կովկասի առավել հայատյաց գործիչների նկատմամբ դաշնակցությունը մահապատժի վճիռ կայացրեց: Դրոն Բաբվում սպանեց նահանգապետ Նակաշիձեին: Նման պատժի արժանացան նաև Նախիջևանի հայերի կոտորածի կազմակերպիչ գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին և այլ հակահայ պաշտոնյաներ:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում զգալի ներդրում ունեցավ նաև Հնչակյան կուսակցությունը, որի կազմած խմբերը մասնակցեցին Նախիջևանի, Էջմիածնի, Ջանգեզուրի և այլ գավառների հայության ինքնապաշտպանությանը: Այսպես՝ Ջանգեզուրում էր մարտնչում *Փարանազի* (Մատթեոս Սարգսյան) խումբը: Այս դժոխային օրերին իրենց հայրենակիցներին օգնության էին շտապել արևմտահայերը: Արևելահայ և արևմտահայ ազատամարտիկներին

Վարդան

մեկտեղել էր ազգային միասնության ու ազգապահպանության վեհ գաղափարը:

Այս ծանր ժամանակաշրջանում իր ժողովրդի կողքին էր և նրան ամեն կերպ աջակցում էր *Հայոց եկեղեցին*⁶ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Խրիմյան Հայրիկի* գլխավորությամբ: Ալեգարդ վեհափառը Թիֆլիսում բանակցեց մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդների հետ, սակայն հնարավոր չեղավ դադարեցնել բախումները: Հայ եկեղեցին սկսեց նյութապես օգնել ինքնապաշտպանության գործին և դրամ տրամադրեց զենք ու զինամթերք գնելու նպատակով:

Այսպիսով՝ ազգամիջյան բախումների ժամանակ հայությունը թեև ունեցավ մարդկային և նյութական զգալի կորուստներ, սակայն մեծ էր այդ կռիվների նշանակությունը: 1905–1906 թթ. հայությունը մարտական լուրջ փորձառություն անցավ: Ավելի գերիշխող դարձավ հայ ժողովրդի երկու հատվածների միասնականության գաղափարը: Բարձրացավ հայերի վստահության աստիճանը. նրանք պատրաստ էին վճռական հակահարված տալու իրենց ոչ բարյացակամ հարևաններին և պայ-

Քեռի

քարելու սեփական իրավունքների ու գերակա նպատակների համար:

Հայերի պատգամավորական Կենտրոնական ժողովը: Ազգամիջյան կռիվների ավարտին հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում սկսեցին արձարծել երկրամասի հայկական բնակավայրերը միավորելու և Ռուսաստանի կազմում տարածքային ինքնավարություն ստեղծելու գաղափարը: Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց Ռուսաստանում ապրող հայերի *պատգամավորական Կենտրոնական ժողով:* Կենտրոնական ժողովը բացվեց 1906 թ. *օգոստոսի 17-ին Էջմիածնում*. մասնակցում էին 46 պատգամավորներ: Ժողովի նախագահ ընտրվեց նշանավոր ազգային գործիչ *Սիմոն Զափարյանը:* Դաշնակցության ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, խոսելով ժողովի սահմանադիր լինելու մասին, բնավ չէին բացառում եկեղեցու դերը, այլ կարծում էին, որ այն կաթողիկոսի գլխավորությամբ պետք է դառնա ժողովրդի կամքը իրականացնող գործադիր մարմին: Կովկասյան իշխանության ներկայացուցիչներն աջալուրջ

հետևում էին ժողովի ընթացքին և, հեղափոխական տրամադրություններ նկատելով պատգամավորների ելույթներում, օգոստոսի 30-ին փակեցին այն: Չնայած

դրան՝ Կենտրոնական ժողովը իրավամբ կարելի է համարել հայկական պետականության ստեղծմանը միտված միջոցառում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XX դարասկզբին դրն էր արևելահայության գերակա խնդիրը: Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Ռուսաստանը Հայոց եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու նպատակով: Ձեր կարծիքով դրն էր 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի իրական նպատակը: Ինչ ավարտ ունեցավ հայության միահամուռ պայքարը:
2. Երբ է սկսվել ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը, դրն էր դրա նպատակը: Որո՞նք էին Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումների պատճառները: Ներկայացրե՞ք հայ-թաթարական ընդհարումների սկիզբը և հետագա ընթացքը: Ովքե՞ր աչքի ընկան ինքնապաշտպանական կռիվներում: Ի՞նչ դիրքորոշում ունեցան և ի՞նչ գործունեություն ծավալեց Հայոց եկեղեցին: Ձեր կարծիքով ի՞նչ հետևանքներ ունեցան հայ-թաթարական ընդհարումները:
3. Երբ է տեղի ունեցել Ռուսաստանում ապրող հայերի պատգամավորական Կենտրոնական ժողովը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1907–1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հետադիմության շրջանը Ռուսաստանում և Արևելյան Հայաստանը: Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության կարևորագույն նվաճումներից էր երկրի օրենսդիր ընտրովի մարմնի՝ *Պետական դումայի* ստեղծումը: Այսինքն՝ Ռուսաստանը գնում էր սահմանադրական միապետության հաստատման ուղիով: Սակայն միապետական-հետադիմական ուժերը այնքան էլ հակված չէին երկրի զարգացման այդ ընթացքին: 1906 թ. գարնանն ընտրված Պետական առաջին դուման ընդդիմադիր կազմ ուներ, և Նիկոլայ II-ը ցրեց այն: **1907 թ. հունիսի 3-ին** նույն ձևապատճեն արժանացավ նաև Պետական երկրորդ դուման: *Փաստորեն այդ օրը տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, որը և համարվում է ռու-*

սաստանյան առաջին հեղափոխության ավարտը:

Հեղափոխության պարտությունից հետո զգալիորեն սահմանափակվեց դումայի դերը, երկրում հաստատվեց ոստիկանական խիստ հսկողություն, հալածանքների ենթարկվեցին առաջադիմական և հատկապես հեղափոխական ուժերն ու կուսակցությունները:

Այդ տարիներին ևս արևելահայության ուշադրությունը բևեռված էր արևմտահայերի ազատագրության պայքարին: Սակայն Արևելյան Հայաստանում չդադարեցին սոցիալական ու ժողովրդավարական շարժումները:

Հետադիմության շրջանում մեծ թափ հավաքեց ռուսական մեծապետական ազգայնամոլությունը (շովինիզմ), ուժեղացավ ոչ ռուս ժողովուրդների ազ-

գային–գաղութային ճնշումը: Ռուսական ծայրահեղ հետադիմական մամուլը հակահայկական ալիք բարձրացրեց: Ցարական վարչակարգն իրականացրեց ազգային–քաղաքական գործիչների և հայ մտավորականության հալածանքներ ու քանտարկություններ: Հետադիմության շրջանն իսկական փորձություն էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների և առաջադիմական ուժերի համար:

«Դաշնակցության գործը»: Ուժեղացան ցարական կառավարության հետապնդումներն ու հալածանքները հատկապես դաշնակցության դեմ: Ռուսաստանում գործող դաշնակցական կառույցները նորից անցան ընդհատակ: Շատ դաշնակցականներ ձերբակալվեցին ու քանտարկվեցին: Կուսակցության գործիչների մի մասը հարկադրված հեռացավ արտասահման: Մեկը մյուսի հետևից փակվեցին կուսակցության թերթերը, հրատարակչությունները, արհմիությունները, արգելվեցին հանրահավաքները:

Կեղծ մեղադրանքների հիման վրա դաշնակցության նկատմամբ **1908 թ.** հարուցվեց դատական գործ: Հետաքննությունը տևեց տարիներ: Ծայրահեղ հետադիմական ռուսական մամուլի էջերում դաշնակցությանը ներկայացվում էին շինծու մեղադրանքներ: Իբրև ՀՅԴ–ն ծավալել է հակառուսական գործունեության, բռնի ուժի գործադրմամբ փորձել է գոյություն ունեցող կարգերը տապալել, Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից և այլն:

Չորս տարում ձերբակալվեց և հարցաքննվեց 2 հազարից ավելի մարդ: **1912 թ. հունվար–մարտ** ամիսներին Պետերբուրգում տեղի ունեցավ դատավարություն: Մեղադրվում էր 159 մարդ, այդ թվում՝ ճանաչված գործիչներ և մտավորականներ

ականներ Ավետիս Ասարոնյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Համո Օհանջանյանը, Ավետիք Սահակյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Հովհաննես Քաջազնունին, մի քանի հայ գործարարներ: Դատավարության ընթացքում բացահայտվեցին հետաքննության կեղծիքները:

Ի վերջո դատարանը նախատեսված խստագույն պատիժներից ստիպված էր հրաժարվել. 1912 թ. մարտի 19–ին հրապարակված դատավճռով անմեղ ճանաչվեց 94 մարդ: Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվեց 4 մարդ՝ 4–6 տարի ժամկետով, մնացածներն ազատազրկվեցին ավելի կարճ ժամկետներով:

Ցարական կառավարության պատրաստած մեծ դատավարությունը, որ հայտնի դարձավ **«Դաշնակցության գործ»** անունով, դասվում է Ռուսաստանում տեղի ունեցած քաղաքական մեծ ու աղմկալի դատավարությունների թվին: Սակայն գործի համեմատաբար «խաղաղ» վերջաբանն ուներ իր պատճառները: Դա Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության աշխուժացումն էր Բալկանյան երկրներում: Ռուսական կառավարությունը, հետամուտ լինելով իր նվաճողական ծրագրերին, 1912 թ. մեղմեց վերաբերմունքը ՀՅԴ–ի հանդեպ և ստանձնեց Հայկական հարցի հովանավորությունը:

Ժողովրդավարական շարժման վերելքը աշխարհամարտի նախօրեին: Ռուսաստանի տնտեսությունը 1910 թ. նկատելի աշխուժություն ապրեց ու բռնեց վերելքի ուղին, որը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: Ռուսաստանը հաստատուն քայլերով դառնում էր արդյունաբերական երկիր: Տնտեսական աճն ակնբախ էր նաև ազ-

գային երկրամասերում: Չնայած գաղութային իրավիճակին՝ Անդրկովկասում, այդ թվում նաև Արևելյան Հայաստանում նույնպես առաջընթաց արձանագրվեց:

Վերելք ապրեց նաև հեղափոխական շարժումը, որը նշանավորվեց բանվորական և գյուղացիական ելույթներով: 1910 թ. ամռանը գործադուլ արեցին Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանի մոտ 200 բանվորներ, նաև Երևան և Ուլուխանլու (այժմ՝ Մասիս) կայարանների երկաթուղայինները: Հաջորդ տարի գործադուլ բռնկվեց Կողբի աղահանքերում: Բանվորների գործադուլներն առավելապես տնտեսական բնույթ ունեին: Հեռավոր Սիբիրում 1912 թ. ապրիլին Լենայի ոսկու հանքերի բանվորների գնդակո-

ծումն ավելոծեց ամբողջ Ռուսաստանը: Ի պաշտպանություն նրանց՝ երկրով մեկ ծավալվեցին քաղաքական գործադուլներ ու ցույցեր: Արևելյան Հայաստանում ևս տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, կազմակերպվեցին հանրահավաքներ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ալավերդում և այլ վայրերում:

Սակայն ի տարբերություն Ռուսաստանի կենտրոնի՝ Արևելյան Հայաստանում 1910–1914 թթ. տեղի ունեցած ժողովրդավարական շարժումները ցարական վարչակարգը կարողանում էր հեշտությամբ ձնշել: Սկսված համաշխարհային պատերազմի պատճառով Ռուսաստանի ժողովրդավարացման համար մղվող պայքարը մի պահ դադար առավ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ավարտվել Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը:
2. Ինչ քաղաքականություն էր վարում ցարիզմը ՀՅԴ–ի նկատմամբ: Ներկայացրե՞ք «Դաշնակցության գործի» սկիզբն ու հետագա ընթացքը: Ինչո՞ւ 1912 թ. ցարիզմը փոխեց ՀՅԴ–ի նկատմամբ իր վերաբերմունքը:
3. Ինչ փոփոխություններ կրեց Ռուսաստանի տնտեսությունը 1910–1914 թթ.: Ինչ դրսևորումներ ունեցավ գործադուլային շարժումը Հայաստանում. ի՞նչ բնույթ ունեին դրանք:

§ 3. ԱՁԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Արևմտահայերի վիճակը: Արդուլ-համիդյան վարչակարգը, օգտվելով մեծ տերությունների միջև առկա հակասություններից, հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու փոխարեն ավելի սաստկացրեց ձնշումներն արևմտահայության նկատմամբ: Հայերը նախկինի պես չունեին անձի, գույքի ապահովություն և զենք կրելու իրավունք: Հայրուկներ որոնելու պատրվակով ցան-

կացած հայկական գյուղ կարող էին մտնել թուրքական գորքեր, քրդեր ու ոստիկաններ և իրականացնել ձերբակալություններ, կողոպուտ ու զազանություններ: Կառավարությունը հայկական գյուղերում տեղակայում էր գորքեր, որոնք, ապրելով հայերի հաշվին, պատուհաս էին դառնում նրանց համար:

Իսկական չարիք էր հայկական հողերի վրա Կովկասից և Բալկաններից եկած

Ս. Առաքելոց վանքի այժմյան տեսքը

մահմեդականների բնակեցումը: Վերաբնակեցված մահմեդականներից բացի՝ հայ գյուղացիության հողերը բռնագավթում էին նաև թուրք և քուրդ ավատատերերը:

Այսպիսի պայմաններում հայ ազգային-ազատագրական շարժումը որդեգրեց *նոր մարտախարություն*: Թիֆլիսում 1898 թ. գումարված երկրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ՝ ՀՅԴ-ն անցավ ընդհանուր՝ համահայկական ապստամբության համար Երկրի (Արևմտյան Հայաստան) ուժերի կազմակերպմանը: Արևմտյան Հայաստանում մարտական ուժերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր ընտրվեցին Վասպուրականն ու Սասունը:

Նման մարտավարություն ընդունեց նաև Հնչակյան կուսակցությունը: Հնչակյանները հանգանակված դրամով գնում էին զենք ու զինամթերք, ստեղծում զինված խմբեր և նախապատրաստվում ընդհանուր ապստամբության, որի կենտ-

րոնը, ըստ նրանց ծրագրի, դառնալու էր Կիլիկիան:

Այսպիսով՝ առաջնափորձ դարձավ ժողովրդին զինելու և ընդհանուր ապստամբություն նախապատրաստելու խնդիրը: Հին՝ ֆիդայական եղանակներով այդ խնդրի իրականացումը հնարավոր չէր:

Ս. Առաքելոց վանքի կոխիլը:

1890-ական թթ. վերջերից արևմտահայության մոտ ստեղծվել էր ընդհանուր հուսահատական վիճակ: Նման իրադրությունում խիստ դժվարանում էր հին՝ հայրուկային պայքարի մարտավարությունից հրաժարվելը: *Ընդհանուր ապստամբության* կազմակերպման կողմնակիցները՝ *Հրայրը* (Սասուն-Տարոնում), *Վարդգեսը* (Վասպուրականում) և ուրիշներ, անդուլ աշխատանք էին տանում ժողովրդին վճռական ելույթի պատրաստելու համար:

Իսկ *հայրուկային պայքարի* շարունակման կողմնակիցներ *Անդրանիկը*, *Գևորգ Չափուշն* ու նրանց համախոհները փորձում էին պարտիզանական և

վրեժխնդրական ձեռնարկներով կանխել բռնությունները, ոգևորել ժողովրդին: Արդյունքում՝ հայդուկային պայքարը որոշակի վերելք ապրեց: Կարևոր նշանակություն ունեցավ Աղբյուր Սերոբին սպանած քուրդ ցեղապետ Բշարն Խալիլի ահաբեկումը 1900 թվականին, որը բարձրացրեց Անդրանիկի և մյուս հայդուկների հեղինակությունը: Սակայն հայդուկային պայքարի ամենանշանավոր դրվագն այս շրջանում **Ս. Առաքելոց** վանքի կռիվն էր:

Տարոնի ժողովուրդը հավաքվել էր Մշո առաջնորդարանի մոտ և պահանջում էր տիրող ծանր վիճակից որևէ ելք գտնել: Նշանավոր հայդուկ **Հակոբ Կոտոյանը** առաջ է քաշում զինված խմբով Ս. Առաքելոց վանք մտնելու և ինքնապաշարման դիմելու գաղափարը: **1901 թ. նոյեմբերի 3-ին** Անդրանիկը 37 հայդուկների և 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում է Մուշից հարավ-արևելք ընկած Ս. Առաքելոց վանքը և այն վերածում ինքնապաշտպանական ամրոցի: **Երեք օր անց** սկսվում է կռիվը: Ինքնապաշտպանության օրերին վանքում գտնվողների թիվը հայդուկների հետ միասին հասնում է 140-ի:

Բիրթիսի նահանգապետը, որ ստանձնել էր թուրքական ուժերի հրամանատարությունը, բանակցություններ է սկսում հայդուկների պահանջներն իմանալու համար: Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշն ու Հակոբ Կոտոյանը պահանջում են ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, զինաթափել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված ավազակախմբերին, հայերին վերադարձնել զավթված հողերը, վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետերի իրավունքը և այլն: Այս պահանջներից մասամբ բավարարվում է միայն առաջինը:

Կատաղի մարտերը վերսկսվում են: Պաշարվածների զինամթերքը սպառվում էր: **Նոյեմբերի 27-ի** գիշերը հայդուկները տեղացած ձյան պայմաններում, սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանում են վանքից:

Այս հերոսական կռիվը մեծ տպավորություն գործեց հայության վրա, միաժամանակ արձագանք գտավ արտասահմանում: Հայդուկներն այդ ձեռնարկով փորձեցին մեծ տերություններին հիշեցնել, որ հայկական բարենորոգումները կյանքի չեն կոչվել, և անհրաժեշտ է դրանք իրագործել: Կարևոր էր նաև այդ ելույթի շնորհիվ ժողովրդի բարոյական և մարտական ոգու բարձրացումը:

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը:

Ս. Առաքելոց վանքի կռիվից հետո հայդուկային ելույթները գրեթե դադարեցին, և շուրջ երկու տարի Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն ծավալեցին հատկապես **Տրայրն** ու **Վարդգեսը**: Ընդհանուր ապստամբությունը նախատեսված էր սկսել 1905 թ. ամռանը:

Սուլթանական կառավարությունն աշախուրջ էր և 1902 թ. սկսեց ուժեր կենտրոնացնել Սասունի մատույցներում: Կովկասահայության շրջանում ծավալվեց Սասունին օգնելու շարժում: Այդ նպատակով վերադարձ է կատարվում զինված արշավախմբերի կազմակերպման գործելակերպին: Առաջինը Թորգոմի «**Մրրիկ**» ձիավոր խումբն էր, որը, դուրս գալով Կարսից և հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, 1903 թ. ամռան սկզբներին անվնաս հասավ Սասուն՝ մեծապես բարձրացնելով ժողովրդի տրամադրությունը: Սակայն մեկ տասնյակից ավելի հայդու-

Սուլուխի կամուրջը Արածանի գետի վրա

կային խմբերից միայն այս մեկին հաջողվեց հասնել Սասուն:

Ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստումը լիովին չավարտվեց: Թուրքական իշխանությունների նախահարձակ լինելու պայմաններում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: 1903 թ. աշնանը Սասունի հայտնի **Գեղեզուզան** գյուղում ստեղծվեց ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին՝ **Անդրանիկի** գլխավորությամբ:

1904 թ. հունվարին թուրքական զորքերը գրավեցին Սասունի ճանապարհները՝ կտրելով այն Մուշից: Գարնան սկզբներին թուրքական 10-հազարանոց զորքն սկսեց իր առաջխաղացումը: Բացի կանոնավոր զորքերից՝ Սասունի դեմ դուրս բերվեցին նաև մի քանի հազար զինված բրդեր: Նրանց դիմագրավում էին 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 1000 զինված սասունցիներ:

Ապրիլի 1-ին թշնամին հարձակվում է հարավային կողմից, որի պաշտպանությունը հանձնված էր **Գ. Չափուշին**: Թուր-

քերը երկու ուղղությամբ գրոհ են սկսում նաև հյուսիսային ճակատից, որի հրամանատարը **Տրայրն** էր: Թուրքական հեծելազորը, հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, ստիպված նահանջում է:

Թուրքական հրամանատարությունն առաջարկում է գեներլ վայր դնել: Անդրանիկն ու Հրայրը պատասխանում են, որ գեներլ վայր կդնեն 1895 թ. մայիսյան ծրագրի իրականացման դեպքում: Թշնամին վերսկսում է հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի կռիվներում զոհվում է **Տրայրը**: Նրա մարմինը ընկերները հողին են հանձնում Գեղեզուզանում՝ Աղբյուր Սերոբի կողքին: Անդրանիկի, Գևորգ Չափուշի և Սեբաստացի Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները, սակայն, ստիպում են մեծ կորուստներ տված թշնամուն նահանջել: **Գեղեզուզան** գյուղի մոտ սկսվում է մեծ կռիվ: Ապրիլի 22-ին թշնամին բազմաթիվ զոհերի գնով միայն կարողանում է գրավել հայերի ինքնապաշտպանության կենտրոնը: Հետո թուրքերը գրավեցին նաև **Տարվորիկը**, սակայն

կոիվները շարունակվեցին մինչև մայիսի կեսերը:

Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր, որ հնարավոր չէ երկար դիմադրել՝ բավարար գեներու զինամթերք չունենալու պատճառով: Սերաստացի Մուրադն իր 115 զինյալներով Սասունի անգն բնակչությանը և վիրավորներին իջեցնում է Մշո դաշտ, տեղավորում հայկական գյուղերում: Նրան հանձնարարվել էր նաև զինամթերք ձեռք բերել՝ պայքարը շարունակելու համար:

Թշնամին հաշվեհարդար է տեսնում Սասունում մնացած խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Պահր հարմար գտնելով՝ սուլթանը ցանկանում էր տեղի հայությանը վերաբնակեցնել Մշո դաշտում, բայց ի վերջո տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին՝ հրաժարվում է այդ քայլից:

Այսպիսով՝ Սասունի 1904 թ. հերոսական ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Այն ցույց տվեց, որ մասնակի ընդհարումներով հնարավոր չէ լուծել արևմտահայության ազատագրման խնդիրը:

Ազատագրական պայքարի ղեկավարները, Մշո դաշտի հայությանը չվտանգելու մտահոգությամբ, դադարեցնում են պարտիզանական գործողություններն ու հայդուկներին դուրս բերում Երկրից: Նրանց մի մասը հաստատվում է Պարսկաստանում: Մյուսներն անցնում են Արևելյան Հայաստան և Այսրկովկասի այլ շրջաններ, ուր, ինչպես ասվել է, հայ-թաթարական կոիվների ժամանակ կարևոր դեր են խաղում հայության ինքնապաշտպանության գործում: Որոշվում է նաև ժողովրդի պայքարի ոգին պահելու և կազմակեր-

պական աշխատանքները շարունակելու նպատակով Գևորգ Չավուշին մի փոքր խմբով հետ ուղարկել Մուշ և Սասուն:

Պայքարի շարունակումը 1905-1907 թվականներին: Մինչ Արևմտյան Հայաստանում տարվում էր ուժերի կենտրոնացման աշխատանք, Կ. Պոլսում նախապատրաստվում էր մահափորձ արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ: Այն նախաձեռնել էր դաշնակցությունը: **Քրիստափոր Միքայելյանը** գլխավորել էր այդ նպատակով ստեղծված խումբը: Սուլթանի ահաբեկումը, ըստ ծրագրի, խառնաշփոթ վիճակ կստեղծեր Օսմանյան կայսրությունում և կհանգեցներ միջազգային միջամտության, որը կապահովեր նաև Հայկական հարցի դրական ընթացք: Սակայն Քրիստափորին վիճակված չէր անձամբ իրականացնել իր մտահղացումը. 1905 թ. մարտի 17-ին նա նահատակվեց Վիտոշ լեռան լանջերին՝ Սոֆիայի մոտ, նոնակներ փորձարկելիս: Այնուամենայնիվ, 1905 թ. հուլիսի 21-ին մահափորձն իրականացվեց: Սակայն սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց. մզկիթից դուրս գալուց հետո նա մի պահ զրույցի էր բռնվել, և դա էլ փրկեց նրա կյանքը: Չնայած միջազգային մեծ արձագանքներին՝ ձեռնարկումն իր վերջնական նպատակին չհասավ:

1905 թ. հետո դաշնակցությունը նորից որոշում է նախապատրաստել ընդհանուր ապստամբություն: Տարոնում գործող Գևորգ Չավուշը նոր քաղաքական ուղեգծի պայմաններում հայտնվել էր բարդ կացության մեջ՝ հայդուկային պայքարը՝ որպես ազատության հասնելու միջոց, իրեն արդեն սպառել էր: Որոշվում է Գևորգին նույնպես ուղարկել Այսրկովկաս: Սակայն **1907 թ. մայիսի 27-ին** Սուլուխ գյուղի

մոտ տեղի ունեցած կռվում Չավուչը մահացու վիրավորվում է և զոհվում:

Այս ժամանակաշրջանում Վանում գործում էին *Արամ Մանուկյանը* և *Իշխանը*: Թուրքական իշխանություններին հաջող-

վում է 1908 թ. մատնությամբ բռնագրավել Վանի գաղտնի պահեստների զենքերի մի մասը, ձերբակալել Ա. Մանուկյանին:

Այսպիսով՝ XX դարասկզբին հայ ազատագրական պայքարը շարունակվում էր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XX դարասկզբին արևմտահայության հանդեպ ինչ քաղաքականություն էր վարում սուլթանական վարչակարգը: Ինչ մարտավարություն որդեգրեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը:
2. Ուլքերը և ինչ աշխատանքներ էին տանում Սասունում և Վասպուրականում: Ներկայացրե՛ք Մշո Ա. Առաքելոց վանքի կռվի սկիզբն ու ընթացքը. ինչ հետևանքներ այն ունեցավ:
3. Երբ էր նախատեսված սկսել ընդհանուր ապստամբությունը: Ինչո՞ւ այն նախատեսված ժամկետից շուտ սկսվեց: Ներկայացրե՛ք Սասունի ապստամբության ընթացքը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ այն ավարտվեց պարտությամբ:
4. Ինչ գիտեք Ք. Միքայելյանի մասին: Երբ իրագործվեց ու ինչ ավարտ ունեցավ սուլթանի դեմ մահափորձը: Ինչ փոփոխություն կրեց դաշնակցության մարտավարությունը 1905 թ. հետո:

§ 4. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը: Օսմանյան կայսրությունում XX դ. սկզբին ուժեղացավ ազատական հայացքներ ունեցող թուրքական ընդդիմադիր ուժերի պայքարը: Ընդդիմադիր շարժման մեջ ազդեցիկ դիրք ուներ 1889 թ. ստեղծված երիտասարդ թուրքերի (երիտթուրքեր) «*Միություն և առաջադիմություն*» կազմակերպությունը:

ՀՅԴ-ն անհրաժեշտ համարեց սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարում համագործակցել Օսմանյան կայսրությունում գործող բոլոր հակահամիրյան ուժերի, այդ թվում՝ երիտթուրքերի հետ: Դաշնակցությունն իր նոր (1907 թ.) ծրագրում առաջադրեց Արևմտյան Հայաստանի (հայկական վեց վիլայեթներում) լայն ինքնավարության պահանջը և, միաժա-

մանակ, ավելի ընդգծեց կուսակցության սոցիալիստական (ընկերվարական) գաղափարախոսությունը:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը: Որոշվեց մինչև 1909 թ. զինված ապստամբության միջոցով տապալել համիրյան բռնատիրությունը և երկրում հաստատել սահմանադրական կարգեր: Այսպիսով՝ հայ ազատագրական ուժերը Արդուլ Համիրին ընդդիմադիր ուժերի հետ համատեղ պայքարի մեջ էին մտել բռնատիրական վարչակարգը տապալելու համար:

Հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից շուտ: **1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում:** Չորքի գլուխն անցած երիտթուրք սպաները

1909 թ. Կիլիկիայի ջարդերից փրկված մի խումբ հայեր

Մակեդոնիայից շարժվեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանից պահանջելով վերականգնել 1876 թ. սահմանադրությունը: Ահաբեկված սուլթանը հրապարակեց հրամանագիր սահմանադրության վերականգնման մասին: Երկիրը *հռչակվեց սահմանադրական միապետություն:*

Հայերի ոչնչացման պետական ծրագրի շարունակումը: Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդները մեծ հույսեր էին կապել երիտթուրքերի հեղաշրջման հետ: Մեծ էր ոգևորությունը նաև հայկական միջավայրում: Հայերը նույնպես ճանաչվեցին օսմանյան տերության «իրավահավասար» քաղաքացիներ: Աշխուժացավ հայ գրական շարժումը, առաջադիմեց կրթամշակութային կյանքը: Տարագիր և վտարանդի բազմաթիվ հայեր Այսրկովկասից ու այլ վայրերից վերադարձան Արևմտահայաստան: 1909 թ. սկզբներին արտասահմանից միայն Տարոն վերադարձավ 5 հազար մարդ:

Սկզբում երիտթուրք առաջնորդները հմտորեն թաքցնում էին իրենց ազգայ-

նամոլ եւթյունը՝ ներկայանալով որպես Օսմանյան կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդների իրավունքների պաշտպան: Սակայն Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից ընդօրինակած «*ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն*» կարգախոսներն այդպես էլ գործնականում չկիրառվեցին:

ՀՅԴ-ի շարքերում կային գործիչներ՝ Ռ-ոստոմը, Արամը, Իշխանը, Վ. Փափազյանը, ինչպես նաև Անդրանիկը և փորձառու շատ ֆիդայիներ, ովքեր թերահավատ էին երիտթուրքական «հեղափոխության» հանդեպ:

Երիտթուրքերը շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի հակահայ քաղաքականությունը: Արդեն **1909 թ. ապրիլին** կենտրոնական ու տեղական իշխանությունների թողտվությամբ **Ադանայի նահանգում** տեղի ունեցավ 30 հազար հայերի կոտորած: Կիլիկիայի դեպքերը ցույց տվեցին, որ երիտթուրքերը որդեգրել են հայերի բնաջնջման արդուլիամիդյան պետական ծրագիրը:

Պանթյուրքիզմը՝ պետական քաղաքականություն: Հեղաշրջումից հետո հայ քաղաքական կուսակցությունները ճանաչեցին օսմանյան Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, դադարեցրին իրենց ընդհատակյա գործունեությունը, լուծարեցին հայդուկային խմբերը, հրաժարվեցին արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության նախապատրաստելուց: Թվում էր՝ ստեղծվել է պատմական հնարավորություն՝ առանց արտաքին ուժերի միջամտության համատեղ լուծում տալու Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի խնդրին:

Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ երիտթուրքերը մտադիր չեն զիջելու Հայկական հարցում: Նրանց ներքին և արտաքին քաղաքականության առանցքը դարձավ **պանթյուրքիզմը**: Ազգայնամուլական այդ գաղափարախոսության գերնպատակն էր համախմբել թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին մեկ միասնական թուրքական պետության՝ Մեծ Թուրանի մեջ, որն ընդգրկելու էր Բոսֆորից մինչև Չինաստան և Սառուցյալ օվկիանոս ընկած տարածքը: Մեծ Թուրանի ստեղծումը պետք է իրագործվեր երեք փուլով.

1. **Թուրքիզմի փուլ**. ենթադրվում էր թուրքացնել Օսմանյան կայսրությունը: Քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում՝ հայերը, կամ պետք է ձուլվեին, կամ ոչնչացվեին:

2. **Օղուզական պետության ստեղծման փուլ**. այն իր մեջ պետք է ընդգրկեր օսմանյան Թուրքիան, Կովկասի մեծ մասը, Թուրքմենստանը: Փաստորեն նախատեսում էին նվաճել նաև Արևելյան Հայաստանը և ոչնչացնել արևելահայությունը:

3. **Պանթյուրքիզմի փուլ**. պետք է ստեղծվեր Մեծ Թուրան կայսրությունը:

Որդեգրելով պանթյուրքիզմի ծրագիրը՝ երիտթուրքերը գնացին ազգային հիմնախնդիրները, առաջին հերթին՝ Հայկական հարցը ամենավայրագ եղանակով լուծելու ճանապարհով:

Հայ ազգային կուսակցությունների դիրքորոշումը: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո քաղաքական ասպարեզ մտան ազգային նոր կազմակերպություններ: Դրանցից էր **1908 թ. հոկտեմբերին** Եգիպտոսի **Ալեքսանդրիա** քաղաքում ստեղծված **Հայ սահմանադրական ուսկափար կուսակցությունը**: Ռամկավարները գործում էին գլխավորապես Վան-Վասպուրականում, որտեղ գրեթե բոլոր արմենականներն անդամագրվեցին այդ կուսակցությանը:

1908–1914 թվականները համարվում են հայ ազգային կուսակցությունների պատմության դժվարին ժամանակաշրջաններից մեկը: **Հայ հեղափոխական դաշնակցության** այդ տարիների գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1908–1911 թթ. և 1912–1914 թթ.: Առաջին փուլում ՀՅԴ-ն համագործակցեց երիտթուրքերի և թուրքական կառավարության հետ: Հրաժարվելով դրսի միջամտությունից՝ Հայկական հարցի լուծումը նա կապում էր սահմանադրական միապետության ժողովրդավարացման հետ:

Երկրորդ փուլում, երբ բացահայտվեց նոր իշխանության իրական դեմքը, ՀՅԴ-ն դադարեցրեց համագործակցությունը երիտթուրքերի հետ: Ելնելով արևմտահայերի դրության աստիճանական վատթարացման իրողությունից և կարևորելով ինքնապաշտպանության միջոցների ուժեղացման անհրաժեշտությունը՝ ՀՅԴ-ն և խորհրդարանի հայ պատգամավորները սկսեցին պայքարել

կառավարության հակահայ քաղաքականության դեմ: Հայկական հարցի լուծումը դաշնակցությունը նորից կապեց մեծ տերությունների, առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի աջակցության հետ: Միաժամանակ կուսակցության կառույցներն առանձին վայրերում ստեղծում էին ռազմամթերքի պահեստներ, զինավարժեցնում երիտասարդությանը, արտասահմանից գեներու գինամթերք էին գնում և գաղտնի տեղափոխում Արևմտյան Հայաստան:

1912 թ. մայիսին ՀՅԴ-ն պաշտոնապես խզեց իր հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ: Ի պատասխան՝ երիտթուրքերն սկսեցին հայերին պաշտոնազրկել, բռնազավթել նրանց հողերը, մահմեդական մոլեռանդ ամբոխին գրգռել նրանց դեմ, հաճախացան բռնություններն ու սպանությունները:

Հեղաշրջումից հետո *Հնչակյան կուսակցության* ղեկավարները վերադարձան Կ. Պոլիս: Նրանք հայտարարեցին, որ հրաժարվում են կայսրությունից Հայաստանի անջատման պահանջից, քանի որ տապալվել է բռնապետական վարչակարգը, և երկրում հաստատվել են սահմանադրական կարգեր: Սակայն նոր կառավարության հակահայ քաղաքականության պատճառով հնչակյանները նույնպես փոխեցին իրենց վերաբերմունքը երիտթուրքերի հանդեպ:

Արապխով՝ հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները, համոզվելով որ երիտթուրքերը շարունակում են հայերին ոչնչացնելու արդուլհամիդյան ծրագիրը, փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և վերսկսեցին պայքարը Հայկական հարցի լուծման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել երիտթուրքերի կազմակերպությունը: 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում կայացած համաժողովն ինչ որոշումներ ընդունեց: ՀՅԴ-ն ինչո՞ւ համագործակցեց հակահամիդյան ուժերի հետ: Երբ տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը:
2. Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին հայ ազատագրական ուժերը հեղաշրջումից անմիջապես հետո:
3. Ներկայացրե՞ք պանթուրքիզմի էությունը և քաղաքական ծրագիրը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ տապալվեց հայ-թուրքական փոխզիջման պատմական հնարավորությունը:
4. Որո՞նք էին հայ քաղաքական կուսակցությունների և ուժերի ծրագրերի ու մարտավարության փոփոխության պատճառները 1908–1914 թթ.: Երբ և որտե՞ղ է ստեղծվել Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը: Որո՞նք էին ՀՅԴ-ի գործունեության առանձնահատկությունները 1908–1914 թթ.: Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում հնչակյանները 1908 թ. հեղաշրջումից հետո:

§ 5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1912–1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայկական հարցի վերաբացումը: Բալկանյան երկրները (Սերբիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Չեռնոգորիա) 1912 թ.

ամռանը ստեղծեցին ռազմական դաշինք՝ նպատակ ունենալով թուրքերին վերջնականապես դուրս մղելու իրենց տարա-

ծաշրջանից: Հոկտեմբերին նրանք պատերազմ սկսեցին օսմանյան Թուրքիայի դեմ (*Բալկանյան առաջին պատերազմ*, ավարտվել է 1913 թ. մայիսի 30-ին):

Բալկանյան ժողովուրդների հաղթանակները պատերազմում ոգևորեցին արևմտահայությանը: Հայկական հարցի վերաբացման համար ստեղծվեց նպաստավոր միջազգային իրավիճակ: Հատկապես մեծ դեր խաղաց այդ ժամանակահատվածում Ռուսաստանի քարյացակամ վերաբերմունքը Հայկական հարցում:

Հայ հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Թիֆլիսում տեղի ունեցան մի քանի ժողովներ, որոնց արդյունքում **1912 թ. հոկտեմբերին** ձևավորվեց համազգային նոր կազմակերպություն՝ *Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրո* (կարճ՝ *Հայոց ազգային բյուրո*): Այս նորաստեղծ մարմնի գործունեության գլխավոր նպատակը Հայկական հարցի լուծմանը նպաստելն էր:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Ե-ն 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին** Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Գաշկովի միջոցով դիմեց ռուսական կայսրին՝ հայերին պաշտպանելու խնդրանքով:

Հայկական կազմակերպությունները սկսեցին ավելի եռանդուն գործունեություն ծավալել: 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի կոնդակով **Պողոս Նուբար փաշան** նշանակվեց Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ և նրա գլխավորությամբ ստեղծվեց *Ազգային պատվիրակություն*: Պատվիրակությունը հուշագիր պատրաստեց Բալկանյան առաջին պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Լոնդոնի խորհրդաժողովին ներկայացնելու համար, որում նկարագրվում էր արևմտահայության ծանր վիճակը և շեշտվում էր հայ-

կական բարենորոգումներն իրագործելու անհրաժեշտությունը:

Հայոց կաթողիկոսը կրկին դիմեց Ռուսաստանի կայսրին՝ խնդրելով, որ Լոնդոնում ընթացող խորհրդաժողովում քննության առնվի նաև Հայկական հարցը: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը, սակայն, գործնական որևէ քայլ չարեցին Հայկական հարցի վերաբացման համար:

Դիվանագիտական պայքարը Հայկական հարցի շուրջ: 1913 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրեց Արևմտյան Հայաստանում խոստացված բարենորոգումների և դրանց իրագործման անհրաժեշտության վրա: Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության թարգմանիչ **Անդրեյ Մանդելշտամը** կազմեց հայկական բարենորոգումների նախագիծ, որը քննարկվեց Անտանտի երեք երկրների դեսպանների կողմից ու հավանություն ստացավ:

Ըստ Մանդելշտամի նախագծի՝ հայկական վեց նահանգներից՝ *Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա*, կազմվելու էր *մեկ նահանգ*: Այդ նահանգի գերագույն կառավարիչը՝ նահանգապետը, պետք է լիներ թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ եվրոպացի, որին տերությունների առաջարկությամբ նշանակելու էր սուլթանը: Նահանգի ներկայացուցչական ժողովը կազմվելու էր հավասարապես մահմեդականներից և քրիստոնյաներից: Ազգային հավասարության սկզբունքը կիրառվելու էր նաև վարչական, դատական և ոստիկանական մարմիններում: Թուրքերենը, հայերենը և քրդերենը ճանաչվելու էին պաշտոնական լեզուներ: Խաղաղ պայմաններում զինապարտները ծառայությունն անցկացնելու

Գևորգ Ե Սուրենյանց

Էին նահանգի տարածքում: Քրդական հեծելազորը (համիդիե) արձակվելու էր: Մեծ տերություններն իրենց հսկողության տակ էին վերցնելու այդ բարենորոգումների կենսագործումը:

Վեց տերությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) դեսպանների մասնակցությամբ 1913 թ. հունիսի 30-ին Կ. Պոլսում սկսվեց խորհրդաժողով: Հայկական հարցի քննարկումը ժամանակագրական առումով զուգահեյակեց Բալկաններում ծագած նոր ճգնաժամին՝ նախորդ օրը սկսվել էր *Բալկանյան երկրորդ պատերազմը* (ավարտվել է օգոստոսի 10-ին): Հայկական հարցի լուծման համար առաջացավ միջազգային անբարենպաստ իրավիճակ:

Այսպես՝ 1913 թ. ամռանը Հայկական հարցը կրկին դարձավ տերությունների դիվանագիտական պայքարի առարկա:

Եռյակ դաշինքի երկրների ներկայացուցիչները հրաժարվեցին բարենորո-

գումների ռուսական նախագծի կարևոր դրոյթներն ընդունելուց: Սակայն գերմանական կառավարությունը պատրաստակամություն հայտնեց ռուսական կողմի հետ առանձին քննարկելու հայկական նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցը: Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան *Մ. Գիրար* և Գերմանիայի դեսպան *Շ. Վանզենհայմը 1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին* Արևմտյան Հայաստանի համար կազմեցին 6 կետից բաղկացած բարենորոգումների ծրագիր, որը ստացավ Ռուսաստանի դաշնակիցների հավանությունը, սակայն չընդունվեց թուրքերի կողմից: Դրանից հետո գերմանական կողմը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագրի քննարկումներին անմիջականորեն մասնակցելուց:

Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Բանակցությունների նոր փուլ սկսվեց ռուսական ու թուրքական կողմերի միջև, որոնք ի վերջո կարողացան ընդհանուր հայտարարի գալ: *1914 թ. հունվարի 26-ին* ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիր:

Ըստ համաձայնագրի՝ յոթ նահանգներից ձևավորվում էին երկու վարչական միավոր՝ Էրզրում, Տրապիզոն, Սեբաստիա և Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր կազմով: Դրանք կառավարվելու էին երկու օտարերկրյա ընդհանուր տեսուչների կողմից: Վերջիններս իրավունք էին ստանում նշանակելու և պաշտոնանկ անելու օրինազանց կամ ապաշնորհ պաշտոնյաներին: Հողային հարցերը պետք է վճռվեին տեսուչի անմիջական վերահսկողությամբ և այլն:

Համեմատելով կարող ենք նշել, որ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը առավելություն ուներ 1895 թ. բարենորոգումների մայիսյան ծրագրի նկատմամբ, որում խոսք չկար հայկական նահանգներ ստեղծելու, դրանց համար քրիստոնյա կառավարիչ նշանակելու և այդ կապակցությամբ տերությունների համաձայնության մասին: Նորություն էին նաև պաշտոնական հարաբերություններում ազգային լեզուներին տեղ տալու և խաղաղ ժամանակ բնակության վայրում գինվորական պարտականությունները կատարելու վերաբերյալ կետերը:

Միաժամանակ հունվարի 26-ի համաձայնագիրը որոշակի նահանջ էր բարենորոգումների ռուսական սկզբնական՝ Մանդելշտամի ծրագրից: Կրճատվել էին հայերի իրավունքները: Դրանում չէր խոսվում միասնական Հայկական նահանգի մասին, այլ հիշատակվում էր Արևելյան Անատոլիա, և այն պետք է բաժանվեր երկու մասի: Դրանցում ընդգրկվում էին ինչպես հայկական, այնպես էլ ոչ հայկական նահանգների՝ մահմեդականներով բնակեցված շրջանները, ինչը խախտում էր դրանց ժողովրդագրական իրական պատկերը: Համիդիե գորագնդերը լուծարվելու փոխարեն փաստորեն պահպանվում էին: Փաստաթղթում տեղ չգտան նաև հայերից բռնագրավված հողերը վերադարձնելու, հայկական նահանգներում մուհաջիրների բնակեցումն արգելող հոդվածները:

Արապխով՝ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը գործնական առումով չէր ապահովում հայերի ոչ անձնական անփտանգությունը, ոչ էլ գույքի ու սեփականության անձեռնմխելիությունը:

Հայ հասարակության և քաղաքական ուժերի վերաբերմունքն այդ համաձայ-

նագրին հակասական էր: Լավատես էր Պողոս Նուբար փաշան, որը կաթողիկոսին ուղղված հեռագրով հույս էր հայտնում, թե արևմտահայությունն այսուհետ կապրի «արդարադատ և ապահով վարչության ներքո»: Ոմանք էլ կարծում էին, որ թեև համաձայնագիրը Հայկական հարցի լուծումը չէ, սակայն ապագայում կարող է նպաստել հարցի լուծմանը: Ազգային կուսակցությունները հիմնականում հիասթափություն արտահայտեցին համաձայնագրի կապակցությամբ: Այն Հայաստանին տալիս էր ոչ թե ինքնավարություն, այլ ընդամենը բարենորոգումներ՝ առանց միջազգային երաշխիքների:

Երիտթուրքական կառավարությունը տարբեր պատճառներով ձգձգում էր համաձայնագրի կատարումը: Հետաձգելու հարմար առիթ էր ընդհանուր տեսուչների ընտրության ու նշանակման հարցը: Վերջապես 1914 թ. ապրիլին տեսուչներ ընտրվեցին հոլանդացի դիվանագետ **L. Վեստենենկը** և նորվեգացի գնդապետ **Ն. Հոֆը**: Վեստենենկը նշանակվեց Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Էրզրում**), իսկ Հոֆը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Վան**): Հոֆը նոր էր եկել Արևմտյան Հայաստան, իսկ Վեստենենկը դեռ չէր ժամանել, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օգտվելով առիթից՝ Թուրքիան չեղյալ համարեց բարենորոգումների ծրագիրը և կասեցրեց եվրոպացի տեսուչների աշխատանքը:

Արապխով՝ հայկական բարենորոգումների հերթական ծրագիրը կրկին չիրագործվեց:

Հարցեր և սուաջադրանքներ

1. Բալկանյան դժբերությունները ստեղծեցին ռազմական դաշինք և ինչ նպատակով: Ներկայացրե՞ք Հայկական հարցի վերաբացմանն ուղղված հայ ազգային և հոգևոր ուժերի գործունեության արդյունքները:
2. Հիմնական գծերով լուսարանե՞ք Հայկական հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը: Մեկնաբանե՞ք և գնահատե՞ք Ա. Մանդելշտամի նախագիծը: Ինչո՞ւ այն չընդունվեց Եռյակ դաշինքի և Օսմանյան կայսրության կողմից:
3. Ինչո՞ւ քանակցությունների նոր փուլ սկսվեց ռուսական և թուրքական կողմերի միջև: Ե՞րբ է ստորագրվել ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Պարզաբանե՞ք դրա բովանդակությունը, գնահատե՞ք այդ փաստաթուղթը: Ինչ վերաբերմունք ունեին հայ հասարակությունը և քաղաքական ուժերը համաձայնագրի նկատմամբ: Ե՞րբ և ովքե՞ր ընտրվեցին տեսուչներ: Ինչո՞ւ չիրականացավ բարենորոգումների այդ ծրագիրը:

ՔԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայոց պատմության մեջ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները մի առանձնահատուկ փուլ են կազմում: Մարդկային, նյութական և տարածքային ծանր կորուստների կողքին հայ ժողովրդին հաջողվեց այդ դժվարին ժամանակաշրջանի ավարտին վերականգնել անկախ պետականությունը՝ ստեղծել Հայաստանի Հանրապետություն:

Առաջին աշխարհամարտն սկսվել է *1914 թ. հուլիսի 19-ին* (նոր տոմարով՝ օգոստոսի 1-ին. այս գլխում մինչև Անդրկովկասում նոր տոմարի ընդունումը տարեթվերը տրված են հին տոմարով): Պատերազմն իր բնույթով անարդարացի, ծավալապաշտական (հմպերի-ալիստական) էր, ոմանց համար գլխավոր նպատակն էր պահպանել, ոմանց համար էլ՝ փոփոխել հին աշխարհակարգը: Քողարկելով իրենց զավթողական ծրագրերը՝ տերություններից յուրաքանչյուրը հայտարարում էր, թե կռվում է «փոքր» ազգերի իրավունքների և հակառակորդի բռնակալ տիրապետությունից նրանց ազատագրելու համար. որպես օրինակ նշում էին սերբերին, հայերին, լեհերին, հրեաներին:

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում: Օսմանյան կայսրությունը միառժամանակ հետաձգեց իր մուտքը համաշխարհային կռվի թատերաբեմ: Երիտթուրքերի համար պատերազմը պատեհ առիթ էր՝ Ռուսաստանի և

բալկանյան երկրների հետ իր դարավոր «հաշիվները մաքրելու» համար: Գլխավոր պատճառը, որ դրդեց երիտթուրքերին երեք ամիս հետո ներքաշվելու պատերազմի մեջ, Ռուսաստանի հետ հակամարտությունն էր: Նրանք մտադիր էին Ռուսաստանյան կայսրությունում բնակ-

վող թյուրքալեզու, ինչպես նաև մահմեդական մյուս ժողովուրդներին օգտագործել ռուսների դեմ և ապագայում միավորել նրանց «Մեծ Թուրանի» մեջ:

Պանթյուրքական այդ ծրագրի իրականացման ձանապարհին լուրջ խոչընդոտ էին հայերն ու Հայաստանը: Հետևաբար Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմի մեջ մտնելու նպատակներից էր նաև «հայկական խոչընդոտի» վերացումը: Ահա թե ինչու այս անգամ Կովկասյան ձակաորդ դարձավ ռուս-թուրքական հերթական բախման գլխավոր ռազմաքենը:

Անտանտի հակառակորդ Գերմանիային հաջողվեց Թուրքիային ներգրավել իր դաշինքի մեջ՝ վերջինիս խոստանալով ամենագործուն աջակցություն Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեմ պատերազմի դեպքում:

Ռուսաստանը ևս մեծ ակնկալիքներ ուներ թուրքերի դեմ հերթական պատերազմից: Ցարական կառավարությունը ձգտում էր ընդլայնելու իր ազդեցության ոլորտները՝ տեր դառնալու սևծովյան նեղուցներին և Կ. Պոլսին, ազատորեն դուրս գալու դեպի Միջերկրական ծով, նվաճելու Արևմտյան Հայաստանը, ամրապնդելու իր դիրքերն Իրանում:

Պատերազմի ընթացքը Կովկասյան ձակաորդ 1914–1916 թվականներին: Օսմանյան բանակի հրամանատարությունը Անդրկովկասի և Իրանի ուղղությամբ կենտրոնացրել էր թուրքական 3–րդ բանակը, որն ուներ 300 հազար զինվոր: Գերմանական «Գեբեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերը թուրքական ռազմանավերի հետ միասին 1914 թ. հոկտեմբերի 16–17–ը անսպասելիորեն հարձակումներ գործեցին Ռուսաստանի սևծովյան նավահանգիստների վրա:

Ռուսաստանի պատասխանը չուշացավ. **1914 թ. հոկտեմբերի 21–ին** Նիկոլայ II–ը պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով–Դաշկովը նշանակվեց մոտ 182–հազարանոց կովկասյան ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար: 1914 թ. աշնան վերջին պատերազմի ձակատային գիծը Բաթումի մոտից հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած վայրերը՝ կազմելով 720 կմ:

Պատերազմի սկզբնական փուլի ամենանշանավոր իրադարձությունը **Սարիղամիշի ձակառանաբուն** էր, որն ընթացավ **1914 թ. դեկտեմբերի 9–ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5–ը:** Թուրքական 3–րդ բանակը, որի հրամանատարությունը ստանձնել էր Էնվեր փաշան, կարողացավ գրավել Օլթին, Արդվինն ու Արդահանը, ընդհուպ մոտենալ Բաթումին և Կարս–Սարիղամիշի շրջանում դուրս գալ ռուսական զորքերի թիկունքը: Սակայն ռուս զինվորների ու հայ կամավորների հերոսական կռիվների շնորհիվ օսմանյան 90–հազարանոց բանակը գլխովին ջախջախվեց: Մի կերպ փրկվելով գերի ընկնելուց՝ Էնվերը ձողոպրեց դեպի Կ. Պոլիս: Միայն 12 000 հոգի՝ օսմանյան զորքի մնացորդները, հասան Էրզրում. մնացած 78 հազարը սպանվեց, ցրտահարվեց կամ գերի ընկավ: Թուրքական զորքի ջախջախումն ի դերն հանեց երիտթուրքերի ռազմական գլխավոր նպատակը՝ գրավել Այսրկովկասը, ապա ներխուժել Հյուսիսային Կովկաս և Իրան:

1915 թ. գարնանը կովկասյան բանակի հրամանատարությունն առաջադրանք ստացավ վճռական հարված հասցնելու թուրքերին Վանի ուղղությամբ:

Թուրքական կողմը կարողացավ վերականգնել իր 3-րդ քանակը, չնայած որ օսմանյան գորքերի մեծ մասն այդ ժամանակ կենտրոնացվել էր նեղուցների շրջանում առաջացած **Գալիպոլիի ճակատում**: Կ. Պոլիսը գրավելու նպատակով 1915 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին անգլո-ֆրանսիական ռազմական ուժերն իրականացրին այսպես կոչված **Դարդանեղ գործողությունը**: Դրա անհաջող ավարտից հետո Ռուսաստանի դաշնակիցները **սպրիլի 12-ից (նոր տոմարով՝ 25-ից)** դեսանտային ուժեր ափ հանեցին Գալիպոլի թերակղզում: Այստեղ կռիվները շարունակվեցին մինչև դեկտեմբեր, սակայն անգլո-ֆրանսիական ուժերը ծանր պարտություն կրեցին և այդպես էլ չկարողացան գրավել Կ. Պոլիսը:

Թուրքական գորքերը պատերազմի սկզբից հարձակման էին անցել նաև Իրանի հյուսիսային շրջանում: Նպատակն էր տեղի մահմեդական բնակչության օգնությամբ գրավել այդ տարածքը ռուսներից, ինչպես նաև Իրանին ներքաշել պատերազմի մեջ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Օսմանյան կանոնավոր ուժերը և տեղական թուրք-բուրդ-թաթարական խաժամուժը հաշվեհարդար տեսան Ատրպատականի հայերի նկատմամբ: 1915 թ. հունվարի դրությամբ այս վայրերից մոտ 50 000 հայեր էին անցել դեպի Այսրկովկաս՝ փրկվելով կոտորածից:

Ռուսական կովկասյան քանակը մի շարք հաղթանակներ տարավ 1915 թ. գարնանն ու ամռանը: Նա գրավեց Թավրիզը, Ուրմիայի շրջանը, Վանը: Ռուսական զորամասերը, նրանց հետ միասին նաև հայ կամավորական ուժերը, հասան Մուշի և Բիթլիսի մատույցները, բայց չկարողացան գրավել այդ շրջանները,

թեև գտնվում էին նշված քաղաքներից 20-30 կմ հեռավորության վրա:

Անսպասելիորեն Վանի ռուսական զորախումբը 1915 թ. հուլիսի 9-ին սկսեց նահանջել և մի քանի օր հետո հասավ ռուսական տերության սահմաններին: Այդ նահանջը կարճատև եղավ. ռուսական զորքը հուլիսի վերջին վերստին նվաճեց նախկին դիրքերը Վանի նահանգում և Բայազետ-Մանազկերտի շրջանում: Սակայն մինչ այդ Բիթլիսի, Խնուսի, Մուշի և Սասունի հայության մեծագույն մասը գրի գնաց սկսված Մեծ եղեռնին:

Համալրումների շնորհիվ ամրապնդվելով՝ ռուսական քանակը 1915 թ. աշնանը առաջին անգամ Կովկասյան ճակատում թվային շոշափելի առավելություն ստացավ թուրքերի նկատմամբ: Իր դաշնակիցներին օգնելու նպատակով ռուսական հրամանատարությունը նախատեսված ժամկետից շուտ սկսեց Էրզրումի գրավման ռազմական գործողությունը: Ռուսական զորքերը ձմռան դաժան սառնամանիքի պայմաններում **1916 թ. փետրվարի 3-ին մտան Էրզրում**: Էրզրումի գրավումը Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանի ամենախոշոր հաղթանակն էր:

1916 թ. սկզբից մինչև ամառ ժամանակահատվածում ռուսական զորքերը հաջորդաբար գրավեցին **Խնուս, Մուշ, Բիթլիս, Տրապիզոն, Դերջան, Երզնկա** և **Բաբերդ** քաղաքները: Նվաճելով Արևմտյան Հայաստանի գերակշիռ մասը՝ Ռուսաստանն ամրացավ Մերձավոր Արևելքում: Ռուսական զործող քանակի շտաբը 1916 թ. փետրվարին Կարսից տեղափոխվեց Էրզրում: Վերջինս դարձավ Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված տարածքի ռազմավարչական կենտրոնը:

Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը: Անգլիան և Ֆրանսիան, անհանգստանալով Կովկասյան ճակատում ռուսների հաղթանակներից, փորձեցին կանխել Ռուսաստանի հնարավոր միայնակ մուտքը Կ. Պոլիս և նեղուցների գոտի: Գալիպոլիի պարտությունից հետո դաշնակիցները ծրագրեցին նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնել Միջագետքի ուղղությամբ: Մի քանի ամիս ընթացած անգլո-ֆրանսիական գաղտնի բանակցություններն ավարտվեցին Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ համաձայնության ստորագրմամբ: Այն հայտնի է «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր» անունով (նախագիծը կազմել էին դիվանագետներ անգլիացի **Սայքսը** և ֆրանսիացի **Պիկոն**):

Մինչ այդ համաձայնության նախնական տարբերակը Սայքսը և Պիկոն 1916 թ. մարտի 9-ին Պետրոգրադում հանձնել էին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին: Փոխզիջումների միջոցով երեք կողմերը վերջնական տեսքի բերեցին Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման ուրվագիծը: Ռուսաստանին էին անցնելու նեղուցները, Կ. Պոլիսը և Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասը: Դրա դիմաց ռուսները համաձայնեցին Կիլիկիայի, Փոքր Հայքի և արաբական տարածքների անգլո-ֆրանսիական բաժանմանը: Այդ ամենից հետո միայն՝ **1916 թ. մայիսի 16-ին**, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց վերոհիշյալ համաձայնագիրը:

Փաստորեն, ռուսական բանակը 1916 թ. ամռան վերջին դուրս էր եկել այս համաձայնագրով որոշված սահմանաբաժան գիծը և այդ դիրքում մնաց մինչև 1917 թ. վերջը:

Ռուսաստանի քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքում: Նվաճելով իրեն հասանելիք տարածքները՝ ռուսական իշխանությունները զբաղվեցին դրանց վարչատնտեսական կյանքի կարգավորմամբ և ռուսական զորքի համար հուսալի թիկունքի ստեղծմամբ:

1916 թ. հունիսի 5-ին Նիկոլայ II-ը հաստատեց Թուրքիայից պատերազմի իրավունքով գրավված տարածքի կառավարման ժամանակավոր կարգը: Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց հատուկ գեներալ-նահանգապետություն: Կազմվեցին 29 շրջաններ (օկրուգներ), որոնք միավորվեցին չորս մարզերի՝ **Վանի, Խնուսի, Էրզրումի** և **Տրապիզոնի** մեջ:

Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի գրավումից հետո ռուսական կառավարությունը Մեծ եղեռնի հետևանքով հայաթափված այդ մարզերը պահելու և յուրացնելու գործում կարևոր տեղ էր տալիս քրդերին: Նա ծրագրել էր նաև հայկական տարածքը վերաբնակեցնել ռուս կազակներով: Ճիշտ է, այդ քաղաքականությունը սպասվող արդյունքները չտվեց, բայց մեծ հիասթափություն առաջացրեց հայերի շրջանում: Իրավիճակը փոխվեց միայն 1917 թ. փետրվարից հետո:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառները: Ներկայացրե՛ք Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում: Ինչո՞ւ Թուրքիան դարձավ Գերմանիայի դաշնակից:

2. Լուսաբանելք պատերազմի ընթացքը և գլխավոր արդյունքները Կովկասյան ճակատում 1914–1916 թվականներին:
3. Երբ և ո՞ւմ միջև է կնքվել Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը: Ներկայացրե՞ք այդ համաձայնագրով որոշված Օսմանյան կայսրության տարածքային բաժանման ուրվագիծը:
4. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ցարական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանի՝ պատերազմի իրավունքով գրաված տարածքում: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր ռուսների ոչ հայանպաստ գործելակերպի գլխավոր պատճառը:

§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ռուսաստանը և Օսմանյան կայսրությունը կարևոր նշանակություն էին տալիս պատերազմի պարագայում հայերին իրենց կողմը ներգրավելու խնդրին: Իսկ հայ ժողովրդի և նրա ղեկավար մարմինների առջև այն օրերին ծառայել էին դժվարին հարցեր՝ ի՞նչ դիրքորոշում բռնել, ի՞նչ գործելակերպի հետևել հայության, առաջին հերթին՝ արևմտահայության անվտանգությունն ապահովելու համար:

Կամավորական շարժման ատաջացումը և ծախսումը: Կովկասի ռուսական իշխանությունը 1914 թ. աշնան սկզբներին դիմեց որոշակի քայլերի՝ հայերի վերաբերմունքը Թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում պարզելու համար: Կովկասի փոխարքայի և Հայոց ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած մի քանի հանդիպումների արդյունքում պարզվեցին կողմերի դիրքորոշումները: Հայերը կամավորական խմբերով պետք է աջակցեին ռուսական զորամասերին: Հայ ղեկավար ուժերը հույս ունեին ռուսական զորքի օգնությամբ իրականացնել հայկական նահանգների ու Կիլիկիայի ինքնավարության հաստատումը Ռուսաստանի հովանու ներքո: Այսպիսով՝ Հայոց ազգային բյուրոյի քաղաքական մերձավորագույն նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հաստատումը:

Այդ օրերին կովկասահայության մեջ տիրում էր ընդհանուր ոգևորություն: Կազմակերպվում էին բազմահազարանոց հավաքներ, ցույցեր, երիտասարդությունը պահանջում էր ակտիվորեն մասնակցել պատերազմին, ստեղծել կամավորական ջոկատներ: Գրեթե ոչ ոք կասկած չուներ, որ ռուսական բանակը կարձ ժամկետում կգրավի Երզրումը, Վանը, Բիթլիսը, և արևմտահայերը կփրկվեն սպառնացող աղետից: «*Ինչի՞ն են պետք կոշիկ ու մուշտակ,—* ասում էր Անդրանիկը,*— գինվորին կուտամ շարուխ ու հալվա և հինգ օրեն Վան եմ*»: Թիֆլիսի այդ ժամանակվա քաղաքապետ Ա. Խատիսյանը դեպքերից մի քանի տարի անց գրել է. «*Այս մտայնությունը այնքան հզոր և տիրական էր, որ համակեց նույնիսկ չեզոքության կողմնակիցներին*»:

Այսպիսի իրավիճակում Հայոց ազգային բյուրոն գլխավորեց հայ կամավորական շարժման կազմակերպչական աշխատանքները: Ստեղծվեց բյուրոյի **գործադիր** (կարգադրիչ) **մարմին՝ Տոկսեֆի Արդությանի** ղեկավարությամբ: Աստիճանաբար Թիֆլիսում կենտրոնացան հայդուկային պայքարի քաջարի հրամանատարներն ու մարտիկները: Կամավորներ էին գալիս Ռուսաստանի ամենատարբեր վայրերից, Բալկաններից և հեռավոր ԱՄՆ-ից:

Ալեքսանդր Խատիսյան

Հայրենասիրական բուռն վերելքի պայմաններում 1914 թ. նոյեմբերի սկզբին արդեն ձևավորվել էին կամավորական չորս *ջոկատներ* (կոչվել են նաև *խումբ, դրոժինա*): I ջոկատը Սալմաստում էր. հրամանատարն էր *Անդրանիկը*: II ջոկատը կազմավորվեց Իգդիրում, հրամանատարն էր *Դրոն*: III ջոկատը *Համազասպի* հրամանատարությամբ ստեղծվեց Կաղզվանում, իսկ Սարիղամիշում ձևավորվեց IV ջոկատը՝ *Քեռու* գլխավորությամբ: Հետագայում պահեստային ուժերի հիման վրա կազմավորվեց V խումբը՝ *Վարդանի* գլխավորությամբ:

Կարսի մարզում ձևավորեց մեկ այլ ջոկատ՝ թվով VI-ը: Նորաստեղծ ջոկատի դրամական ապահովումը և կամավորների հավաքագրումը ստանձնեց Հնչակյան կուսակցությունը: 1915 թ. սկզբներին այն ուներ 500 մարտիկ. խմբի հրամանատարը և շտաբի պետն էր *Աղանիկ Զանգորադյանը*, իսկ սպայակոյտի կառավարիչն էր *Հայկ Բժշկյանը*:

1915 թ. ամռանը *Հ. Արղությանի* գլխավորությամբ ստեղծվեց VII ջոկատը, իսկ

նոյեմբերին՝ VIII ջոկատը՝ *Նիկոլ Աղբալյանի* ղեկավարությամբ:

Հայկական ջոկատների մասնակցությունը մարտական գործողություններին:

Առաջինը ռազմի դաշտ շարժվեց Անդրանիկի ջոկատը 1914 թ. նոյեմբերի 5-ին: Հաջորդ օրը մեկնեց Դրոյի խումբը, մի քանի օր անց՝ նաև Համազասպի ու Քեռու խմբերը: Հայ կամավորները կռվի առաջին իսկ օրերից խիզախորեն և անձնուրացաբար էին մարտնչում օսմանյան զորքի դեմ:

Կամավորական խմբերի զինվորական կենտրոնակայանը շուտով Թիֆլիսից տեղափոխվեց Երևան՝ ճակատին ավելի մոտ, որով աճեց շարժման անմիջական ղեկավարման արդյունավետությունը: Դրոյի, Համազասպի և Քեռու խմբերը 1915 թ. ապրիլի սկզբին *Քախաթնում* միավորվեցին Վարդանի խմբի հետ՝ կազմելով *Արարատյան գունդը*: Հայկական միացյալ զորամիավորը գլխավորեց *Վարդանը*, իսկ գնդի հեծյալ մասի պետ նշանակվեց *Խեչոն (Խաչատուր Անիրյանց)*:

Արարատյան գունդը Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով հասավ կռվի դաշտ: Ճանապարհին ամենուրեք հայ բնակչությունը խանդավառությամբ էր ընդունում և ուղեկցում կամավորներին, իսկ *Էջմիածնում* նրանց բարի մաղթանքի խոսքեր ասաց և օրինեց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն: Բայագետ հասնելով՝ գունդը մտավ գեներալ Նիկոլանի զորաջոկատի կազմը, որն առաջադրանք էր ստացել հարձակվելու Վանի ուղղությամբ:

Վանի հայերի հերոսական պայքարը թուրք-քրդական գերակշիռ ուժերի դեմ սկսվել էր *1915 թ. ապրիլի 7-ին*: Սակայն հայերը երկար դիմակայել չէին կարող: Ապրիլի 24-ին հայոց գունդն անցավ հարձակման՝ Վանի պաշտպաններ-

Գևորգ Ե կաթողիկոսը օրհնում է հայ կամավորներին. 1915 թ. ապրիլ

րին օր առաջ օգնության հասնելու բուռն ձգտումով: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թուրքական զորքերը նահանջեցին Վանից: Խեչոն և իր 150 հեծյալները, որպես առաջամարտիկներ, *մայիսի 5-ին* մտան հայոց հինավուրց մայրաքաղաք, իսկ հաջորդ օրը Վանի հասան մնացած հայկական ուժերը և ռուսական զորքը: Արարտյան գունդը շուտով ազատագրեց նաև *Շառասխի* և *Մոկսի* շրջանները:

Այս նույն ժամանակահատվածում Անդրանիկի ջոկատը մի շարք հաղթական կռիվներ մղեց թուրքական ուժերի դեմ: Հատկապես նշանավոր էր նրա տարած փայլուն հաղթանակը *1915 թ. ապրիլի 16-18-ը* տեղի ունեցած *Դիրմանի ճակատամարտում*: Այնուհետև Անդրանիկն իր ջոկատով անցավ Վանի նահանգ:

Կովկասյան բանակի գործառնների հետ շարունակելով հաղթարշավը՝ Արա-

րտյան գունդը մոտեցավ Բիթլիսի և Մուշի սահմաններին: Սակայն 1915 թ. հուլիսի կեսերին, արդեն ասվել է, ռուսական զորքն անսպասելի նահանջեց: Վանի ողջ հայ բնակչությունը գաղթեց զորքի հետ: Հարկադրված նահանջեցին նաև հայ կամավորները: Ընդհանուր նահանջը կարճատև էր. հուլիսի վերջին ռուսական զորքը վերագրավեց Վանը, իսկ հայ բնակչությունն աստիճանաբար վերադարձավ հայրենի բնակավայրերը:

Վանի նահանջից հետո կամավորների շարքերը բավականին նոսրացել էին: Միառժամանակ տիրած հիասթափությունից հետո կամավորական շարժումը կրկին թափ հավաքեց: Կամավորների ընդհանուր թիվը կովոդ յոթ ջոկատներում և պահեստի մեկ ջոկատում միասին 1915 թ. վերջին և 1916 թ. սկզբին հասավ *10 հազարի*: Հայ կամավորները կրկին մեկնե-

Դրոն իր զինակիցներով

ցին պատերազմի դաշտ և փառքով պսակեցին իրենց ու ազգի պատիվը:

Դրոյի երկրորդ ջոկատը կռվեց Խնուս-Մուշի շրջանում. այդ ժամանակ նրա կազմում կար ավելի քան 1200 մարտիկ: 1916 թ. հունվարի 13-ին ջոկատը գրավեց **Խնուսը**, իսկ փետրվարի 2-ին մտավ **Մուշ**:

Առաջին ջոկատը կռվում էր Արձեշի շրջանում: 1916 թ. փետրվարի 7-ին **Անդրանիկն** իր 1500 կամավորներով ու 200 հեծյալ կազակների աջակցությամբ գրավեց **Քիթլիսը**:

Երրորդ ջոկատը **Համազասպի** հմուտ գործողությունների շնորհիվ մեծ հաջողությունների հասավ **Վանի**, ապա՝ **Խիզանի** շրջանում: 1916 թ. մարտի 11-ին նրա կամավորները գրավեցին Խիզանը և թուրքական գերությունից ազատեցին ջարդերից ողջ մնացած 5000 հայերի:

Չորրորդ և յոթերորդ ջոկատները մարտնչում էին թշնամու զորքերի դեմ Ուրմիայից հարավ ընկած ձակատային տեղամասում: **1916 թ. մայիսի 15-ին Ռևանդուզի** մոտ տեղի ունեցած արյունալի կռվում գոհվեց IV ջոկատի հրամանատար, նշանավոր հայդուկ **Քեռին**:

Արամ Մանուկյան

Վարդանի ջոկատը 1916 թ. սկզբին Երևանից մեկնեց Ատրպատական, ուր և կռվում էր մինչև ամռան սկզբները: Հայկական VI ջոկատը մասնակցեց Էրզրումի գրավման գործողությանը:

Շարժման նշանակությունը: Հայկական ջոկատները կարևոր ավանդ ներդրեցին ռուսական զորքի տարած մի շարք հաղթանակների գործում: Հայ կամավորները ստացան մոտ 500 Գեորգիևյան խաչեր և մեդալներ, իսկ Գեորգիևյան խաչի բոլոր չորս աստիճանների արժանացան Դրոն, Ղազարը և Սմբատը: Հայ կամավորներից մոտ 800 հոգի զոհվեց հայրենիքի ազատագրման համար մղվող պայքարում:

Կամավորական շարժումը հայ քաղաքական ուժերի և կազմակերպությունների կողմից ամենատարբեր գնահատականների է արժանացել: Անժխտելի է, որ այն Հայաստանի ազատագրության զինված պայքարի հաղթական ու փառավոր էջերից է: Անկախ այն հանգամանքից՝ կամավորական ջոկատները կստեղծվեին թե ոչ, երիտթուրքերը վաղորդք ծրագրել էին Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայության ցեղասպանությունը:

Շարժման կարևոր արդյունքներից մեկն այն է, որ, ինչպես նախատեսում էին շարժման ղեկավարները, կամավորական ջոկատների միջոցով դրվեցին ապագա անկախ Հայաստանի ազգային բանակի հիմքերը:

Հայ կամավոր զինուժի հետ միասին Հայաստանի ազատագրվող տարածք մուտք գործեց նաև ազգային վարչական կառույցը: **1915 թ. մայիսի 7-ին Վանի նահանգապետ** նշանակվեց հայտնի ազգային-քաղաքական գործիչ **Արամ Մանուկյանը**: Արագ կազմակերպվեցին ազատագրված գավառների և Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը, վարչությունը, կրթական և ոստիկանական տեսչությունները, քաղաքապետարանը, դատարանը և այլն: Ժամանակակիցներից մեկի բնորոշմամբ՝ «Վանը, լռելյայն, բոլորի մեջ դառնում է հայոց առաջին մայրաքաղաքը, ուր կա հայ իշխանություն, հայ բանակ, հայ վարչական կազմ... Հայոց անկախության առաջին ճառագայթն է այս»:

Կամավորական ջոկատների վերածումը կանոնավոր զինուժի: Հայ կամավորական շարժումը, այսպիսով, աստի-

ճանաբար դուրս էր եկել Ռուսաստանի «թույլատրելիության» շրջանակներից: Ռուսական իշխանություններն իրազեկ էին հայերի «ինքնավարական» և «անկախական» ծրագրերին: Դա եղավ հայկական ջոկատները լուծարելու գլխավոր պատճառը: Հայոց ազգային բյուրոն, սակայն, կարողացավ իրավունք ձեռք բերել կամավորական ջոկատներից կազմավորելու հայկական հրաձգային գումարտակներ:

1916 թ. մարտ-օգոստոս ամիսներին տեղի ունեցավ կամավորական ութ ջոկատների վերակազմակերպումը վեց գումարտակների, որոնք մտան ռուսական բանակի կազմը: Դրանց հրամանատարներից էին փորձառու զինվորականներ Պ. Բեժանբեկը, Ս. Սամարցյանը, Պ. Բեկ-Փիրումյանը և ուրիշներ: Հայկական 6 գումարտակներում 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կար մոտ 6000 մարտիկ:

Այսպես՝ Կովկասյան ճակատում երկու տարի մարտնչած հայ կամավորական զինուժը վերակազմավորվեց ազգային կանոնավոր մարտական ուժի, որն արժանիորեն շարունակեց կամավորների ռազմական տարեգրությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ակնկալիքներ ունեին հայերը սկսված աշխարհամարտից: Ինչպե՞ս սկիզբ առավ ու ծավալվեց կամավորական շարժումը: Առաջին փուլում ո՞ր ջոկատները կազմվեցին. թվարկե՞ք ջոկատների հրամանատարական կազմը:
2. Նշանավոր ինչ ճակատամարտերի մասնակցեցին հայ կամավորները 1915–1916 թթ.: Ովքե՞ր այսի ընկան:
3. Վերհանե՞ք հայ կամավորական շարժման նշանակությունը: Ինչ դիրքորոշում կորդեգրեիք պատերազմի և կամավորական շարժման հարցում, եթե այն օրերի իրադարձությունների մասնակիցը լինեիք (օգտվե՞ք նաև լրացուցիչ նյութերից): Ինչ համեմատություն կարող եք անել մերօրյա Արցախյան ազատամարտի հետ:
4. Ինչո՞ւ հայ կամավորական ջոկատները վերածվեցին կանոնավոր զորամիավորների:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Կամավորական շարժումը և Հայաստանի ապագան

Այն օրերին ոգևորությունն ու լավատեսությունը համակել էին շարժման ղեկավարներին և մասնակիցներին, մեծ էր նրանց ձգտումը՝ օր առաջ մտնելու հայկական նահանգները և ուսական գործառնների հետ ազատելու արևմտահայերին սպառնացող աղետից: «*Պատերազմը, երևի, ամառը կվերջանա*,— գրում էր Ս. Վրացյանը 1915 թ. փետրվարի վերջին՝ ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեին ուղարկած նամակում,— և պատերազմից հետո կմեկնեն Ամերիկա, ուր, հավանաբար, կլինեն սեպտեմբերի մեջ... կմնամ մի քանի տարի, մինչև որ բոլոր ամերիկահայերին վերադարձնենք հայրենիք... Հույս կա, որ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Անգլիան ու Ֆրանսիան ուժ կտան մեր պահանջներին, և մոտ ապագայում կատեղծվի ազատ Հայաստան: Համենայն դեպս, այդ հույսով ենք ապրում բոլորս և միայն դրա համար աշխատում»:

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌԸ

Հայերի ցեղասպանությունը՝ երիտթուրքերի պետական ծրագիր: Ինչպես արդեն գիտեք, արևմտահայերի ցեղասպանությունը սկսվել էր արդյուլիամիդյան վարչակարգի կողմից: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ժառանգեց այդ ցեղասպանական քաղաքականությունը: Հայերի ոչնչացման ծրագիրը երիտթուրքերի կուսակցությունը հաստատել էր 1910–1911 թթ. Սալոնիկում կայացած գաղտնի խորհրդակցությունների և ժողովների ընթացքում: **Այսինքն՝ հայերի հայրենագրկնան և ոչնչացման ծրագիրը պետականորեն մշակվել ու նախապատրաստվել էր օսմանկան Թուրքիայի կողմից մինչև Առաջին աշխարհամարտը:** Հայերի բնաջնջումով, ըստ այդ ծրագրի, կփակվեր նաև Հայկական հարցը:

Հայերի ցեղասպանության պատճառների շարքում որոշակի դեր է խաղացել նաև տնտեսական գործոնը: Հայ արդյունաբերողներն ու դրամատերերն իրենց ձեռներեցության ու բնատուր տաղանդի շնորհիվ կարողացել էին խոշոր կապիտալ կուտակել: Հայերի բնաջնջմամբ թուրքերը հնարավորություն էին ստանում ազատվելու անցանկալի մրցակիցներից

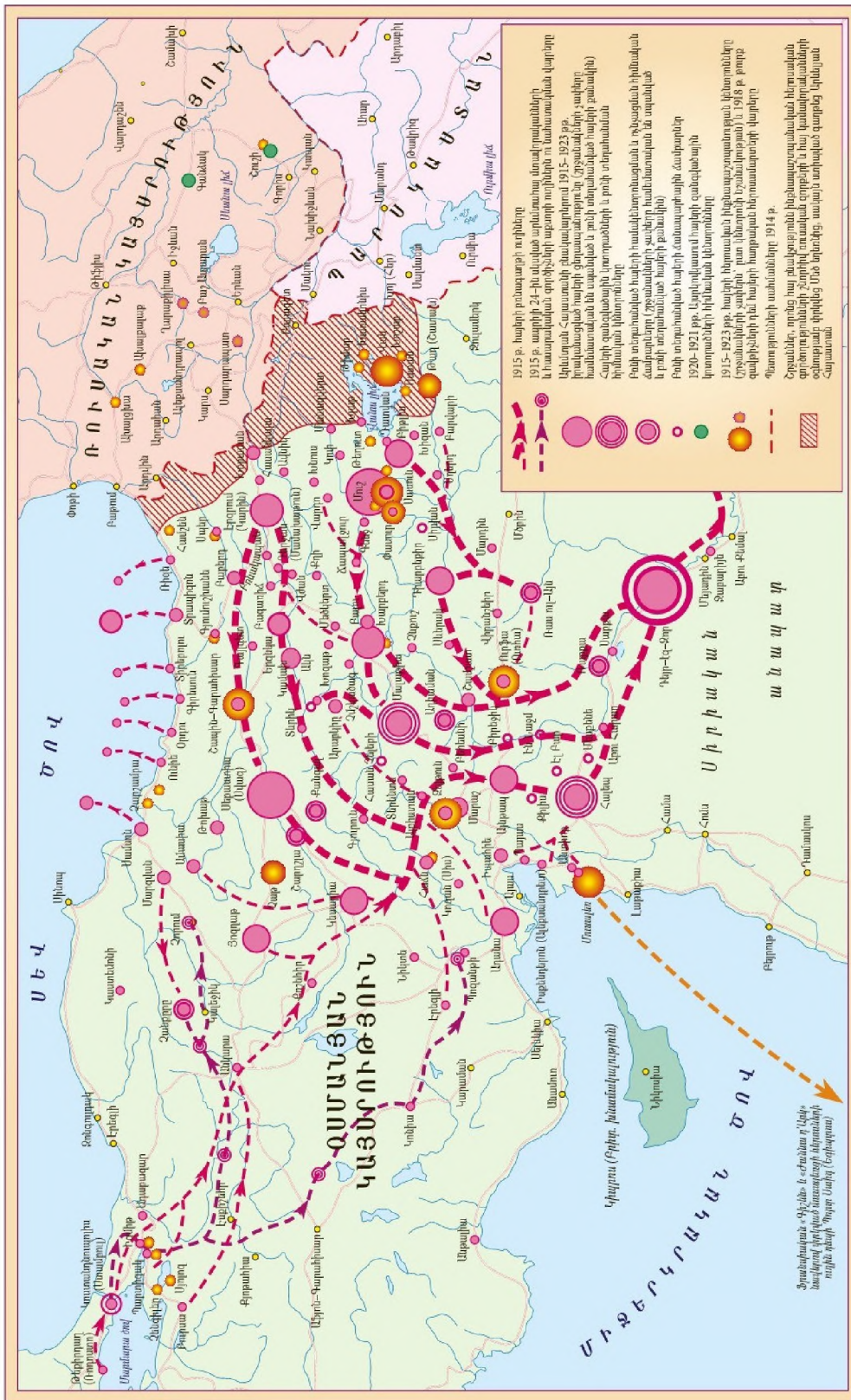
ու տիրանալու նրանց ֆինանսական միջոցներին և ունեցվածքին:

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը՝ երիտթուրքերը հնարավորություն ստացան որոշակիացնելու և գործադրելու իրենց ղիվային ծրագիրը: Երիտթուրքերի պարագլուխներից **Բեհաեդդին Շաքիրի** անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց «**Թեշքիբաթը մահասուտ**» («**Հատուկ կազմակերպություն**») մարմինը: Այստեղ հիմնականում ընդգրկվեցին բանտերից ազատված և քրեական անցյալ ունեցող հանցագործներ: Ծրագրի իրականացման հսկողությունը դրվեց ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի վրա:

Մեծ եղեռնը: Հայերի ոչնչացման թուրքական պետական ծրագիրն աշխարհամարտի առաջին երկու տարիներին գործադրվեց ամբողջ արևմտահայության նկատմամբ: **Հայոց ցեղասպանության այդ փուլը հայտնի է Մեծ եղեռն անունով:**

Երիտթուրքերն իրենց ծրագիրն իրականացրին քայլ առ քայլ: Սկզբնական ամիսներին հայերի կոտորածներ տեղի ունեցան Կովկասյան ձախտի մերձակա գոտում, այդ թվում նաև Իրանին ու

ՀԱՅՅՈՒԹՅԱՆ ԱՊՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԾՄՈՒԹՅՈՒՆ

8 Հայոց պատմություն – 11, ընդհան.

Ռուսաստանին ենթակա մի քանի շրջաններում, ուր ներխուժել էին թուրքական զորքերը: 1915 թ. հունվարի դրությամբ Ճակատային այդ շրջաններից Կովկասի փոխարքայության տարածք էր գաղթել ջարդերից խուսափած 100 հազար հայ:

Կայսրության հայ բնակչության բնաջնջումը դյուրացնելու նպատակով թուրքական իշխանությունները վճռել էին նախ և առաջ վերացնել հայերի կռվելու ունակ ներուժը: Ջորահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ էր զորակոչվել 18–45 տարեկան ավելի քան **300 հազար հայ**: 1915 թ. փետրվարի 25–ի հրամանով արգելվեց հայ զինձառայողներին նշանակել հրամանատարական պաշտոններում և ծառայել ռուս–թուրքական ճակատային գծում: Այս հրամանով սկսվեց հայ զինվորների ճնշող մեծամասնության զինաթափումը և փոխադրումը թիկունք: Թիկունքային գումարտակների կազմում նրանց ստիպում էին կատարել ճանապարհներ, կամուրջներ, ամրություններ կառուցելու, բեռներ փոխադրելու և այլ ծանր աշխատանքներ: Շուտով նրանց մեկուսացնում են և խումբ առ խումբ վերացնում:

Կայսրության հայկական նահանգներում և հայաբնակ շրջաններում կատարվող եղեռնագործությունը գաղտնի պահելու նպատակով երիտթուրքերը խոչընդոտներ կամ արգելքներ էին ստեղծում դաշնակից ու չեզոք երկրների այն քաղաքացիների համար, ովքեր փորձում էին ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան և Փոքր Ասիա: 1915 թ. ապրիլի 5–ին երիտթուրքական կառավարությունը հատուկ օրենքով արգելեց տերության քաղաքացիների մուտքն ու ելքը կայսրությունից: Փակվեցին հայկական դպրոցները և մամուլը:

Մյուս քայլով երիտթուրքերը նպատակադրվել էին վերացնել հայության ազգային, քաղաքական և հոգևոր ղեկավար ուժերին ու գործիչներին: Հայկական նահանգներ և հայաբնակ շրջաններ են ուղարկվում «Թեշքիլաթը մահսուսե»–ի անդամներ, որոնք պետք է ղեկավարեն տեղական իշխանությունների գործողությունները: Առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունենում տակավին **1914 թ. հոկտեմբերին**: Ջեթունում խոշտանգվելով սպանվում է **Նազարեթ Չավուշը**: Կալանավորվում են գյուղաքաղաքի ևս 60 և շրջակա գյուղերի 30 այքի ընկնող հայ ներկայացուցիչներ: Վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշան 1915 թ. ապրիլի սկզբներին դավադրորեն սպանել է տալիս Վանում մեծ հեղինակություն վայելող **Իշխանին և Վոսեֆանին**:

Հայ ղեկավար ուժերին ու մտավորականությանը գլխավոր և անսպասելի հարվածը հասցվեց հենց կայսրության մայրաքաղաքում: **1915 թ. ապրիլի 11–ին (ևոր տոմարով՝ ապրիլի 24–ին)** և հաջորդած մի քանի օրերին Կ. Պոլսում, վաղօրոք կազմված ցուցակների համաձայն, ոստիկանությունը կալանավորեց 2300–ից ավելի մարդ (ըստ թուրքական պաշտոնական տվյալների): Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ **Գրիգոր Ջոհրասպը, Վարդգեսը, բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, երգահան Կոմիտասը**, հայտնի զիտնականներ և մշակույթի այլ գործիչներ: Մայրաքաղաքից աքսորված հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվեց Չանկրիի, Չորումի և Այաշի ճանապարհներին: Քչերը միայն փրկվեցին:

Դեր Զորի ճանապարհին 1915 թ. ծնված մի հայ մանուկ, որը, կորցնելով իր ծնողներին, մնացել է արաբ բեդուիների մոտ և միայն 1919 թ. գտել իր քրոջը:

1915 թ. ապրիլից սկսվեց նաև ցեղասպանական մեծածավալ գործողությունը. հայությունը ենթարկվեց համատարած կոտորածների, բռնի տեղահանության և արքորի: **Ապրիլի 15-ին** կայսրության նահանգային իշխանավորներին է ուղարկվում Թալեաթի, Էնվերի և Նազըմի կողմից ստորագրված գաղտնի հրամանը, որով հրահանգվում էր խստորեն գործադրել հայերի ոչնչացման ծրագիրը: Իսկ ով «կընդդիմանա այս արբագան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կճանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և դրան համապատասխան կպատժվի»:

Հարյուր հազարավոր հայերի կոտորեցին իրենց հայրենի նահանգներում: Մեծ թվով բռնի տեղահանվածներ սպանվեցին արքորի ճանապարհին: Ողջ մնա-

ցածները հասան Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներ՝ Ռասուլ Այն, Դեր Զոր, Ռաքքա և այլն: Հայերի ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարվա ընթացքում: Թուրքական կառավարության հրամանով ոչնչացվեց նաև արտրավայրերում եղած հայ տարագիրների մի մասը: Երիտթուրքական իշխանություններն իրականացնում էին նաև հայերի, առաջին հերթին՝ երեխաների բռնի մահմեդականացում:

Այսպիսով՝ **Մեծ եղեռնը փաստացի սկսվել է 1914 թ. հոկտեմբերի վերջին և շարունակվել մինչև 1916 թ. առաջը**: Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս նահանգներում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից 1,5 միլիոնը դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ: Այսպես երիտթուրքերն իրագործեցին Հայաստանը հայազրկելու և հայերին հայրենագրկելու իրենց դիվային ծրագրի մեծ մասը:

Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը: Արևմտահայերը, սակայն, կարողացան մի շարք վայրերում կազմակերպել ու զենքը ձեռքին կռվել թուրքական ջարդարարների դեմ:

Առաջին ինքնապաշտպանական կռիվները տեղի ունեցան **Վանի նահանգում**: Կատաղի մարտեր ընթացան **Շատախ գավառում**: Ապրիլի 1-ին սկսվեց գավառի կենտրոն Թաղի ինքնապաշտպանությունը: Ստեղծվեց **գինձորական մարմին**, որի ղեկավար ընտրվեց **Բաղդիկ Սխնոնյանը**: Չնայած ծանր իրավիճակին՝ հայերը չկորցրին ոգու արիությունը և պայքարեցին, մինչև որ մայիսի 14-ին Դրոյի կամավորական ջոկատը մտավ Թաղ:

Հզոր ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց **Վան քաղաքում**: Հայերը

Վանի ինքնապաշտպանությունը 1917 թ.

բնակվում էին Այգեստան (20 հազար հոգի) և Քաղաքամեջ (2500 հոգի) թաղամասերում, որոնք միմյանցից 5–6 կմ հեռավորության վրա էին: Այդ միջանկյալ տարածքում հիմնականում թուրքեր էին բնակվում: Ձևերը չէր թաքցնում, որ իր նպատակը հայերին ոչնչացնելն է: Վանեցիներին այլ բան չէր մնում, քան զինված դիմադրելը: Այգեստան թաղամասում ստեղծվում է զինվորական մարմին, որի կազմում էին *Արմենակ Եկարյանը* (ղեկավար), *Կայծակ Առաքելը*, *Բուդդարացի Գրիգորը*, *Փանոս Թերզեմեզյանը* և *Արամ Մանուկյանը*: Քաղաքամեջ թաղամասի ինքնապաշտպանության համար ստեղծվում է առանձին զինվորական մարմին *Հայկակ Կոտոյանի* ղեկավարությամբ: Վանի ինքնապաշտպանության *ընդհանուր կազմակերպիչը և ոգեշնչողը Արամ Մանուկյանն* էր:

Վանի ինքնապաշտպանությունը, արդեն ասվել է, սկսվեց *ապրիլի 7-ին* և տևեց մոտ մեկ ամիս: Ռուսական զորքի առաջխաղացումը ստիպեց թուրքերին

նահանջել: *Մայիսի 5-ին* առաջինը Վան մտան հայ կամավորները: Վանի և ազատագրված շրջանների նահանգապետ նշանակվեց *Արամ Մանուկյանը*: Ռուսական զորքի հովիսյան նահանջի պատճառով Վանի հայկական իշխանությունը դադարեց գործելուց: *Այս փորձը, սակայն, սպարդդուն չեղավ. այն օգտագործվեց Ա. Մանուկյանի կողմից 1917 թ. վերջին և 1918 թ. առաջին կեսին Երևանի նահանգում*:

Տարունի հայ բնակչությունը ևս դիմադրություն կազմակերպեց: 1915 թ. հունիսի 28-ին սկսվեց *Մուշի* հայության ինքնապաշտպանությունը: Տեղի 12 հազար բնակիչներից բացի՝ Մուշում ապաստան էին գտել շրջակա հայկական գյուղերի 10 հազար բնակիչներ: Հայ մարտիկները *Հակոբ Կոտոյանի* գլխավորությամբ արիաբար մարտնչեցին մինչև վերջին փամփուշտը:

1915 թ. մարտից սկսած՝ թուրքական բանակի որոշ ստորաբաժանումներ և բրդական ջոկատներ հարավից շարժվեցին դեպի *Սասուն*: Այստեղ կար մոտ 50 հազար հայություն՝ ներառյալ այլ վայրերից ապաստանածները: Մուշի հայության հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո թուրքական հրամանատարությունն ազատված ուժերը տեղափոխեց Սասուն: Անդոկի և Ծովասարի լեռներում մարտերը շարունակվեցին մինչև օգոստոսի սկիզբը:

1915 թ. *հունիսի 3-ին* սկսվեց *Շապին Կարահիսար* քաղաքի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությունը: Այն ղեկավարելու համար կազմակերպվում է զինվորական խորհուրդ, որը գլխավորում է *Ղուկաս Տեովեթյանը*: Որոշվում է դիմադրության վայր ընտրել քաղաքի հարևանությամբ գտնվող հինավուրց

քերդը, ուր պատասպարվում են 5 հազարից ավելի հայեր: Հունիսի վերջին իրադրությունը դարձավ սպառնալից: Ջինվորական խորհուրդը վճռում է՝ քանի դեռ սովը ուժասպառ չի արել մարդկանց, ձեռքել հակառակորդի պաշարումը: **Հունիսի 29-ի** ուշ գիշերը հայկական ջոկատը գրոհում է թշնամու վրա և ձեղքում շրջափակումը:

1915 թ. հուլիսի վերջերին թուրքական իշխանությունները հրամայում են տարագրվել Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին ընկած **Սուտխա** գավառակի հայությանը: Տեղի գուտ հայկական վեց գյուղերի 4200-ից ավելի բնակիչներ վճռում են չենթարկվել և բարձրանալ մոտակա Մուսա լեռը: Կազմվում է ղեկավար մարմին՝ **Տիգրան Անդրեսայանի** գլխավորությամբ: Օգոստոսի սկզբից սկսվում է հերոսական դիմադրությունը: Շրջափակման մեջ գտնվող հայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարեկություն էին անում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմականավորը: Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «**Գիշեն**» հաժանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ շրջանում: Կապ է հաստատվում նավապետի հետ, որը խոստանում է մի քանի

օրից գալ օգնության: Սեպտեմբերի 10-ին հասնում է բաղձալի օգնությունը, իսկ երկու օր հետո սկսվում է հայերի տարահանումը: Փրկված 4058 հայերը տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ Սահիլ քաղաքը:

Հերոսական ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց նաև **Ուրֆայում** (Եդեսիա): Քաղաքի 100 հազար բնակչից 35 հազարը հայեր էին: **Սեպտեմբերի 29-ին** սկսվում է հերոսամարտը: Ստեղծվում է զինվորական խորհուրդ՝ **Մկրտիչ Յոթենդրայրյանի** գլխավորությամբ: Ուրֆացիները քաջաբար դիմադրում են մինչև նոյեմբերի կեսերը:

Այսպիսով՝ հայերը կարողացան որոշ քաղաքներում և գյուղերում գինիսած դիմադրություն կազմակերպել, որի արդյունքում տասնյակ հազարավոր մարդիկ փրկվեցին: Ձենքի դիմած հայերն իրենց գիտակցված մահով փրկում և սրբագործում էին ազգային արժանապատվությունը: Իսկ Վանի հայության ինքնապաշտպանությունն ափարտվեց փայլուն հաղթանակով, և Վանի նահանգում թեև կարճատև, բայց գոյություն ունեցավ ազգային տեղական իշխանություն՝ երեք տարի անց վերականգնված հայոց անկախության ավետարերը:

Հարցեր և ստուգադրասերներ

1. Երբ և որտեղ էր կայացվել հայերին բնաջնջելու նրիտթուրքերի որոշումը: Պարզաբաննք հայերի ցեղասպանության պատճառները: Ինչ դեր է խաղացել Բ. Շաքիրի գլխավորած կազմակերպությունը հայկական ջարդերի իրագործման մեջ:
2. Ներկայացրե՛ք Մեծ եղեռնի իրականացման փուլերը: Երբ սկսվեցին համատարած կոտորածներն ու տեղահանությունը:
3. Թվարկե՛ք Արևմտյան Հայաստանի և կայսրության այն բնակավայրերը, որտեղ կազմակերպվել են ինքնապաշտպանական մարտեր: Նկարագրե՛ք մարտերը և վերհաննք դրանց պատմական նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

1. Երիտթուրքերի գաղտնի խորհրդակցությունում Նազըմի հնչեցրած մտքերից

Անհրաժեշտ է գործել արագ: Եթե բավարարվենք մասնակի կոտորածով, ինչպես եղավ 1909 թ. Ադանայում և այլ շրջաններում, ապա դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի, քանի որ վտանգ կստեղծենք արթնացնելու այն տարրերին, որոնց նույնպես մտադիր ենք վերացնել ճանապարհից՝ արաբներին և քրդերին: Հայ տարրը պետք է հիմքից արմատախիլ անել, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր հողում, և մոռացվի թուն այդ անունը: Հիմա պատերազմ է, այսպիսի հարմար առիթ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատ, իսկ եթե նրանք իմանան էլ, կկանգնեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով իսկ հարցը կսպառվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի համընդհանուր բնաջնջման բնույթ կրեն:

2. Կովկասյան զորքերի հետախուզական բաժնի պետի 1914 թ. օգոստոսի 16-ի գաղտնի զեկուցագրից

Թուրքերի պատկերացումը հայերի մասին՝ որպես մի տարրի, որը խանգարում է իրագործելու մեկ ամբողջության մեջ թուրք-թաթարների միաձուլման իրենց երազանքը, նպաստել է նրան, որ Թուրքիայի սահմանադրական ոչ մի կառավարություն չի վերացրել «հայերին ոչնչացնելու» համիդյան կարգախոսը: Նույն այդ կարգախոսն ընդունել է նաև Գերմանիան, որն ուժգնորեն խրախուսում է թուրքերին այդ գործում, քանի որ նրան ձեռնառու է Ռուսաստանի հարավում համատարած թուրք-թաթարական պատերազմը: Թուրքիան ձնշելու և բռնանալու է հայերի հանդեպ թե՛ հաղթանակի, թե՛ պարտության դեպքում: Բալկանյան պատերազմի ժամանակվա և դրանից հետո եղած փորձն ապացուցել է նման գործելաոճի գործնականությունն ու անպատժելիությունը:

§ 4. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՍԿԻԶԸ

Մեծ եղեռնի հետևանքները: Մեծ եղեռնը ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ ուղղված ծանր ոճրագործություններից է: Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև օսմանյան Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ վայրերում: Ջանգվածային կոտորածներ չեղան միայն Կ. Պոլսում և Ջմյուռնիայում: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ երիտթուրքերը զգուշանում էին օտարերկրացիների ներկայությունից:

Ցեղասպանության **ծանրագույն հետևանքը** մեր հայրենիքի մեծագույն մասի՝ **Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումն էր և հայերի հայրենագրկումը:**

Ողջ մնացած հայերի մի սովոր հատված գտնվում էր Միջագետքի արաբական անապատների աքսորավայրերում: 1916 թ. փետրվարի տվյալներով՝ նրանց թիվը շուրջ 600 հազար էր: Երիտթուրքերը հրամայեցին նրանց ևս ոչնչացնել, նույն թվականի գարնանը զարհուրելի ջարդերին զոհ գնաց ավելի քան 300 հազար տարագիր: Ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները, կրկնելով երիտթուրք պարագլուխներին, պատճառաբանում են, թե հայերի տեղահանությունը պատերազմական իրավիճակից բխող անհրաժեշտ միջոցառում էր: Սակայն աքսորի ճանապարհին և արաբական անապատներում հայ տարագիր-

ների դաժան կոտորածները վկայում են, որ տեղահանության բուն նպատակը հայ ժողովրդի բնաջնջումն էր:

Մեծ եղեռնից փրկված հայերը տարբեր ձևակատագիր ունեցան: Մոտ 250 հազար մարդ՝ հիմնականում կանայք և երեխաներ, մնաց բուն երկրում՝ հայոց բնօրրանում, և բռնի մահամեղականացվեց:

Եղեռնից փրկված մոտ 300 հազար հայեր ապաստան գտան Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում:

Հարյուր հազարավոր հայեր, սփռվելով աշխարհով մեկ, բնակություն հաստատեցին տարբեր երկրներում և սկսեցին մաքառել գոյատևման ու ազգապահպանության համար: *Այսպիսով՝ ցեղասպանության ակնառու հետևանքներից է հայկական ափյուրքի առաջացումը:*

Վիթխարի էր նաև հայ ժողովրդի *կուրթական կորուստը՝ առնվազն 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկի:* Ժամանակի համար դա ահռելի գումար էր. բավական է նշել, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Թուրքիայի պատերազմական ծախսերը կազմել են ընդամենը 9–10 միլիարդ ֆրանկ: Հայերի շարժական և անշարժ գույքն անցավ տեղական իշխանություններին կամ յուրացվեց թուրքերի և քրդերի կողմից: Երիտթուրքերի պարագլուխներից Թալեթի լկտիությունը հասավ այնտեղ, որ ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուին առաջարկեց իրենց տալ ամերիկյան բանկերում պահվող օսմանահպատակ հայերի ավանդները:

Ոչնչացվեցին կամ սեփականաշնորհվեցին հայության ստեղծած պատմամշակութային արժեքները, քանի որ դրանք մարդկության բնօրրաններից մեկում՝ Հայաստանում, հազարամյակ-

ներ ապրած հայ ազգի նյութական վկաներն էին: Թալեթից ու յուրացվեց նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող ունեցվածքը: Հայկական 2350 եկեղեցիներ և վանքեր ավերվեցին կամ կողոպտվեցին: Վերացվեցին 1500 հայկական դպրոց ու վարժարան: Ոչնչացվեցին 20 հազարից ավելի հայկական ձեռագրեր և հնատիպ գրքեր: *Մշակութային ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հետագա տասնամյակներում: Այսօր էլ այն ընթացքի մեջ է ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Ադրբեջանում:*

Եվ վերջապես՝ ցեղասպանությունը ծանր հետք է թողել հայության հետագա բոլոր սերունդների կենսագործունեության, բնավորության, ազգային նկարագրի և նպատակների ձևավորման վրա:

Տերությունների և միջազգային հանրության վերաբերմունքը: Առաջին աշխարհամարտը սանձազերծող տերությունները տարբեր կերպ արձագանքեցին հայոց Մեծ եղեռնին: Անտանտի երկրները, որ պատերազմի գաղափարական արդարացման նպատակով հռչակել էին, թե կոչվում են ճնշված ազգերի, այդ թվում՝ հայերի ազատագրության համար, դատապարտեցին երիտթուրքերի կառավարության հանցագործությունը: *Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան* արդեն 1915 թ. մայիսի 11–ին հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ: Նրանք նախազգուշացրին, որ պատասխանատվության են կանչելու եղեռնագործության կազմակերպիչներին և մասնակիցներին: «Հաշվի առնելով մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի կողմից կատարված այս նոր հանցագործությունները՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և

Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները սույնով հրապարակավ հայտնում են Բարձր դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար,— ասված է հայտարարության մեջ,— անձնապես պատասխանատու են համարելու թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև կառավարության տեղական այն ներկայացուցիչներին, ովքեր մասնակից են եղել կոտորածներին»:

Հայկական նահանգներում և Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններում գործունեություն ծավալած ամերիկյան միսիոներներն իրենց հերթին միջազգային հանրությանը տեղեկացրին, թե իրականում ինչ է կատարվում հայերի հետ: ԱՄՆ-ը, որ այդ պահին դեռևս չեզոք երկիր էր, փորձեց ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա: 1916 թ. փետրվարին ԱՄՆ-ի կառավարությունն իր բողոքը հայտնեց հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունների դեմ, բայց դա չսաստեց ոճրագործներին:

Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ **Դեվիդ Լյոդ Ջորջը** ասում էր, որ հաշտության պայմանագրով հայկական հողերը պետք է վերջնականորեն ազատագրվեն թուրքերից: 1916 թ. անգլիացի պատմաբան լորդ **Ջեյմս Բրայսը** հրատարակեց փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, իսկ անգլիացի մեկ այլ հայտնի պատմաբան **Անտոյ Թոյնթին** աշխատություն գրեց հայերի կոտորածների մասին:

Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան գործնական լուրջ քայլերի չդիմեցին՝ կանխելու կամ արգելակելու իրենց դաշնակցի կողմից կատարվող եղեռնագործությունը: Եթե նման փորձեր արվում էին, ապա դրանք անտեսվում էին երիտթուրք պարագլուխների կողմից: Հատկապես

Ֆրիտյոֆ Նանսեն

ազդեցիկ կարող էր լինել Գերմանիայի միջամտությունը: Սակայն գերմանական պետական և քաղաքական շրջանակները, չնչին բացառությամբ, աջակցում էին երիտթուրքերին կամ անտարբեր կեցվածք էին որդեգրել: Հայապաշտպան գործունեություն ծավալեց Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, արևելագետ **Յոհաննես Լեխսիուսը**, որի համար նա ենթարկվեց ճնշումների ու հարկադրված հեռացավ իր երկրից:

Հայոց եղեռնը դատապարտվեց ժամանակի հասարակական-քաղաքական և պետական նշանավոր շատ գործիչների կողմից՝ Ա. Ֆրանս, Ռ. Ռոլան, Ֆ. Նանսեն, Մ. Գորկի, Վ. Բրյուսով, Վ. Վիլսոն, Ժ. Կլեմանսո, Հ. Մորգենթաու և ուրիշներ: Ցավոք, Մեծ եղեռնից շատ չանցած՝ մարդկությունը մի քանի տասնամյակ շարունակ մոռացության տվեց թուրքերի կատարած մեծ հանցագործությունը:

«Ցեղասպանություն» հասկացությունը: XX դարի սկզբներին, երբ իրականացվում էր հայերի վերացման թուրքա-

կան պետական ծրագիրը, միջազգային իրավունքի մեջ դեռ ձևակերպված չէր «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Միայն 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայով տրվեց իրավական ձևակերպումը: Այս բանաձևի հիմքում ընկած էր լեհական հրեա իրավարան **Ռաֆայել Լեվինի** առաջարկած նախագիծը, որը կազմվել էր հայ ժողովրդի հետ 1915–1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծության հիման վրա:

Ըստ այդ հիմնարար փաստաթղթի երկրորդ հոդվածի՝ «ցեղասպանություն են համարվում որևէ ազգային, ռասայական, էթնիկական կամ կրոնական խմբի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով իրականացվող հետևյալ գործողությունները.

- ա) այդպիսի խմբի անդամների սպանությունը,
- բ) խմբի անդամներին լուրջ մարմնական վնասվածք կամ մտավոր խանգարում հասցնելը,
- գ) որևէ խմբի համար դիտավորյալ այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որի նպատակն է նրա մասնակի կամ լիակատար ոչնչացումը,
- դ) խմբի ներսում ծննդաբերության կանխմանն ուղղված միջոցառումները,
- ե) երեխաների բռնի հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին»:

Անհերքելի իրողություն է, կասկածի տեղիք իսկ չի մնում, որ հայության նկատմամբ թուրքերը իրականացրել են ՄԱԿ–ի կոնվենցիայով ցեղասպանությունը բնութագրող բոլոր հինգ գործողությունները: Այդ կոնվենցիայով և հետագայում ըն-

դունված միջազգային այլ փաստաթղթերով սահմանված են, որ ցեղասպանական արարքները պատժելի են և վաղեմության ժամկետ չունեն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլերը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլեր պետք է համարել իրադարձությունների թարմ հետքերով պետությունների ղեկավարների, օրենսդիր ու գործադիր բարձրագույն մարմինների, քաղաքական ու հասարակական հայտնի գործիչների հայտարարությունները, բողոքի նոտաները, ելույթները:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Անտանտի երկրները, հաշվի առնելով համաշխարհային առաջադեմ հանրության կարծիքը և հետամուտ լինելով 1915 թ. մայիսի 11-ի հայտարարությամբ նշված պատասխանատվության հարցում, երիտթուրքերին փոխարինած թուրքական նոր կառավարությունից պահանջեցին բացել դատական գործ: 1919 թ. հունվարին հիմնվեցին ռազմական ատյաններ, որոնք դատական հետաքննության ենթարկեցին նախկին կառավարության ղեկավարներին, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին, հատուկ կազմակերպության ղեկավարներին: Հայերի կոտորածների վերաբերյալ մեղադրական հսկայական ապացույցներ հավաքվեցին:

Երիտթուրքերի ղեկավարներին հաջողվել էր մինչ այդ ձողադրել երկրից և ապաստան գտնել տարբեր երկրներում, սակայն դա չազատեց նրանց պատասխանատվությունից: Անգամ թուրքական դատարանը հարկադրված էր ընդունել

Սողոմոն Թեհլիրյան

երիտթուրքերի ծանր հանցանքները: **1919 թ. հուլիսի 5-ի դատավճռով** Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և Նազըմը հետակա դատապարտվեցին մահվան: Հետագայում նման պատժի արժանացան նաև Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազմին և Նայիմ բեյը, իսկ շատերն էլ դատապարտվեցին տարբեր ժամկետներով ազատազրկման:

Այսպիսով՝ քաղաքական-իրախական տեսանկյունից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դրա համար պատժելու առաջին լուրջ քայլը կատարել է հենց թուրքական կառավարությունը:

Երիտթուրքերի պարագլուխների պատիժը, սակայն, հնարավոր չեղավ իրականացնել՝ հանցագործները երկրից դուրս էին: Տեսնելով, որ թուրքական կառավարությունը և դաշնակից երկրները հետևողական չեն այդ հարցում՝ դատավճիռն ի կատար ածեցին անձնագրի հայ վրիժառուները: Նրանք գործում էին ՀՅԴ կողմից 1919 թ. խիստ գաղտնի պայմաններում կյանքի կոչված «Նեմեսիս» (Նեմեսիսը

հին հունական դիցաբանության մեջ վրեժի աստվածուհին է) ծրագրի շրջանակներում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլիրյանն իրականացրեց Մեծ եղեռնի ամենագլխավոր պատասխանատուի՝ Թալեաթի մահապատիժը: Գերմանական դատարանը, հանգամանորեն քննելով գործը, դրա հետ կապված նաև Հայոց ցեղասպանության հանգամանքները, Ս. Թեհլիրյանին արդարացրեց և ազատ արձակեց:

1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում Արշավիր Շիրակյանի գնդակից սպանվեց Օսմանյան կայսրության նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմը:

1922 թ. ապրիլի 17-ին դարձյալ Բեռլինում Արամ Երկանյանը և Արշավիր Շիրակյանն իրականացրին Բեհաեդդին Շաքիրի և Ջեմալ Ազմիի մահապատիժը:

1922 թ. հուլիսի 25-ին Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, Արտաշես Գևորգյանը և Ստեփան Ծաղիկյանը Թիֆլիսում ի կատար ածեցին Ջեմալի մահապատիժը: Նույն թվականի օգոստոսին Միջին Ասիայում **Հակոբ Մելքոնյանի** գլխավորած գորամասերի դեմ մղված մարտերում սպանվեց Էնվերը: Նազըմը ավելի ուշ՝ 1926 թ., կախաղան բարձրացվեց հանրապետական Թուրքիայի նախագահ Քեմալի դեմ կազմակերպված դավադրությանը մասնակցելու համար:

Այսպես իրականացվեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուների պատիժը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը մտավ նոր փուլ: Ներկայում աշխարհի երկու տասնյակից ավելի պետություններ ճանաչել ու դատապարտել

են հայ ազգի հանդեպ թուրքական պետության կատարած ոճրագործությունը:

Մեր օրերում հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագան մեծապես կախված է նրանից, թե արդյոք թուրք ժողովուրդն իր մեջ ուժ կգտնի ճանաչելու և դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն իրար հաջորդող կառավարությունների գործելակերպը, պետական ու քաղաքական գործիչների հայտարարությունները, մեծ ոճրից

նույնիսկ 100 տարի անց, վկայում են, որ պաշտոնական Թուրքիայի դիրքորոշման հիմքում առայժմ ընկած են ժխտողականությունը և ուրացումը: Իսկ *Մեծ եղեռնից փրկված հայերի սերունդները և ընդհանրապես ամբողջ հայությունը շարունակում են պայքարել ոչ միայն ճանաչման, այլև արդար հատուցման և ամբողջական հայրենիքի վերականգնման համազգային նպատակի համար:*

Հարցեր և ասուցադրանքներ

1. Որո՞նք են Հայոց ցեղասպանության հետևանքները:
2. Ներկայացրե՞ք մեծ տերությունների վերաբերմունքը Մեծ եղեռնի նկատմամբ: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեին ժամանակի հասարակական-քաղաքական և պետական նշանավոր գործիչները. ովքե՞ր էին նրանք, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
3. Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է տրվել «ցեղասպանության» իրավական ձևակերպումը: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ ո՞ր գործողություններն են համարվում ցեղասպանություն: Ձեր կարծիքով արդյոք ընդգրկուն և համապարփակ են այդ ձևակերպումները: Ուրիշ ի՞նչ ժողովուրդներ գիտեք, որոնց նկատմամբ նույնպես իրականացվել է ցեղասպանություն:
4. Որո՞նք էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը միտված առաջին քայլերը: Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ Մեծ եղեռնի կազմակերպիչների դատավարությունը: Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք «Նեմեսիս» ծրագիրն ու դրա արդյունքները:
5. Ձեր կարծիքով ի՞նչ նշանակություն և հետևանքներ կունենա Հայոց ցեղասպանության միջազգային, այդ թվում՝ Թուրքիայի կողմից ճանաչումը (օգտվե՞ք նաև լրացուցիչ նյութից):

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հատվածներ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հոչակագրից»

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ՝

...

6. Արտահայտում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով

այն անհատական, համայնքային և համագային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:

7. Դատապարտում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք գնահատելով որպես Հայոց ցեղասպանության՝ Մեծ Եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետևանք:

8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ ձանաչելու և դատապարտելու Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ուժի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվելու սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման և հարաբերականացման քաղաքականությունից: ...

9. Հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ձանաչումը և դատապարտումը կարևոր մեկնակետ կդառնան հայ և թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:

...

11. Դիտարկում է Հայոց ցեղասպանության 100–րդ տարելիցը որպես կարևոր հանգրվան պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործընթացում:

12. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին հայրենասեր, գիտակից և ուսյալ կեցվածքով պաշտպան կանգնելու հայրենի սրբազան ժառանգությանը, աննահանջ պայքարով ծառայելու հանուն՝

- առավել հզոր Հայրենիքի՝ ազատ և ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետության,
- անկախ Արցախի առաջընթացի ու զորացման,
- աշխարհասփյուռ հայության գործուն համախմբման, համայն հայության դարավոր նվիրական նպատակների իրականացման:

29 հունվարի, 2015 թ., ք. Երևան

§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Ցարիզմի տապալումը և նոր իշխանության ձևավորումը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում 1917 թ. փետրվարի 27–ին, Ռուսաստանում տեղի ունեցավ հաղթական հեղափոխություն, որը վերջ դրեց միապետական կարգերին: Երկրում առաջացավ քաղաքական մի յուրօրինակ իրադրություն, որը հայտնի է *երկհիշխանություն* անունով: Պետրոգրադի բանվորական և զինվորական պատգամավորների միացյալ խորհուրդն իր ձեռքը վերցրեց երկրի իրական իշխանությունը: Սակայն այդ խորհրդում

մեծամասնություն կազմող էսեռներն ու սոցիալ–դեմոկրատ մենշևիկները պետական կառավարումը կամովին հանձնեցին առաջադեմ բուրժուազիային՝ իրենց վերապահելով վերջինիս նկատմամբ վերահսկողության իրավունքը: Մարտի 2–ին իշխան Գեորգի Լվովի գլխավորությամբ ձևավորվեց Ռուսաստանի բարձրագույն գործադիր նոր իշխանություն՝ *Ժամանակավոր կառավարությունը:*

Հեղափոխական ալիքը մի փոքր ուժացումով հասավ Անդրկովկաս, տարածվեց նաև Հայաստանում: Բոլորը ողջունում էին

ժողովրդավարական հեղափոխությունը, պահանջում հաստատել իրական քաղաքացիական ազատություններ ու իրավունքներ և այլն: Նոր իշխանության վարչական մարմիններ հաստատվեցին նաև Անդրկովկասում: Ժամանակավոր կառավարությունը **1917 թ. մարտի 9-ին** ստեղծեց երկրամասի գործադիր իշխանության նոր մարմին՝ **Անդրկովկասյան հաստուկ կոմիտե (ԱՀԿ)**՝ Պետական IV դումայի կովկասյան հինգ պատգամավորներից: ԱՀԿ-ի նախագահն էր **Վ. Խաղամյը** (կաղետ), հայերից ընդգրկված էր **Միքայել Պատյազանյանը** (կաղետ):

Երկրամասի ներքաղաքական կյանքում հետփետրվարյան շրջանում մեծ կշիռ ձեռք բերեցին **բանվորական, գինվորական և գյուղացիական պատգամավորների խորհուրդները**, որոնք միավորվելով կազմեցին Երկրամասային խորհուրդների կենտրոնը: Այս նոր մարմինն ավելի ազդեցիկ տեղական քաղաքական ուժ էր, քան ԱՀԿ-ն:

Պատերազմական առումով 1917 թ. ռուս-թուրքական ճակատում նշանակալի իրադարձություններ տեղի չունեցան: Ապրիլի դրությամբ Կովկասյան ճակատի հայկական հատվածում կռվում էր ռուսական 5, իսկ պարսկական հատվածում՝ 2 կորպուս (ընդամենը՝ 232 հազար զինվորական):

Ժամանակավոր կառավարությունը և Արևմտյան Հայաստանը: Ռուսաստանի նոր կառավարությունը իր գոյության ութ ամիսների ընթացքում այդպես էլ չբացահայտեց իր ծրագիրը Հայաստանի ապագայի հարցում, այնուհանդերձ նրա որոշակի քայլերը լավատեսորեն էին տրամադրել հայ քաղաքական շրջանակներին:

1917 թ. ապրիլի 26-ին հրապարակվեց Ժամանակավոր կառավարության որոշումը Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքում կառավարման նոր ձև մտցնելու մասին: Առաջին անգամ պաշտոնապես ձանաչվեց և ձևակերպում ստացավ Օսմանյան կայսրությունից նվաճված տարածքի հայկական մասը՝ որպես վարչական առանձին միավոր՝ **«Թուրքահայաստան»** անունով:

Թուրքիայից գրաված մարզերի քաղաքացիական կառավարումն անմիջականորեն դրվեց Ժամանակավոր կառավարության ենթակայության տակ: Մինչև Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակը վերջնականորեն որոշելը՝ գրավված տարածքում ստեղծված երեք հայկական մարզերը (**Էրզրում, Խնուս, Վան**) կառավարվելու էին գեներալ-կոմիսարի և նրա երկու օգնականների միջոցով: Գլխավոր կոմիսար նշանակվեց գեներալ **Ավերդանովը**, քաղաքացիական գծով տեղակալ՝ **Հակոբ Զավրյանը**:

Նոր իշխանությունն արմատապես փոխեց Ռուսաստանի վերաբերմունքն Արևմտյան Հայաստանի ու հայերի նկատմամբ և սկսեց հայանպաստ քաղաքականություն իրականացնել: Դրավկայությունն են նաև Արևմտահայաստանի գեներալ-կոմիսարին 1917 թ. մայիսի 15-ին տրված գաղտնի **«Ղեկավար հրահանգները»**: Ժամանակավոր կառավարությունը երկրամասի իշխանություններին հրահանգում էր՝ թողոր հայերին, ովքեր «այս պատերազմի ժամանակ կամ էլ դրանից առաջ փախել են» այդ տարածքից, ինչպես նաև նախկին թուրքահպատակ հայերին, թույլատրել վերաբնակվելու հայկական երեք մարզերում: Իսկ մինչև հաստուկ որոշում կայացնելը՝ թուր-

քերին, լազերին, քրդերին, որոնք փախել էին թուրքական զորքի հետ, արգելվում էր վերադառնալ այդ մարզերը:

Արևմտահայերի ազգային խորհրդի ստեղծումը: Անդրկովկասում ապաստան գտած մոտ 300 հազար արևմտահայ գաղթականությունը, ոգևորվելով ռուսական իշխանությունների նոր վերաբերմունքից և Ռուսաստանում հաստատված քաղաքական ազատությունների մթնոլորտից, սկսեց կազմակերպվել:

Երևանում 1917 թ. մայիսի 2-11-ը կայացավ **արևմտահայերի առաջին համագումարը:** Ընդունվեցին որոշումներ մի շարք կարևոր հարցերի՝ փախստականներին օգնելու, հայրենիքում արևմտահայերի վերաբնակեցման, Հայաստանում ազգային վարչություն կազմակերպելու, Ռուսաստանում եղած արևմտահայ մոտ 3500 ռազմագերիներին ազատ արձակելու, հայկական մարզերի տնտեսության վերականգնման վերաբերյալ:

Ընտրվեց կենտրոնական ղեկավար մարմին՝ 15 հոգուց կազմված **Արևմտահայ ազգային խորհուրդ:** Խորհրդի նախագահ ընտրվեց **Վահան Փափագյանը (Կոմս)**, իսկ պատվավոր նախագահ՝ **Անդրանիկը:**

Վանի, Խնուսի և Էրզրումի մարզերում կարճ ժամանակ անց ձևավորվեցին և սկսեցին գործել Արևմտահայ ազգային խորհրդի տեղական կազմակերպությունները: Ս. Վրացյանը գրում է. «Մի տեսակ արտահողային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարման մեքենան արդեն պատրաստ էր»:

1917 թ. հայկական կազմակերպությունները մեծ գործ կատարեցին Հայ-

Անդրանիկ Օզանյան

րենիքի ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և վերաբնակեցնելու ուղղությամբ: Աշնան վերջերին հայկական մարզերում մոտ 300 հազար հայ բնակչություն կար: Հայերից կազմակերպվում էին ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ ու կամավորական խմբեր, որոնց թվաքանակն աստիճանաբար աճում էր՝ հուսալի հենարան դառնալով Հայաստանի վերականգնման նվիրական գործի համար:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը: Փետրվարյան հեղափոխության ընձեռած ժողովրդավարական ազատությունների մթնոլորտում բուռն վերելք ապրեց հայ հասարակական կյանքը: Հայ ազգային կուսակցությունները, սոցիալ-դեմոկրատական ու ազատական ուղղությունների ներկայացուցիչները օրինական գործունեության հնարավորություն ստացան:

Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը նոր իշխանություններից պահանջում էր գործնականում ապահովել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և իրա-

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ ԵՎ ՃԱԿԱՏԱՅԻՆ ԹԻԿՈՒՆՔԸ (1917 Թ. ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

վահավասարությունը, ստեղծել ազգային կրթական և մշակութային կյանքի ազատ զարգացման պայմաններ: ՀՅԴ առաջնահերթ խնդիրը Հայկական հարցի լուծումն էր: Ըստ նրա նախագծի՝ Արևելյան Հայաստանը Վրաստանի և երկրամասի թաթարների հետ միասին կազմելու էր մեկ պետական-ինքնավար դաշնային միավոր՝ հանրապետական դաշնային Ռուսաստանի կազմում: Արևմտյան Հայաստանը լիովին ազատագրվելու էր թուրքական բռնակալությունից, իսկ ապագա անկախ Հայաստանի տարածքը կազմելու էին հայկական վեց նահանգները և Կիլիկիան: Հայաստանի *«չեզոքությունը պետք է երաշխավորվեր միջազգայնորեն, թուրքական կառավարությունը պետք է հատուցեր հայերի վնասները»:*

Հնչակյան կուսակցությունը, ողջունելով ռուսական հաղթական հեղափոխությունը, կոչ արեց աջակցելու ժամանակավոր կառավարությանը: Հնչակյանների գործունեությունը ևս հիմնականում կենտրոնացած էր Հայկական հարցի շուրջ: Նրանք Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծումը համարում էին Թուրքիայից անջատ ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը:

Երկրամասի հայ ազատական-ժողովրդավարական ուղղության ներկայացուցիչները համախմբվել էին «Մշակ» թերթի շուրջը: Մշակականները կամ հայ կադետները փորձում էին ղեկավար դիրք նվաճել հայ քաղաքական կյանքում: 1917 թ. մարտին նրանք ստեղծեցին **Հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ ՀԺԿ**: Կուսակցությունը ղեկավարում էին **Մ. Պապաջանյանը, Ս. Հարությունյանը** և **Շ. Առաքելյանը**: ՀԺԿ-ն համարում էր, որ Հայկական հարցը պետք է լուծում ստա-

նա միջազգային վեհաժողովում՝ համաձայն արևմտահայերի ձգտումների:

Հեղափոխությունից հետո երկրամասում քաղաքական լուրջ դեր ստանձնեց նաև **Սոցիալիստ հեղափոխականների (Էսեռներ)** կուսակցությունը: Այն մեծ ազդեցություն ուներ կոմիդ բանակում և երկրամասի քաղաքներում տեղակայված զորամասերում:

Արևելահայ ազգային խորհրդի ստեղծումը: Ռուսաստանի ազգային բոլոր երկրամասերում քաղաքական-հասարակական ուժերը ստեղծում էին տարաբնույթ կազմակերպություններ, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցնում ազգային կյանքի տնօրինումը: Այս միտումից անմասն չմնացին նաև հայերը:

Արևելահայերի ներկայացուցչական համաժողովը՝ Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը, տեղի ունեցավ **Թիֆլիսում 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը**: Մասնակցում էին քաղաքական և հասարակական տարբեր կազմակերպությունների 228 պատգամավորներ, որոնց կեսից ավելին դաշնակցականներ էին: Բազմազան էր քննարկված հարցերի շրջանակը՝ ճակատի պաշտպանության, պարենային, փախստականության գործերի, Անդրկովկասում ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների հաստատման մասին և այլն:

Համախորհրդակցության ավարտից քիչ անց, ըստ նրա որոշման, ձևավորվեց 35 անդամներից կազմված օրենսդիր մարմին՝ **Ազգային ժողով**: Վերջինս իր կազմից ընտրեց 15 հոգուց կազմված գործադիր մարմին՝ **Հայոց ազգային խորհուրդ**: Խորհրդի նախագահն էր **Ավետիս Ահարոնյանը**, քարտուղարը՝ **Ն. Աղ-**

քայլանք: Ազգային խորհրդի կազմը քաղաքականակցական էր, կային նաև անկուսակցականներ: Մեծամասնություն էին կազմում ՀՅԴ անդամները: Ազգային քաղաքական նոր մարմինների ստեղծումով ավարտվեց Հայոց ազգային բյուրոյի (1912–1917 թթ.) գործունեությունը:

Հայոց ազգային խորհրդի նստավայրը Թիֆլիսն էր: Հայաստանի վարչական

կենտրոններում և Այսրկովկասի հայաբնակ քաղաքներում ձևավորվեցին ազգային խորհրդի տեղական մարմիններ:

Հայոց ազգային խորհրդին բախտ էր վիճակված դառնալու հայության գործնական կրանքը տնօրինող մի կազմակերպություն, որի հիման վրա հետագայում ձևավորվեցին Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում: Ներկայացրե՞ք իրադրությունը Անդրկովկասում և Կովկասյան ձակատում:
2. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց ժամանակավոր կառավարությունը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ: Համեմատե՞ք հայերի նկատմամբ միապետական Ռուսաստանի և ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը:
3. Ներկայացրե՞ք Արևմտահայերի ազգային խորհրդի ստեղծման նշանակությունը: Հայաստանի վերականգնման նպատակով ինչ քայլեր իրագործվեցին:
4. Ցոյց տվե՞ք հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը պատմական նոր իրադրությունում:
5. Լուսաբանե՞ք Արևելահայ ազգային խորհրդի ստեղծման գործընթացը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծումը:

§ 6. ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը Այսրկովկասում և Կովկասյան ձակատում: 1917 թ. աշնանը Ռուսաստանը հայտնվել էր խոր ճգնաժամի մեջ: Բոլշևիկների կուսակցությունը Պետրոգրադում հաջողությամբ իրականացրած հեղաշրջման արդյունքում **1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին** (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) գրավեց իշխանությունը: Բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի գլխավորությամբ ստեղծվեց նոր կառավարություն՝ **ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը**: Ընդունվեցին իշխանության, հաշտության, հողի, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունք-

ների մասին օրենքներ (ղեկրեսներ՝ հրովարտական): Այսպես սկիզբ դրվեց Ռուսաստանի պատմության խորհրդային շրջանին:

Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը բոլշևիկյան հեղաշրջումը համարեցին դավաճանական քայլ. նրանց կարծիքով՝ երկիրը շեղվեց զարգացման ժողովրդավարական ուղուց:

Ռուսաստանի կենտրոնում կատարված իշխանափոխությամբ Այսրկովկասում առաջացավ իշխանական ճգնաժամ: Այն հաղթահարելու նպատակով Թիֆլիսում 1917 թ. նոյեմբերին գումարվեց

երկրամասի քաղաքական և ռազմական ուժերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: **Նոյեմբերի 15-ին** կազմավորվեց գործադիր նոր մարմին, որը կոչվեց **Անդրկովկասյան կոմիսարիատ**, իսկ ԱՀԿ-ն լուծարվեց: Անդրկոմիսարիատի նախագահ ընտրվեց մենշևիկ **Գեգեչկորին**: Կոմիսարիատում գլխավոր պաշտոնները զբաղեցնում էին վրացի մենշևիկները, էսեռների և թաթար մուսավաթականների ներկայացուցիչները: Անդրկոմիսարիատի 12 կոմիսարներից երեքը (Խ. Կարճիկյան, Հ. Օհանջանյան, Գ. Տեր-Ղազարյան) հայեր էին:

Ընդհանուր առմամբ նոր գործադիր մարմինը չկարողացավ բարելավել երկրամասի իրավիճակը: Յուրաքանչյուր ազգի գործերի տնօրինությունն անցավ իր ազգային խորհրդի ձեռքը, որով վերջնականապես անգորացավ, հեղինակազրկվեց Անդրկոմիսարիատը: Վերջինս ըստ էության դարձավ լոկ մենշևիկների կամակատարը: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Այսրկովկասում վրացի մենշևիկների, ինչպես նաև նրանց աջակից մուսուլմանական ուժերի գործելակերպը ծանր հետևանքներ ունեցավ:

Անդրկոմիսարիատը հաշտության բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ: **1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում** ստորագրվեց զինադադարի համաձայնագիր. ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին մինչև վերջնական հաշտության կնքումը: Ջինադադարից հետո կովկասյան ռուսական զորքերը սկսեցին լքել իրենց դիրքերը, և շատ արագ ձակատային գիծը փլուզվեց: Եթե 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին ռուսական կովկասյան զորքի մարտակազմում առկա էր մոտ 158 հազար զինվորական, ապա մեկ

ամիս անց ձակատի հայկական հատվածի պաշտպանական դիրքերում մնացել էր ընդամենը 17 հազար զինվորական՝ մեծ մասը հայկական կորպուսի ուժեր: Կովկասյան ձակատի պաշտպանության գործն այսպիսով ընկավ հայկական ազգային զորամիավորների վրա:

«Թուրքսահարաստանի մասին» հրովարտակր: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը **1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց «Թուրքսահարաստանի մասին» հրովարտակր:** Դեռևս նոյեմբերին ստեղծվել էր հանձնաժողով, որի կազմում էին տարբեր կուսակցությունների հայազգի գործիչներ՝ բոլշևիկներ Վառլամ Ավանեսյանը, Վահան Տերյանը, Սարգիս Լուկաշինը, ձախ էսեռ Պոռշ Պոռշյանը (Պերճ Պոռշյանի որդին), ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ռոստոմը: Այդ հանձնաժողովն էլ մշակեց Արևմտյան Հայաստանի մասին հրովարտակի նախագիծը:

Բոլշևիկյան կառավարությունը, ըստ հրովարտակի, պաշտպանում էր պատերազմի ժամանակ գրավված հայկական մարզերի ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն: Դրա իրագործումը հնարավոր էր համարվում միայն մի շարք նախնական երաշխիքների դեպքում՝ ռուսական զորքերի դուրսբերում Արևմտյան Հայաստանից, հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ կազմավորում և բռնագաղթված հայության վերադարձ հայրենի եզերք: **Ստեփան Շահումյանին**, որը դեկտեմբերի 16-ին նշանակվել էր **Կովկասի գործերի արտակարգ ժամանակափոխ կոմիսար**, հանձնարարվում էր ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ գրավված մարզերի հայ բնակչությանը: **Հրովարտակի դրական նշանակությունը թերևս այն էր, որ**

Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտոնապես ձանաչում էր հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային անկախ պետություն ունենալու իրավունքը:

Սակայն Ռուսաստանի և Քառյակ միության երկրների միջև 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներից ընթացող հաշտության բանակցությունների պայմաններում, երբ ռուսական կողմը պարտվողական կեցվածք էր ընդունել, այս հրովարտակը վերածվեց ձևական փաստաթղթի: Իսկ Արևմտյան Հայաստանից ռուսական զորքերի դուրսբերումը գրոյի հավասարեցրեց բոլշևիկյան հրովարտակը. փաստացի դա նշանակում էր հայկական մարզերի վերադարձ օսմանյան Թուրքիային:

Արևմտահայ գործադատության ստեղծումը: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական հրամանատարությունը, հանդես գալով համառուսաստանյան, ինչպես նաև ռուսական մեծապետական շահերի պաշտպանության դիրքերից, ձեռնարկեց քայլեր, որպեսզի պահպանի երեք տարվա ընթացքում նվաճած բնագծերը Հայաստանում: Այդ տեսանկյունից կովկասյան բանակի հրամանատարության դիրքորոշումը համընկնում էր հայության կենսական շահերին: Գլխավոր հրամանատար **Պրժևալսկու 1917 թ. դեկտեմբերի 7-ի** գաղտնի հրամանի համաձայն՝ նվաճված մարզերի հայ բնակչությունից սկսեցին կազմավորել չորս հրաձգային գնդեր:

Մի քանի օր անց Արևմտահայ խորհուրդը որոշում կայացրեց այդ գնդերից ստեղծել **արևմտահայ գորաբաժին (դիվիզիա):** Այս գործի համար ստեղծվեց գործադիր նոր մարմին՝ **Հարստանի ապահովության խորհուրդը:** Արևմտահայերից կազմակերպվող դիվիզիայի

Երզնկա. 1917 թ.

հրամանատար նշանակվեց **Անդրանիկ Օզանյանը:** Նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի աստիճան:

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը և հայկական հողերի բռնակցումը Թուրքիային: Խորհրդային Ռուսաստանը յուրատիպ մոտեցումներ դրսևորեց արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Խզելով հարաբերությունները Ռուսաստանի դաշնակից Անտանտի տերությունների հետ՝ բոլշևիկները Բրեստ-Լիտովսկում 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբին զինադադար կնքեցին Գերմանիայի և Քառյակ միության մյուս պետությունների հետ: Նրանց միջև շուտով սկսվեցին հաշտության բանակցություններ:

Բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար այս ամենն ուներ գաղափարական հիմնավորում՝ հրահրել համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն և աշխարհամարտն ավարտել արդարացի հաշտության կնքումով: Բոլշևիկների համար Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը երկրորդական էր, թեև Հայկական հարցը քննարկման առարկա էր բանակցությունների ողջ ընթացքում: Խորհրդային Ռուսաստանը նախ պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել Ավստրո-Հունգարիայի, Օսմանյան կայսրության և Իրանի տարածքներից:

Բանակցությունների երկրորդ փուլում (1918 հունվար–փետրվար) գերմանական կողմը հրաժարվեց բուլշևիկների առաջ քաշած «հաշտություն առանց բռնակցումների և ռազմատուգանքների» սկզբունքը ընդունելուց: Խորհրդային պատվիրակության նոր ղեկավար, արտաքին գործերի ժողկոմ *Լև Տրոցկին* հայտարարեց հաշտության կնքումից հրաժարվելու և խորհրդային իշխանությանը ենթակա քանակի լիակատար զորացրման մասին: Գերմանական պատվիրակությունը Տրոցկու կողմից հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց հրաժարվելը համարեց զինադադարի ընդհատում: Եվ Քառյակ միությունը չհասպաղեց. Գերմանիան *1918 թ. հունվարի 28-ին* (նոր տոմարով՝ փետրվարի 10-ին) հարձակման անցավ Պետրոգրադի ուղղությամբ, իսկ թուրքական զորքը նույն օրը վերսկսեց պատերազմը Կովկասյան ճակատում:

Բանակցությունների ժամանակ գերմանական դաշինքի պատվիրակները ժողկոմխորհի ներկայացուցիչներից պահանջեցին ճանաչել Անդրկովկասի անկախությունը: Միաժամանակ անկախանալու խնդիր դրվեց նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատի առջև: Կոմիսարիատն ընդունեց հակասական մի որոշում, որով երեք շաբաթ ժամանակ էր խնդրում. հարցի պատասխանը պետք է տար գումարվելիք Սեյմը: Իսկ թուրքական զորքերն այդ ժամանակ շարունակում էին առաջխաղացումը:

Ի վերջո, շուրջ երեք ամիս տևած բանակցությունների արդյունքում *1918 թ. մարտի 3-ին* (նոր տոմարով) *Բրեստ-Լիտովսկում* ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր Խորհրդային Ռուսաստանի

և Քառյակ միության երկրների միջև: Անտանտի նախկին անդամ Ռուսաստանը, անջատ հաշտություն կնքելով, դադարեցրեց իր մասնակցությունը Առաջին աշխարհամարտին:

Հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածով և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ օսմանյան Թուրքիային անցան Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված մարզերը: Ռուսաստանը պարտավորվեց իր զորքերը շուտափույթ դուրս հանել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ըստ լրացուցիչ պայմանագրի՝ Ռուսաստանը պարտավորվում էր նախկին պետական սահմանից որոշակի հեռավորության վրա գտնվող տարածքից հանել բոլոր ուժերը, զորացրել հայկական կամավորական ջոկատները, Կովկասում պահել ընդամենը մեկ դիվիզիա: Իսկ օսմանյան Թուրքիան իր բանակը պահելու էր պատերազմական վիճակում, քանի որ Անտանտի դեմ պատերազմը շարունակվում էր:

Արապխով՝ Բրեստի հաշտության պայմանագրով ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի իրավունքները, բուլշևիկները գործարքի գնացին Ռուսաստանի երեկվա թշնամիների հետ, որպեսզի պահպանեն իրենց իշխանությունը: Երբ ստորագրվեց այդ չարաբաստիկ պայմանագիրը, ռուսական զորքն արդեն լքել էր Կովկասյան ճակատը: Վրաց ազգայնական մենշևիկներն ու պանթյուրքիստ մուսավաթականները, գործելով միասնաբար, Հայաստանը և հայ ժողովրդին թողեցին միայնակ թուրքական վտանգի առջև:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքում: Ինչպե՞ս ընդունվեց այդ փաստը Այսրկովկասում: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին երկրամասում:
2. Երբ կնքվեց և ի՞նչ էր նախատեսում Երզնկայի գինադադարը: Ներկայացրե՞ք Կովկասյան ճակատի մերկացման գործընթացը, ի՞նչ գործոններով էր այն պայմանավորված:
3. Երբ է ընդունվել և ովքե՞ր էին կազմել «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը: Արդյո՞ք իրագործելի էր այն, հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը: Ի՞նչ իրատեսական առաջարկներով կլրացնեիք հրովարտակը:
4. Ներկայացրե՞ք արևմտահայ զորամիավորման ձևավորման գործընթացը:
5. Ի՞նչ նոր մոտեցումներ ցուցաբերեց խորհրդային Ռուսաստանն իր արտաքին քաղաքականության մեջ: Ներկայացրե՞ք և մեկնաբանե՞ք Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Գնահատե՞ք այն:

§ 7. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1918 թ. ՀՈՒՆՎԱՐ–ԱՊՐԻԼ)

Իշխանության համար պայքարը երկրամասում: Բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո Այսրկովկասում իշխանության համար կատաղի պայքար էր ընթանում:

Վրացի գործիչները, հատկապես մենշևիկները, նպատակադրվել էին Այսրկովկասում հաստատել վրացական գերիշխանություն: Երկրամասում ձևավորված վրաց–թաթարական դաշինքի համար առավել վտանգավոր մրցակից էր դիտվում ՀՅԴ–ն: Նա էր տնօրինում Կովկասյան ճակատում առկա և շարունակաբար ամրապնդվող իրական ռազմական ուժը՝ ի դեմս հայկական կանոնավոր զորքի:

Այս իրավիճակում երկրամասի իշխանության կառուցվածքում տեղի ունեցավ փոփոխություն: Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովի տեղական պատգամավորներից կազմվեց երկրամասի օրենսդիր քարձրագույն մարմին՝ *Սեյմը*, որը սկսեց

գործել 1918 թ. փետրվարի 10–ից: Սեյմի կազմում կար 36 մենշևիկ, 30 մուսավաթական, 27 դաշնակցական, 19 էսէռ և այլն: Սեյմի նախագահն էր մենշևիկ *Չխեիձեն*, իսկ գործադիր մարմնի՝ նորակազմ կառավարության նախագահը՝ նույն Գեգեչկորին: Սեյմը չճանաչեց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությանը:

Հայկական միասնական ճակատի ստեղծման խնդիրը: Երկրամասում խորհրդային իշխանության հաստատման խնդիրը սերտորեն կապված էր Արևմտյան Հայաստանի հարցի հետ: Ռուսական բանակի կողմից ռազմաճակատը լքելու իրավիճակում Շահումյանը դաշնակցությանն առաջարկեց միասնական ճակատով հանդես գալ ընդդեմ թուրքերի: 1918 թ. հունվարի սկզբներին Թիֆլիսում այդ խնդրի շուրջ բանակցեցին ՀՅԴ ներկայացուցիչները և հայ բոլշևիկները: Կողմերը համաձայնության եկան՝ ստեղծել

անկախ Արևմտյան Հայաստան, իսկ Կովկասում՝ հայկական ինքնավարություն: Մշակվեց նաև համատեղ գործողությունների ծրագիր:

Միասնական հայկական ձակատ գործնականում ստեղծվեց Բաքվում, ուր Ռուստմը, գեներալ Հակոբ Բագրատունին, Տանազուսպը, Սեբաստացի Մուրադը և տեղի Հայոց ազգային խորհուրդը համագործակցեցին *Շահումյանի* գլխավորած Բաքվի խորհրդային իշխանության հետ: 1918 թ. սկզբներից թուրք-թաթարական ուժերի կողմից շրջափակվել էր Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին, որի հետևանքով ռուսական արևմտյան ձակատից զորացրված կամ հայկական զորամասերում ծառայելու համար երկրամաս ժամանող հազարավոր հայ զինվորներ կուտակվեցին Բաքվում: Ս. Շահումյանի և տեղի Հայոց ազգային խորհրդի միջև կնքված համաձայնությամբ հայկական 15-հազարանոց զինուժը միացավ Բաքվի կոմունայի զորքին: Հայկական զորամասերի շնորհիվ թուրքերը մինչև 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերը չէին կարողանում գրավել Բաքուն:

Հայկական միասնական ձակատի մյուս ուսանելի օրինակը տվեց Երևանի նահանգը:

Հայկական կանոնավոր զորքի ստեղծումը: Դեռ ժամանակավոր կառավարության օրոք հայ զործիչները մեծ աշխատանք էին տարել ազգային բանակային կորպուս ձևավորելու նպատակով: Երկրամասում արմատապես փոփոխված քաղաքական պայմաններում հայ ազգային մարմիններին հաջողվեց ձևաք բերել կորպուս ստեղծելու իրավունք: Ռուսական բանակի գերագույն սպայակույտի **1917 թ. նոյեմբերի 16-ի** հրամանով Կով-

կասյան ձակատում սկսվեց կազմավորվել *հայկական կորպուսը:* Գեներալ *Թովմաս Նազարբեկյանը* նշանակվեց կորպուսի հրամանատար, իսկ *Դրոն*՝ կոմիսար:

Հայոց ազգային խորհուրդը 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին Թիֆլիսից Երևան գործուղեց *Արամ Մանուկյանին*՝ օժտելով նրան արտակարգ լիազորություններով: Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի նիստում Արամը, անդրադառնալով ընթացիկ իրավիճակին, նշեց. «*Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթե նայող կա, նայում է միայն հասնուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճկական ձակատ՝ տուն գնացող ռուսներին փոխարինելու համար... Մենակ ենք և պետք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ձակատը պաշտպանելու և թե՛ երկրի ներսում կարգ հաստատելու համար*»:

Հայկական կորպուսի ձակատային և պահեստային զորամասերի կազմավորման գլխավոր վայր դարձավ Երևանի նահանգը: 1918 թ. հունվարի երկրորդ կեսին Երևան ժամանեց գեներալ *Մովսես Սիլիկյանը* և ստանձնեց կորպուսի առաջին դիվիզիայի զորամասերի ու սպայակույտի ձևավորման ղեկավարությունը: Երևան եկավ նաև Դրոն:

Արամը, գեներալ Սիլիկյանը և Դրոն, սերտորեն համագործակցելով, շոշափելի գործ կատարեցին: Հայկական զորամասերի զգալի մասը հարկադրված էր զբաղվել նահանգի մուսուլմանների խռովությունները ձնշելով և Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին սալաշրջափակելով:

Պատերազմի վերակտումը Կովկասյան ձակատում: Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունների շրջանում թուրքերը, օգտվելով դաշնակից Գերմանիայի աջակցությունից և հետևելով նրա օրի-

Գներալ Հակոբ Բագրատունի

նակին, խախտեցին զինադադարը Կովկասյան ճակատում և **1918 թ. հունվարի 28-ին** անցան ճակատային գիծը:

Գնահատելով Էրզրումի ռազմավարական նշանակությունը՝ Հայոց ազգային և Հայաստանի ապահովության խորհուրդները Անդրանիկին նշանակեցին տեղի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Փետրվարի 10-ին Անդրանիկը ժամանեց Էրզրում, ինչը ոգևորեց քաղաքի և շրջանի հայ բնակչությանը: Սակայն հայկական զորամասերին չհաջողվեց թշնամու գերակշիռ ուժերին հետ մղել: Փետրվարի 27-ին թուրքերը գրավեցին **Էրզրումը**: Էրզրումի անկումից հետո հայկական մյուս զորամասերը նահանջեցին նաև Խնուսից, Մանազկերտից ու Ալաշկերտից, իսկ մարտի վերջերին՝ Վանի շրջանից: Թուրքերը սկսեցին անմիջապես սպառնալ Արևելյան Հայաստանին:

Մեր հայրենիքի արևմտյան մասը հնարավոր չէրավ պաշտպանել նախ և առաջ Խորհրդային Ռուսաստանի բրևտյան պարտովորակական քաղաքականության և վրաց մենշևիկների ու մուսա-

Գներալ Միգուես Սիլիկյան

վաթականների հակահայկական դաշինքի պատճառով:

Երբ վերսկսվեց պատերազմը Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում, հայկական կանոնավոր զորամասերի համալրումը դեռ չէր ավարտվել, իսկ նրանց զգալի մասն էլ ճակատային թիկունքում էր: Այդ պատճառով սակավաթիվ հայկական ուժերը չկարողացան միայնակ պահել 400 կմ երկարությամբ ճակատային գիծը (նախկինում այն պահում էին ռուսական հինգ կորպուսներ):

Հայկական զորքի վերակազմակերպումը: Թշնամու առաջխաղացման պայմաններում տեղի ունեցավ հայկական ռազմական ուժերի վերակազմակերպում: **1918 թ. մարտի 1-ին** Հայկական կորպուսի և արևմտահայ զինուժի միավորմամբ ստեղծվեց **Առանձին հայկական կորպուսը՝ Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ**: Առանձին հայկական կորպուսի շարքերը շուտով համալրեցին նաև փոքրաքանակ ռուսական, էստոնական, հունական և այլ ազգային ջոկատներ,

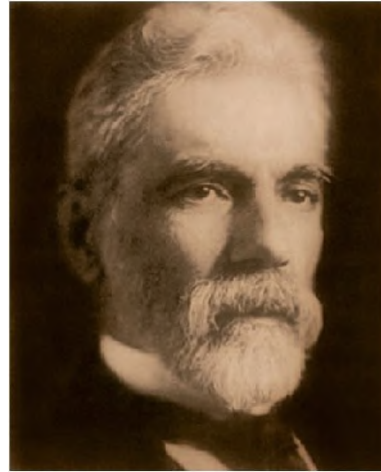
տարբեր ազգությունների սպաներ և զինվորներ:

Անդրանիկը ձևավորեց նոր ջոկատ՝ **Հայկական առանձին հարվածային զորամասը**, որի կազմը շատ արագ հասավ 3500-ի:

1918 թ. մայիսի սկզբի դրությամբ՝ Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքին փոխարինած հայկական զորքի թիվը հասնում էր **42-43 հազարի**: Իրանից Առանձին հայկական կորպուսի կազմում էր մոտ 25 հազարը, Բաքվի կոմունայի զորքերի կազմում՝ 15 հազարը, իսկ 2-3 հազարը՝ Իրանի տարածքում:

Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Անդրկովկասյան Սեյմը չճանաչեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և որոշեց օսմանյան Թուրքիայի հետ առանձին հաշտություն կնքել: Սեյմի հաստատած պատվիրակության նախագահն էր Ա. Չխենկելին, իսկ հայկական կողմից ընդգրկված էին **Տովհաննես Քաջագունին** և **Ալեքսանդր Խատոյանը**: Բանակցությունների վայր ընտրվեց արդեն թուրքերի կողմից գրավված **Տրսպիզոնը**:

Բանակցությունները որոշ ընդմիջումներով ընթացան **1918 թ. մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը**: Հենց սկզբից ակնհայտ դարձավ օսմանյան Թուրքիայի զավթողական կեցվածքը: Թուրքերը պնդում էին ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանները և անկախ հռչակել Անդրկովկասը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցին, ապա թուրքերն այն համարում էին իրենց ներքին խնդիրը և կտրականապես դեմ էին նույնիսկ դրա քննարկմանը: Այսպիսի իրավիճակում Անդրկովկասի Սեյմն ընդհատեց բանակ-

Տովհաննես Քաջագունի

ցությունները և **ապրիլի 1-ին** երկրամասում հայտարարեց ռազմական դրություն: Փաստացի դա նշանակում էր **պատերազմի հայտարարում Թուրքիային**:

Թուրքական զորամասերը շուտով անցան 1914 թ. ռուս-թուրքական պետական սահմանը և գրավեցին Բաթումը: Վրացական կորպուսը, որ այդ պահի դրությամբ ուներ 10-12 հազար մարտիկ, չկարողացավ կանգնեցնել թշնամուն: Իսկ Այսրկովկասի թաթարները և պանթուրքիզմով առաջնորդվող նրանց ղեկավար մուսավաթականները բացահայտ թշնամական դիրք բռնեցին հայերի հանդեպ:

Նման իրավիճակում **Ալեքսանդրապոլում 1918 թ. ապրիլի 6-8-ը** տեղի ունեցավ հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Այն նվիրված էր ճակատի պաշտպանության, Անդրկովկասի անկախության և այլ կենսական հարցերի քննարկմանը: Մասնակիցների մեծամասնությունը հանդես եկավ Անդրկովկասն անհապաղ անկախ հռչակելու թուրքական պահանջի դեմ: Սակայն Սեյմը, ուր գերակշռում էր վրաց-թաթարական խմբա-

վորումը, 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին հայտարարեց երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու և անկախ հռչակելու մասին: Ստեղծվեց **Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետություն (ԱԺԴՀ)**, որն ընդգրկում էր նախկին ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող հայկական, վրացական, ինչպես նաև մուսուլմաններով բնակեցված արևելաանդրկովկասյան տարածքները: Հաստատ-

վեց նոր կառավարություն՝ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ: Վերջինս հրամայեց ամբողջ ճակատի երկայնքով դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Որոշվեց Բաթումում վերսկսել Թուրքիայի հետ ընդհատված բանակցությունները:

Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից ավելի սանձարձակ դարձրեց թուրքերի գործողությունները:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ցոյց տվեք Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երկրամասում իշխանության համար պայքարի գլխավոր առանձնահատկությունը: Երբ սկսեց գործել և ինչ կազմույթներ Անդրկովկասյան Սեյմը:
2. ՀՅԴ-բուլշևիկներ բանակցությունների արդյունքում ինչ որոշվեց միասնական հայկական ճակատ ստեղծելու ուղղությամբ: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ այն ամբողջապես հնարավոր չեղավ իրականացնել:
3. Երբ ձեռք բերվեց հայկական կորպուս կազմավորելու իրավունքը: Ովքե՞ր նշանակվեցին կորպուսի հրամանատար և կոմիսար: Արամ Մանուկյանը ե՞րբ մեկնեց Երևան: Ի՞նչ գործ էին ծավալել Արամը, Դրոն և Սիլիկյանը Երևանի նահանգում:
4. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Անդրանիկը նշանակվեց Էրզրումի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ պահել Արևմտյան Հայաստանը:
5. Երբ ձևավորվեց Առանձին հայկական կորպուսը: Որքա՞ն էր Կովկասյան ճակատում ստեղծված հայկական զորքի ընդհանուր թիվը:
6. Ո՞րն էր Տրապիզոնի բանակցությունների ձախողման գլխավոր պատճառը: Ինչո՞ւ անդրկովկասյան զորքը անհաջողության մատնվեց պատերազմի սկզբնական շրջանում: Ի՞նչ որոշում կայացրեց հայ ազգային քաղաքական ուժերի խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում: Երբ և ինչո՞ւ երկրամասն անջատվեց Ռուսաստանից:

§ 8. 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի վերածումը թուրք-հայկականի: Օսմանյան Թուրքիան, օգտվելով Կովկասյան ճակատում ստեղծված իր համար նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրությունից, շարունակում էր պանթուրքական ծրագրի իրագործումը: 50-հազարանոց թուրքական «Կարս» զր-

րամիավորումն առաջադրանք էր ստացել նվաճելու ամբողջ Արևելյան Հայաստանը, հասնելու Բաքու, Դաղստան և Հյուսիսային Իրան:

Հայկական զորքը մնացել էր միայնակ թուրքական բանակի, ինչպես նաև քուրդ, թուրք և թաթար ավազակախմբերի դեմ, որոնք հարվածում էին թե՛ ճակատից, թե՛

թիկունքից: Երեքշաբաթյա համառ մարտերից հետո՝ 1918 թ. ապրիլի 10-ին, թուրքական զորամասերը գրավեցին **Մարիդամիչը**, այնուհետև ուղղություն վերցրին դեպի Կարս:

ԱԺԴՀ-ի կառավարությունն ընդունեց թուրքական կողմի պայմանները, համաձայնվեց դատարկել Կարսի մարզն ու զորքերը հետ քաշել մինչև Ախուրյան գետը: **Ապրիլի 12(25)-ին Կարսն** առանց կռվի հանձնվեց թուրքերին (1918 թ. ապրիլի 18-ից Այսրկովկասում ներդրվեց նոր տոմարը. այդ օրը համարվեց մայիսի 1-ը: Այդուհետ ամսաթվերը տրված են նոր տոմարով): Այդ կարևորագույն հենակետի հանձնումը թշնամուն ռազմաքաղաքական խոշոր սխալ էր:

Շուտով Անդրկովկասի իշխանությունները թուրքերի հետ վերսկսեցին հաշտության բանակցություններ, որոնք այս անգամ ընթացան **Բաթումում 1918 թ. մայիսի 11-ից մինչև հունիսի 4-ը**:

Թուրքերը, խախտելով բոլոր պայմանավորվածությունները, պահանջեցին իրենց տնօրինմանը հանձնել Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին: **Մայիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը** նրանք վերջնագիր ներկայացրին Ալեքսանդրապոլում գտնվող հայկական զորքի հրամանատարությանը՝ պահանջելով երեք ժամվա ընթացքում հանձնել քաղաքը և հայկական զորքը 25 կմ հեռացնել երկաթուղուց: Չսպասելով վերջնագրի պատասխանին՝ թշնամին առավոտյան սկսեց հարձակումը և առանց լուրջ դիմադրության գրավեց քաղաքը:

Սակայն թուրքական զորքը հանդիպեց նաև հայկական զորքի ամուր դիմակայությանը: Առաջին հաղթական մարտերը

թշնամու դեմ տեղի ունեցան **Ջավախքում և Շիրակում**:

Մայիսի 7-ին թուրքերը ներխուժել էին Ջավախք հարավ-արևմուտքից: Ախալքալաքում դեռ 1918 թ. հունվարին ստեղծվել էր հայկական կորպուսի հրաձգային գունդ: Ախալքալաքի գունդը և գավառի հայկական մյուս ջոկատները կազմակերպեցին դիմադրություն: Հայկական ուժերը թշնամուն հատկապես համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին **Սաթիս** գյուղի մատուցներում և ապահովեցին գավառի բնակչության տեղափոխումը հարևան շրջաններ:

Թուրքական զորամասերը շրջափակել էին **Ախալցխան**: Ախալցխայի հայկական գումարտակը և շրջանի հայ ու վրացի բնակչությունը դիմեցին ինքնապաշտպանության: Այն գլխավորում էր Ախալցխայի քաղաքապետ և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ **Ջորի Ջորջանը**: Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց գրավել Ախալցխան, մարտերը շարունակվեցին մինչև հունիսի 6-ը:

1918 թ. թուրք-հայկական պատերազմի վառ էջերից է **Շիրակի գոյամարտը**: Այստեղ ձևավորվել էր դիմադրական ձևկատ: Տեղի բնակչությանը միացան Շիրակի և Արագածոտնի գյուղերում ապաստանած արևմտահայ հազարավոր գաղթականներ: Մայիսի 5-ին Տարոնի 500 կամավորները **Սասունցի Մանուկի** և **Մուշեղի** գլխավորությամբ գրավեցին **Ներքին Թայինի** բերդը: Նրանք կարողացան Արագածի լեռնազանգվածը մաքրել խռովարար թուրք-թաթարներից ու քրդերից, ինչը մեծ դեր խաղաց Սարդարապատի հաղթանակի գործում: **Շիրակում՝ Սոգյուրթուի (Սաունաղբյուր)** ձակատում,

հայկական ուժերի հաղթական կռիվները թուրքերի դեմ տևեցին մայիսի 16–27–ը:

Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերը: Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թշնամու զորքը մտավ Արարատյան դաշտ և ուղղություն վերցրեց դեպի Երևան: Տեղում հայ բնակչությունը և Առանձին հայկական կորպուսի **Երևանյան զորախումբը** (հրամանատար՝ Մ. Սիլիկյան) կարողացան համախմբվել և կենսաց-մահու մարտեր մղել թշնամու դեմ: Դեռ 1918 թ. մարտի 24–ին Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից **Արամ Մանուկյանը հաստատվել էր Երևանի նահանգի ղեկավար:** Նա մեծ գործ կատարեց հայության ռազմական դիմակայության կազմակերպման և հայկական անկախ պետության վերաստեղծման համար:

Թշնամու հայտնվելն Արարատյան դաշտում սկզբում խուճապ և տարերային գաղթ առաջացրեց: Ա. Մանուկյանը մեկնեց Վաղարշապատ և Ամենայն հայոց կաթողիկոսին առաջարկեց տեղափոխվել Բյուրական: **Գևորգ Ե Սուրենյանցը**, սակայն, նախընտրեց մնալ իր ժողովրդի հետ և շարունակել պայքարը: Նրա կարգադրությամբ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի գլխավորած հոգևորականների ջոկատը մեկնեց կռվի դաշտ:

Թշնամու դեմ ոտքի էին կանգնել հայ հասարակության բոլոր խավերը՝ գյուղացին ու հոգևորականը, մտավորականն ու ռազմիկը՝ հեծյալ ջոկատի հրամանատար, ապագա մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, գրող Ակսել Բակունցը, լեզվաբան Գրիգոր Ղափանցյանը և ուրիշներ:

Մայիսի 19–ին թուրքական ուժերն սկսեցին առաջանալ Սարդարապատ–Երևան ուղղությամբ: Սարդարապատ

Սարդարապատի ջոկատի հրամանատար
Դանիել Բեկ-Փիրումյան

կայարանի մոտ մայիսի 21–ին տեղի ունեցավ կատաղի մարտ: Հայկական ուժերը նահանջեցին՝ հանձնելով կայարանն ու Սարդարապատ գյուղը: Գեներալ Նազարբեկյանը Ղարաքիլիսայից Մ. Սիլիկյանին կարգադրեց Էջմիածնի շրջանում կենտրոնացնել հայկական ուժերը և հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան:

Երևանյան զորախմբի կազմում այդ պահի դրությամբ կար մոտ **10 հազար** մարտիկ, որից **Սարդարապատի ուղղությամբ կռվում էր 5500–ը**: Սիլիկյանի սպալակույտը տեղակայված էր Վաղարշապատում՝ Գևորգյան ձևարանի շենքում: Միայն երկաթգծի երկայնքով հարձակվող թշնամին ուներ **6 հազար կանոնավոր զորք և 1500 քրդական հեծելազոր**:

Գնդապետ **Դանիել Բեկ-Փիրումյանը** իր զորամասերին նախապատրաստեց հակահարձակման: Մարտից առաջ կրակոտ ձառ ասաց եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը: **Մայիսի 22–ի** առավոտյան ժամը 6–ին հայկական զորքն անցավ

Սարդարապատի ճակատամարտին նվիրված հուշահամալիրը

հարձակման և հաջորդ օրը հետ գրավեց Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը:

Առաջին հաղթանակը մեծ ոգևորություն առաջացրեց բնակչության ու զորքի մեջ: Մ. Սիլիկյանն իր սպայակույտով մշակեց թուրքերի շրջապատման և ջախջախման ծրագիր: Պատերազմի ճակատային այս հատվածում գործող հայկական ուժերը միավորվեցին *Սարդարապատի ջոկատի* մեջ, որի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Դ. Բեկ-Փիրումյանը: Մայիսի 23-ից Սիլիկյանն իր մարտակազմի մի մասն ուղարկեց Բաշ Ապարանի ճակատ:

Սարդարապատի հաղթական ճակատամարտը, որը տևել է *մայիսի 22-ից մինչև 28-ը*, ավարտվեց հայկական զորքի փայլուն հաղթանակով: Թշնմաին *կորցրեց 3500 սպանված* և նահանջեց մոտ 60 կմ՝ խուճապահար անցնելով Ախուրյանի արևմտյան ափը: Առջևում Ալեքսանդրապոլն ու Կարսն էին:

Մայիսի 29-ին գեներալ Սիլիկյանը հանդես եկավ Ալեքսանդրապոլը գրա-

վելու կոչով, սակայն հաջորդ օրը Նազարբեկյանի հրամանով հարձակումը կանգնեցվեց: Իսկ հունիսի 2-ից դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները թուրքական և հայկական զորքերի միջև:

Արապխով՝ Սարդարապատի ճակատամարտում թշնամին կրեց թուրք-հայկական պատերազմի իր առաջին խոշոր պարտությունը:

Մյուս վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ *Բաշ Ապարանի* ճակատային հատվածում: Մայիսի 20-ին գրավելով Համալուն՝ թուրքական 39-րդ դիվիզիան, որն ուներ 9-10 հազար կռվող, Ղարաքիլիսայի փոխարեն շարժվեց դեպի Բաշ Ապարան: Նրա նպատակն էր դուրս գալ Աշտարակ-Եղվարդ-Կոտայք գիծը և Քանաքեռի գրավմամբ փակել օդակը Երևանի շուրջը:

Երևանյան զորախմբի ուժերից 5 հազար հոգու տեղափոխվեցին Բաշ Ապարանի ճակատ, որի հրամանատար նշանակվեց *Դրոն*: Մայիսի 23-ին նա հասավ ռազմական գործողությունների վայր, տվեց առաջին հաղթական մարտը: Կատաղի մարտերը Բաշ Ապարանի ճակատում շարունակվեցին մինչև *մայիսի 29-ը*: Ի վերջո հայկական ուժերը պարտության մատնեցին թշնամուն: *Բաշ Ապարանի հաջողությունը հայոց զորքի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր:*

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական տեղամասերից էր նաև *Ղարաքիլիսայի ճակատը*: Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո հնարավոր չեղավ կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Ղարաքիլիսա: Առանձին հայկական կորպուսի հրամանատարը և սպայակույտը զաղթականության հետ մայիսի 22-ին

Գարեգին Նժդեհն իր զինակիցներով

տեղափոխվեցին **Դիլիջան**: Անդրանիկը, ում հանձնարարված էր պահել Ղարաքիլիսայից հյուսիս ընկած հատվածը, հետ մղելով թուրքական երեք հարձակում, գաղթականության հետ անցավ Դսեղ:

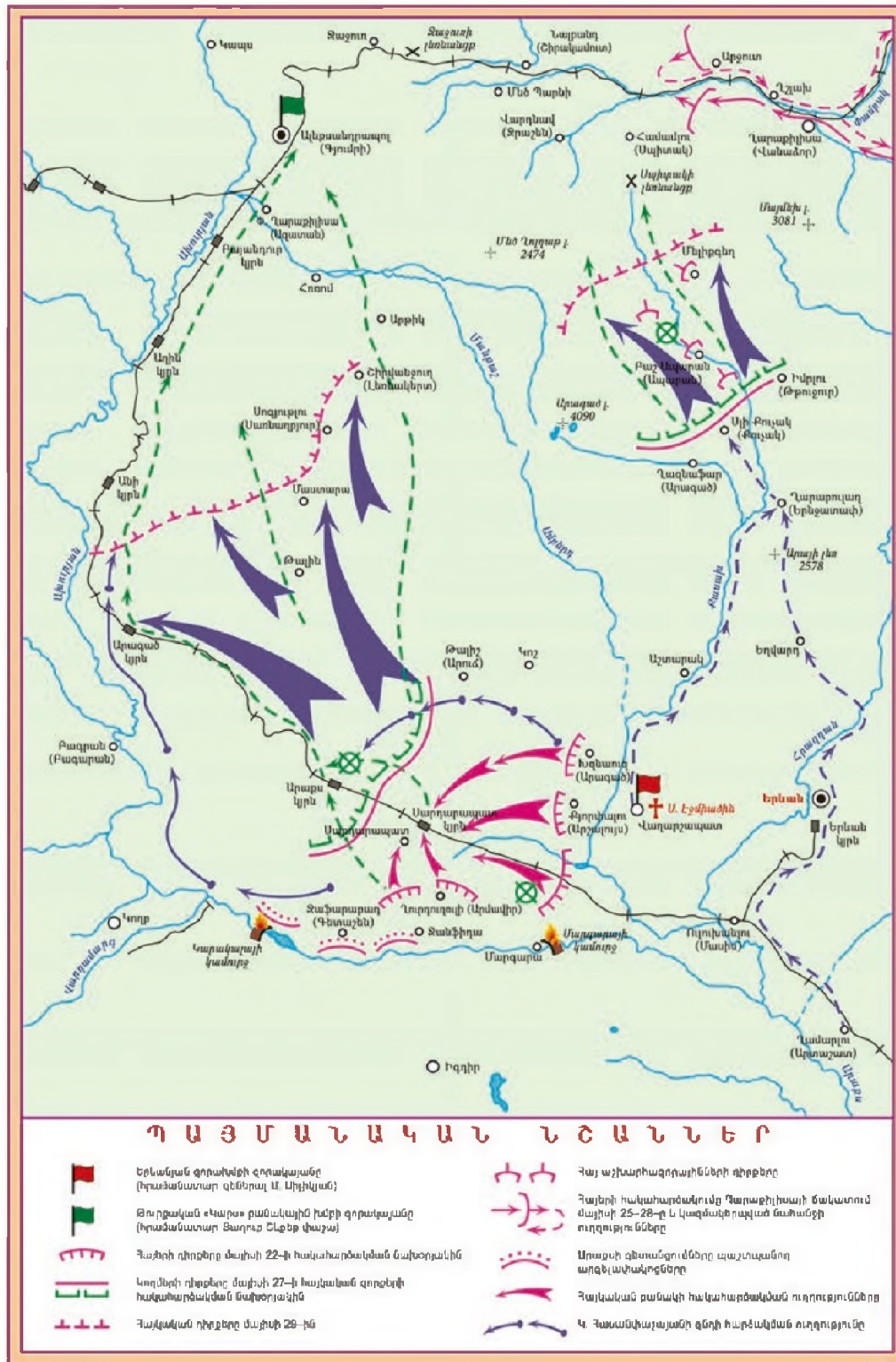
Դիլիջանում, ստանալով Սարդարապատի ուղղությամբ առաջին հաղթանակի լուրը, ժողովուրդն ու հայկական զորամասերը ոգևորվում են: Եկեղեցու բակում տեղի է ունենում բազմամարդ հանրահավաք:

Մայիսի 25-ին կազմակերպվում է Ղարաքիլիսայի ճակատը: Հայկական կողմն ուներ 7 հազար զինվոր ու սպա: Նրանք ներկայացնում էին Առանձին հայկական կորպուսի առաջին դիվիզիան, որի նորանշանակ հրամանատարն էր գեղապետ **Ալեքսանդր Բեյ-Մամիկոնյանը**: Ղարաքիլիսայի ճակատում կռվող թուրքերն ունեին 10 հազար զինվոր ու սպա:

Առաջինը մարտի նետվեց **Գարեգին Նժդեհը**. մայիսի 25-ին նա իր 40 հեծյալներով հարձակվեց թշնամու հեծյալների ու հետևակի մեծ ուժերի վրա: Այդպես սկսվեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Ջորջի հետ պայքարի էին դուրս եկել շրջակա գյուղերից կամավորներ, ինչպես նաև կարսեցի, շիրակցի և արևմտահայ գաղթականներ: Սակայն **մայիսի 28-ին** թուրքերն ընդհանուր հարձակման անցան և երկու օր անց գրավեցին Ղարաքիլիսան: Թուրքերը շարունակեցին իրենց ցեղասպանական ծրագիրը՝ տեղի հայ խաղաղ բնակչությանը ենթարկելով գանգվածային կոտորածի:

Թուրքերը, սակայն, կրելով մեծ կորուստներ, չշարունակեցին հարձակումը Դիլիջան-Ղազախ ուղղությամբ: Թշնամին փոխեց իր հարձակման ուղղությունը դեպի Շուլավեր-Թիֆլիս: Վեհիբ փաշան 1918 թ. մայիսի 31-ին՝ Բաթումում հայկա-

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

կան պատվիրակության հետ հանդիպման ժամանակ, խոստովանեց. «Դա հազվագյուտ մարտ էր այս պատերազմի պատմության մեջ... Հայերը Ղարաքիլիսայի մարտով ցույց տվեցին, որ իրենք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»:

Մայիսյան ճակատամարտերի պատմական նշանակությունը: Դժվարին և օրհասական պայմաններում, Մեծ եղեռնի և պատերազմի պատճառած մարդկային, նյութական և հոգևոր ահռելի կորուստներից դեռևս ուշքի չեկած հայությունը կամքի մեծ ուժ դրսևորեց և ինքնակազմակերպվեց:

Հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների, խավերի, ռազմական ու քաղաքական մարմինների միջև հաստատված միաբանության շնորհիվ ձեռք բերվեցին փառահեղ հաջողություններ: Հայ քաջարի մարտիկները, համախմբվելով մեկ զորքի մեջ, կովեցին հարազատ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովման, Հայաստանի ազատության և անկախության համար: **Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի շնորհիվ բնաջնջումից փրկվեց արևելահայությունը, ինչպես նաև Մեծ եղեռնից մազապուրծ հարյուր հազարավոր արև-**

մտահայեր: Դա հայ ժողովրդի Հայրենական պատերազմն էր:

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում 1918 թ. ապրիլի սկզբից պատերազմն իրականում վերաճել էր թուրք-հայկական զինված բախման: Հայկական կողմի տարած հաղթանակները ստիպեցին թուրքական կողմին Բաթումի բանակցություններում մեղմացնել իրենց պահանջները և նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետության հետ **1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել հաշտության պայմանագիր:**

Այսպիսով՝ սրընթաց փոխվող իրադրությունում հայ ռազմաքաղաքական ուժերը ստանձնեցին Կովկասյան ճակատի պաշտպանության ծանր բեռը, և պատերազմի արդյունքում նորաստեղծ հայկական պետությունը փաստացի դարձավ Առաջին աշխարհամարտի մասնակից կողմ: Հետագայում այս հիմքի վրա Հայաստանի Հանրապետությունը մասնակցեց աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփող Փարիզի խորհրդածողովին, իրավական (դե յուրե) ճանաչում ստացավ Անտանտի երկրների կողմից և իր տարածքային ու քաղաքական իրավունքները ձևակերպեց Սևրի պայմանագրով:

Մայիսյան հերոսամարտերով դրվեց ամբողջական հայրենիքի վերականգնման ճանապարհի սկիզբը:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Կովկասյան ճակատի իրավիճակը Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում: Ի՞նչ առաջադրանք էր ստացել թուրքական «Կարս» զորամիավորումը: Ի՞նչո՞ւ ԱժԴՀ-ի կառավարությունը թուրքերին հանձնեց Կարսը: Որտե՞ղ շարունակվեցին թուրք-անդրկովկասյան հաշտության բանակցությունները: Ի՞նչո՞ւ թշնամին գրավեց Ալեքսանդրապոլը:
2. Վերհանե՞ք Ջավախքի և Շիրակի դիմադրական մարտերի նշանակությունը:

3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե–ն հրաժարվեց Բյուրական տեղափոխվելուց: Ներկայացրե՞ք Սարդարապատի ուղղության ռազմական գործողությունները: Ո՞րն է Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը:
4. Նկարագրե՞ք Բաշ Ապարանի ճակատամարտի ընթացքը և արդյունքները:
5. Ինչպիսի՞ն էր ուժերի հարաբերակցությունը թուրք–հայկական պատերազմի Ղարաքիլիսայի ճակատում: Նկարագրե՞ք Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ընթացքը, վերհանե՞ք նրա նշանակությունը:
6. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հայկական զորքը միայնակ պատերազմեց թուրքական զորքի դեմ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում: Վերհանե՞ք Մայիսյան հերոսամարտերի պատմական նշանակությունը:

ԲԱԺԻՆ 3

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ

XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

Հայկական մշակույթի զարգացման պայմանները: Մշակույթի զարգացման համար նոր ժամանակների սկզբնական փուլում հայրենիքից դուրս՝ գաղթօջախներում, առաջացել էին նպաստավոր պայմաններ: XVII դարի երկրորդ կեսից հայկական մշակութային օջախները, պահպանելով հայոց ազգային ավանդույթները, միաժամանակ առավել սերտորեն էին առնչվում եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումների հետ, որը բարերար ազդեցություն էր գործում հայ մշակույթի և կրթության զարգացման վրա:

Առավել մեծ ծավալ է ընդունում գրատպությունը: Մասնավորապես տպագրվում է թարգմանական և ազգային աշխարհիկ գրականություն: Հանդես են

գալիս հրապարակախոսական աշխատություններ, քննարկման է դրվում հայրենիքի ազատագրության ուղիների հարցը:

Գաղութահայության հայացքն ու ուշադրությունն ավելի մեծ չափով է ուղղվում դեպի հայրենի երկիր: Մշակութային նախորդ կենտրոններին ավելանում են ռուսահայ և հնդկահայ կենտրոնները: Կարևոր դեր է ստանձնում Հայ եկեղեցին:

Նոր շրջանի սկզբնական փուլում, չնայած քաղաքական ծանր իրավիճակին ու մեծ կորուստներին, Հայաստանում ոչ միայն շարունակվել են նախորդ դարաշրջանների կրթական ավանդույթները, այլև օգտագործվել են նոր հնարավորությունները: Հայաստանի բուն տարածքից դուրս՝ հայկական համայնքներում ևս, աշխուժանում է կրթական գործը, որ

պայմանավորված էր նաև հայկական գաղթօջախների սովարացմամբ: Շարունակում են իրենց գործունեությունը նաև Հովհաննավանքի, Բաղեշի և Նոր Զուղայի դպրոցները:

Հայկական լուսավորականությունը:

XVIII դարի հայ գրական-հրատարակախոսական ու քաղաքական մտքի, առաջադիմական մտածողության ձևավորման և տարածման գործում կարևոր դերակատարում ունեցավ Մադրասի խմբակը: Եվրոպայի լուսավորական շարժման ազդեցությամբ հնդկահայ գործիչները՝ Հովսեփ Էմինը, Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր և Հակոբ Շահամիրյանները ձևավորեցին հայ լուսավորական գաղափարախոսությունը: Լուսավորության և կրթության, ազգային-ազատագրական պայքարի և հանրապետության մեջ տեսնելով հայրենիքի ապագան՝ նրանք մերժում էին միապետական կարգերը: Նրանց հրատարակած գրքերում տեղ են գտել ժամանակի առաջադիմական շատ գաղափարներ: Ըստ Շ. Շահամիրյանի՝ միակ իշխանությունը պետք է լինի օրենքի իշխանությունը: Օրենքը որոգայթ է բոլոր նրանց համար, ովքեր կփորձեն չարաչափել իրենց պաշտոնական դիրքը և կկատարեն ինքնակամ, ազգային-պետական շահերին հակասող գործողություններ:

Տպագրությունը: XVII դարում առավել նշանավոր և արդյունավետ էր Ամստերդամում հիմնադրված տպարանը: 1664 թվականից այն լիարժեք սկսում է գործել *Ռսկան Երևանցու* ջանքերի շնորհիվ: Աստվածաշնչի ամբողջական տպագրությունը խոշոր նվաճում էր:

1695 թ. Ամստերդամում հրատարակվում է կիսագնդերի աշխարհագրական մի մեծադիր քարտեզ՝ «*Համառոտաբաժ աշ-*

Հովհաննավանք

խարհացոյց»-ը: Քարտեզը փորագրական արվեստի նշանավոր գործ էր: Նույն տարում հրատարակվում է նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», այնուհետև՝ Ղուկաս Վանանդեցու կազմած գիրքը չափերի ու կշռի մասին:

XVII–XVIII դդ. հայկական գրատարակչությունը մեծ առաջադիմություն է արձանագրում Կ. Պոլսում: 1677 թ. այստեղ տպարան է հիմնադրում *Երեմիա Չեղեպի Քեռնուրճյանը*: Կ. Պոլսում առաջին անգամ լույս է տեսնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» հոշակավոր երկը:

XVIII դարը հայ տպագրության համար դարձավ ծաղկման շրջան: Հայերեն գրքեր էին տպագրվում Կ. Պոլսում, Ջմյունիայում, Հոռմում, Վենետիկում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Մադրասում, Կակաթայում, Էջմիածնում, որոնք միաժամանակ վերածվել էին հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնների:

Հայ տպագրության մեջ մեծ է *Մխիթարյան միաբանության* հրատարակչական գործունեության նշանակությունը: Հրատարակվեց Մխիթար Սեբաստացու կազմած քերականությունը, որը գրված էր

թուրքախոս դարձած հայերին հայոց լեզու սովորեցնելու համար:

Հայ տպագրության մեծ նվաճում էր *Սիմեոն Երևանցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ տպարանի ստեղծումը (1771) մայր հողի վրա: Այստեղ լույս են տեսնում Սիմեոն Երևանցու մի շարք աշխատություններ: Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ 1776 թ. էջմիածնում կառուցվում է թղթի գործարան:

XVII–XVIII դարերում տպագրական գործի զարգացմամբ խորանում էր տպագրիչների մասնագիտական պատրաստվածությունը, առաջանում էին հայագրի տոհմիկ տպագրիչներ: Կ. Պոլսում մեծ համբավ ուներ *Արասյանների* գերդաստանը: Պողոս Արասյանը Հերակլ II թագավորի հրավերով ժամանեց Վրաստան և 1781–1783 թթ. Թիֆլիսում իրականացրեց վրաց տպարանի վերակառուցման, նոր տպատառեր ստեղծելու ու տեղացի աշակերտներ պատրաստելու գործը:

Այսպիսով՝ XVII–XVIII դդ. հայ գրատպությունն ունեցավ մեծ առաջընթաց. հոգևոր ու աշխարհիկ բովանդակությամբ լույս ընծայվեց ավելի քան հազար անուն գիրք:

Առաջին հայ պարբերականը:

Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում հաստատված հայ բնակչության աշխույժ հասարակական կյանքը կազմակերպելու և ուղղորդելու անհրաժեշտությունն առաջադրեց նաև պարբերական ունենալու պահանջ: 1794–1796 թթ. Մադրասում *Տարություն Շմախոյանի* նախաձեռնությամբ և հենց իր տպարանում լույս ընծայվեց հայոց առաջին պարբերականը՝ *«Ազդարարը»*: Այն ուներ քաղաքական, տնտեսական և լուրերի բաժիններ,

տպագրվում էին նաև բանավիճային ու պատմական բնույթի հոդվածներ:

Հայ ժողովրդին աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով 1799 թ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը Ղուկաս Ինձիճյան վարդապետի խմբագրությամբ սկսեց հրատարակել *«Տարեգրություն»* պարբերականը (1799–1802):

Պատմագիտությունը: Վերելք սպրեց նաև հայ պատմագրությունը: XVII դ. առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունների հանգամանակի շարադրանք է *Առաքել Դավիթեցու* մեծարժեք *«Գիրք պատմութեանց»*–ը, որը տպագրության է արժանացել արդեն իսկ հեղինակի կենդանության ժամանակ (1669 թ.): Աշխատությունը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում շահ Աբասի և նրա հաջորդների՝ Հայաստանում ու հարակից երկրներում վարած քաղաքականության, թուրք–պարսկական պատերազմների, հայ բնակչության բռնազաղթի և այլ իրադարձությունների վերաբերյալ:

Ջաբարխա Քանաքեղին «Պատմություն» աշխատության մեջ նկարագրել է ոչ միայն իր տեսած և լսած դեպքերն ու իրադարձությունները, այլև հայ ժողովրդի պատմության նախորդ շրջանների համառոտ շարադրանքը՝ սկսած Արշակունիների թագավորության հաստատումից:

XVIII դ. ստեղծված կարևոր պատմագիտական երկերից են *Եսայի Հասան-Ջաբալյանի «Հանսոսո պատմութիւն Աղուանից»*, *Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմաց»*, *Ստեփանոս Շահումյանի «Պատմութիւն Դավիթ քեկին»* և այլ աշխատություններ:

Հայ իրականության համար դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ *Միքայել Չամչյանի «Պատմություն Հայոց»* եռահատոր աշխատության տպագրությունը (1784–1786): Այն, ինչպես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ամբողջական պատկերացում էր տալիս հայ ժողովրդի անցած ուղու մասին: Չամչյանի աշխատությունը հայ ժողովրդի գավակներին հաղորդում էր արժանապատվության ու ազգային ինքնագիտակցության հզոր լիցքեր: Այն թարգմանվել է նաև այլ լեզուներով: Միքայել Չամչյանի աշխատությունը մեծապես խթանել է հայ պատմագիտական մտքի զարգացումը:

Գեղարվեստական գրականությունը: XVII–XVIII դդ. կարևոր նվաճումներ են արձանագրվում նաև գեղարվեստական գրականության բնագավառում: Այդ ժամանակ չափածո ստեղծագործություններով հայտնի են դառնում *Պետրոս Ղափանցին, Նաղաշ Հովնաթանը, Սայաթ-Նովան* և ուրիշներ: Նաղաշ Հովնաթանը ոչ միայն բանաստեղծ էր, այլև նկարիչ, երաժիշտ: Նա մշակութային մեծ ժառանգություն թողած Հովնաթանյան տոհմի հիմնադիրն էր:

Սայաթ-Նովան (Հարություն Սայադյան) XVIII դարի սիրված բանաստեղծ ու երաժիշտ էր: Նա թեև ապրում էր Թիֆլիսում, սակայն ստեղծագործում էր երեք լեզուներով: Նրա երգերը տողորված էին սիրո, արդարության, ճշմարտության, գաղափարներով: Իր երգերում նա դատապարտում էր անագնավությունը, սոցիալական անհավասարությունը և պաշտպանում մարդկային արժանապատվությունը:

Արվեստը: XVII դարի երկրորդ կեսը և XVIII դարը արդյունավետ եղան արվեստի ու ճարտարապետության բնագավառում: Հայ արվեստագետները ստեղծագործում

Աստվածամայրը մանկան հետ. Նաղաշ Հովնաթանյան, Էջմիածնի Մայր տաճար, XVII դ.

էին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հայկական գաղութներում: Մինչև այսօր իրենց ճոխությամբ հիացնում են Նոր Զուղայի հայոց պալատների ու բնակարանների որմնանկարները: Արվեստի նշանավոր կոթող էր հայ արհեստավորների պատրաստած «*Արնասունե գահը*», որը Նոր Զուղայի հայկական պատվիրակությունը նվիրեց Ռուսաստանի Ալեքսեյ ցարին: Այն այժմ պահվում է Մոսկվայի գինապալատում:

Հայաստանում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վերականգնվել թուրք-պարսկական պատերազմի տարիներին ավերվածները: Վերանորոգչական լուրջ աշխատանքներ ծավալվեցին Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի վանքում, որի ներքին հարդարումներն ու որմնանկարներով նկարազարդումներն իրականացվեցին Հովնաթանյանների կողմից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայկական մշակույթի զարգացմանը նպաստող հիմնական պայմանները Նոր շրջանի սկզբում: Այս ժամանակաշրջանի ի՞նչ կրթօջախներ գիտեք:
2. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք հայ լուսավորականությունը:
3. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Ամստերդամի տպարանը հայ տպագրության պատմության մեջ: Պատրաստե՞ք քարտեզ, որտեղ նշված լինեն այն քաղաքները, որտեղ հայերեն գրքեր են տպագրվել XVII–XVIII դարերում:
4. Ի՞նչ գիտեք առաջին հայ պարբերականի մասին:
5. XVII–XVIII դդ. ի՞նչ պատմիչներ գիտեք. ի՞նչ աշխատություններ են գրել և ի՞նչ իրադարձություններ են նկարագրել: Հայ իրականության մեջ ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Մ. Չամչյանի աշխատությունը:
6. Ովքե՞ր էին XVII–XVIII դդ. հայտնի հայ բանաստեղծները: Ո՞վ էր XVIII դ. ամենանշանավոր բանաստեղծ–երգիչը. թվարկե՞ք նրա երգերից:
7. Ի՞նչն է վկայում նշված ժամանակաշրջանում հայկական արվեստի զարգացման մասին:

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Մշակույթի զարգացման պայմանները: XIX դարի առաջին երեսնամյակին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան քաղաքական կարևոր իրադարձություններ: Գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին արմատապես փոխեց տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը: Հայության մի հոծ հատված, փրկվելով ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, հաղորդակից դարձավ ռուսական հասարակական համակարգին, առաջադիմական մշակույթին ու գիտությանը:

Ցավոք, նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի կյանքում դրական տեղաշարժեր տեղի չունեցան: Դա էր պատճառը, որ հայ մշակութային կյանքը հիմնականում դեռ շարունակում էր զարգանալ հայկական գաղթօջախներում՝ Հնդկաստանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Ղրիմում,

Աստրախանում, Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Նոր Զուղայում և այլուր:

Դպրոցական կյանքի վերելքը: XIX դ. առաջին կեսին հայության կյանքում դպրոցի առաջնային դերն ավելի է ընդգծվում: Տարրական, հոգևոր–ծխական դպրոցների կողքին ստեղծվում են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, որոնք իրենց կրթական բարձր մակարդակով շուրջ մեկ դար վերածվում են հայ մտավորականության պատրաստման իսկական դարբնոցների: Նոր՝ աշխարհիկ դպրոցներին անցնելու կենսական պահանջը դարասկզբին գաղութահայ վաճառականական դասի առանձին ներկայացուցիչների, առաջադեմ գործիչների մղում է այդօրինակ կրթական հաստատությունների ստեղծմանը:

Աստրախանի մտավորականների ջանքերով **1810 թ.** հիմնվում է **Աղաբաբյան դպրոցը:** Այն հատկապես մեծ ճանա-

Ներսիսյան դպրոց

չում է ձեռք բերում մեկ տասնամյակ անց՝ Սերովբե Պատկանյանի՝ տեսուչ եղած ժամանակ:

Ռուսաստանում ազդեցիկ դիրքեր ունեցող հողատեր և արդյունաբերող Լազարյանների (Ղազարյաններ) նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ *Տոփսանես Լազարյանի* կտակի համաձայն՝ **1815 թ. Մակրիսյում** բացվում է *Լազարյան ճեմարանը*: Այն դառնում է ամբողջ Ռուսաստանյան կայսրության միակ արևելագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որտեղ պատրաստվում էին պարսկերենի, թուրքերենի և արաբերենի բարձրակարգ մասնագետներ: Սակայն ճեմարանը նախ և առաջ վերածվեց հայագիտական խոշոր կենտրոնի, որտեղ սովորելու էին գալիս ոչ միայն Ռուսաստանից, այլև Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից, հեռավոր Հնդկաստանից ու այլ վայրերից:

Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին **1824 թ.** Թիֆլիսում հիմնում է հայկական ուսումնարան, որը

շուտով հռչակվում է *Ներսիսյան դպրոց* անունով: Շուրջ մեկ դար այս հաստատությունը բազմահազար մասնագետներ է պատրաստել հայոց դպրոցների, մամուլի ու մշակույթի այլ բնագավառների համար:

1837 թ. Երևանում և 1838 թ. Շուշիում բացվում են թեմական դպրոցներ: Սկզբնական շրջանում այստեղ սովորում էին միայն հոգևորականների, հետագայում՝ նաև աշխարհականների զավակները:

XIX դ. առաջին կեսին Վենետիկում գործում էին նշանավոր Ռափայելյան, Զմյունիսյան՝ Մեսրոպյան, Կ. Պոլսում՝ Սկյուտարի դպրոցները, Կակաթայում՝ Մարդասիրաց ճեմարանը և այլն: Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթօջախներից համեմատաբար ճանաչված էին Վանի և Էրզրումի դպրոցները: 1830-ական թթ. ստեղծվեցին Ախալցխայի Կարապետյան և Ախալքալքի Մեսրոպյան դպրոցները: Հայ երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում նաև եվրոպական համալսարաններում:

Գիտությունը և մամուլը: XIX դ. սկզբին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ *Ղուկաս Ինձիճյանը* ստեղծում է բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական աշխատություններ: Նա ամենայն մանրամասնությամբ անդրադառնում է հին և նոր Հայաստանի նահանգների, բնակավայրերի, դրանց բնակչության ու տեղագրության հարցերին:

Վիեննայում լույս տեսած «*Տիեզերական պատմության*» երկհատորյակը, որը հայերենով գրված համաշխարհային պատմության առաջին ձեռնարկն էր, մեծ ճանաչում է բերում պատմաբան *Տոկուսի Գաթրոճյանին*: Հեղինակն արժարժում է նաև հայոց պատմության բազմաթիվ հարցեր:

Հայագիտության խնդիրներով սկսում են զբաղվել նաև եվրոպացի գիտնականները: Գերմանացի լեզվաբանները ձեռնամուխ են լինում հայերենի՝ որպես հնդեվրոպական հնագույն լեզուներից մեկի ուսումնասիրությանը: Ֆրանսիացի *Մարի Բրոսեն* և ուրիշներ հետազոտում են հայ մատենագիրների գործերը, դրանք հրատարակում եվրոպական լեզուներով: 1809 թ. Պետերբուրգում ռուսերենով լույս է տեսնում Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Ռուս պատմաբան *Սերգեյ Գլինկան* գրում է «*Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն*» աշխատությունը:

Առեղի աշխատանք է կատարվում բառարանագրության բնագավառում: 1836–1837 թթ. Մխիթարյանները հրատարակում են «*Նոր բառգիրք Հայկազանի լեզուի*» մեծարժեք բառարանը: Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի համալսարաններում բացվում են հայագիտական ամբիոններ, հայագիտությունը դառնում է միջազգային գիտություն:

Հայ մշակույթի զարգացմանը մեծ նպաստ է բերում նորաստեղծ հայ մամուլը: Դարի առաջին կեսին հրատարակված 40 անուն պարբերականներից նշանավոր էին «*Բազմավեպը*» (Վենետիկ), «*Ազգասերը*» (Կալկաթա), «*Լրո գիրք*» (Կ. Պոլիս), «*Կովկասը*», «*Արարատը*» (Թիֆլիս) և այլն: 1843 թվականից առ այսօր տպագրվող «Բազմավեպը» հայ մամուլի ամենաերկարակյաց պարբերականն է, ծանրակշիռ գրական, գիտական ու գեղարվեստական հանդեսներից մեկը:

Գրականությունը: XIX դ. առաջին կեսը նշանավորվեց գրական լեզվում գրաբարից աշխարհաբարին անցմամբ: Պոլսահայ բարբառի հիմքի վրա սկսեց ձևավորվել գրական արևմտահայերենը, իսկ Արարատյան բարբառը կազմեց աշխարհաբար արևելահայերենի հիմքը: Սակայն այդ գործընթացն այնքան էլ արագ տեղի չունեցավ: Շատերը շարունակեցին ստեղծագործել ոսկեդենիկ գրաբարով: Այն մնաց Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտոնական լեզուն:

Ժամանակաշրջանի հայտնի գրող-մանկավարժ *Հարություն Արամյարյանը* (1796–1834) քնարերգու բանաստեղծ էր, սովորել և աշխատել էր ժամանակի նշանավոր դպրոցներում: Նրա՝ տեսուչ աշխատած տարիներին Ներսիսյան դպրոցը վերածվեց հայ կրթական կյանքի կենտրոնի:

Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803–1858) հանրագիտակ մտավորական էր՝ բանաստեղծ, պատմաբան, խմբագիր, մանկավարժ, ջերմ հայրենասեր: Նրա ջանքերով 1846 թ. Կալկաթայում բացվել է հայ իրականության մեջ առաջին երկսեռ դպրոցը: Թաղիադյանը «Ճանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության մեջ զարգացնում է

այն միտքը, որ ազգի փրկությունը գաղթօջախներում չէ, ուստի ժամն է բռնելու հայրենադարձության բաղձալի ճանապարհը:

XIX դ. լուսավորական շարժման և գրական կյանքի ամենաակնավոր դեմքը **Խաչատուր Աբովյանն** է (1809–1848): Նա առաջին հեղինակն էր, որ կոտրելով միջնադարյան մտածողության պատնեշը, համարձակվեց գեղարվեստական երկեր գրել աշխարհաբարով՝ դրանով չնսեմացնելով գրաբարի դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Աբովյանն իրավամբ դարձավ հայ նոր գրականության հիմնադիրը:

Նա ծնվել է Քանաքեռում, սովորել Էջմիածնում, եղել Ներսիսյան դպրոցի առաջին սաներից, Էջմիածնի Մայր աթոռի թարգմանը: 1829 թ. սեպտեմբերին **Դորպատի** (այժմ՝ Տարսու) համալսարանի պրոֆեսոր **Ֆ. Պարրոտի** հետ եղել է Արարատի գագաթն առաջինը նվաճած արշավախմբի կազմում: 1830–1835 թթ. սովորել է Դորպատում: Տիրապետել է մի քանի լեզուների: Թիֆլիսում և Երևանում զբաղվել է մանկավարժությամբ: Աբովյանը հեղինակ է ն արձակ, ն չափածո ստեղծագործությունների, ունի ազգագրական, փիլիսոփայական տնտեսագիտական բնույթի աշխատություններ: Քաջածանոթ է եղել եվրոպական գրականությանն ու փիլիսոփայությանը:

Հայրենասեր գործիչն ու լուսավորիչը հայ-ռուսական զինակցության ջերմ պաշտպան էր, ուստի «Վերք Հայաստանի» վեպում ողջունել է ռուսական զորքերի մուտքը Հայաստան: Միաժամանակ, կյանքի վերջին շրջանում մեծ հումանիստը անձնական ծանր ողբերգություն է ապրում, երբ իր հայրենիքը կրկին տեսնում է խավարամիտ մարդկանց իշ-

խանության ներքո: 1848 թ. ապրիլի 2–ին Խաչատուր Աբովյանը չբացահայտված հանգամանքներում անհետ կորչում է: Սակայն նրա ակոսած ուղին հետագա սերունդների համար առաջադիմության ճանապարհ է հարթում:

Արվեստը: XIX դ. առաջին կեսին հայ կերպարվեստը թեակոխում է նոր փուլ: Այս շրջանում շարունակում են ստեղծագործել Հովնաթանյանների համբավավոր տոհմի ներկայացուցիչները: Ասպարեզ է իջնում տոհմի չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչը՝ դիմանկարիչ **Մկրտում Տոմարյանը**, ապա՝ նրա որդիները՝ **Տակոբն ու Աղաթոնը:**

Հայտնի նկարիչ **Ստեփանոս Ներսիսյանը** Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում սովորել է Աղաթոն Հովնաթանյանի հետ: Նրան ճանաչում են բերում Մ. Մաշտոցի, Ս. Պարթևի, Ա. Տեր-Ղուկասյանի, Վ. Բեհբուրովի դիմանկարները, «Խնջույք Քուռ գետի ափին» գեղանկարը:

Որոշակի աշխուժացում է ապրում թատերական կյանքը: 1827 թ. վերջին Երևանի բերդում բեմադրվում է **Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»** պիեսը հեղինակի ներկայությամբ: 1836 թ. դրամատուրգ **Գաբուստ Շերմազանյանը**, որը հետագայում երկու անգամ ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, թատերական շենքի վերածած իր երկհարկանի տանը բեմադրում է հայ և օտար դրամատուրգների պիեսներ: Այդ յուրահատուկ թատրոնը հայտնի էր «Շերմազանյան դարպաս» անունով:

Հայ հոգևոր երաժշտության անաղարտության պահպանման ու զարգացման գործում նշանակալից ավանդ է ունեցել պոլսահայ **Համբարձում Լիմոնձյանը** (1769–1839): Նրա ամենամեծ ծառայու-

Ստեփանոս Ներսիսյան. «Խնջույք Քուր գետի ափին»

թյունը 1815 թ. հայկական նոր ձայնագրության ստեղծումն էր: Լիմոնձյանը կարողանում է միջնադարյան հայ երգարվեստի նմուշները, որոնք գրի էին առնված հայկական հատուկ նոտաներով՝ խազերով, վերծանել, դրանք հարմարեցնել

եվրոպական գծային նոտաներին և փրկել կործանումից:

XIX դ. առաջին կեսի մշակույթը հող նախապատրաստեց նույն դարի երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի հայ ազգային-մշակութային կյանքի վերելքի համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի զարգացման պայմանները XIX դ. առաջին կեսին: Ինչո՞ւ էր հայ մշակույթը շարունակում զարգանալ հիմնականում գաղթօջախներում: ԹՎարկե՞ք XIX դ. առաջին կեսին գործած հայկական նշանավոր ուսումնական հաստատությունները:
2. Ինչ ձևաբերումներ արձանագրվեցին գիտության մեջ: ԹՎարկե՞ք նշված ժամանակաշրջանի գիտության հայ ներկայացուցիչների. ինչո՞վ են նրանք հայտնի:
3. Ներկայացրե՞ք XIX դ. առաջին կեսի գրականության և արվեստի նշանավոր գործիչներին, գնահատե՞ք նրանց ներդրումը հայ մշակույթի զարգացման գործում:

ԳԼՈՒԽ 2. XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ: ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հայ մշակույթի վերելքի նախադրյալները: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին արդյունաբերական հասարակության քաղաքակրթական նվաճումների հետ անմիջական շփումը, դրանց մի մասի յուրացումն ու համադրումը ազգային ավանդական արժեհամակարգի հետ ապահովեցին հայ մշակույթի առաջընթացը բուն Հայաստանում և մերձավոր հայրենակ շրջաններում ու հայկական գաղթավայրերում:

Փամանակի առաջադիմական գործընթացները՝ Եվրոպայի հեղափոխական գաղափարներն ու շարժումները, գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի զարգացման արդյունքներն արևելահայ ու արևմտահայ մշակույթի վերելքի կարևոր նախադրյալներ էին:

Ռուսաստանում արդյունաբերական հասարակության ձևավորումն ու զարգացումը, ռուսական հզոր գրականությունն ու արվեստը էական ազդեցություն ունեցան արևելահայության մշակութային առաջընթացի վրա:

XIX դ. երկրորդ կեսին մշակութային կյանքում նախաձեռնությունն անցնում է եվրոպական կրթություն ստացած երիտասարդ մտավորականությանը, որը բերում է նոր աշխարհընկալում և տարածում առաջադիմական գաղափարներ: Արևմտահայ և արևելահայ մտավորական նոր սերունդը գերակա խնդիր է հռչակում ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածումը, ազգային ինքնագիտակցության վերելքը, ազատության ու արդարության գաղա-

փարների իրագործման համար պայքարը:

Հայ գաղթավայրերը ևս մշակութային կարևոր կենտրոններ էին: Մեծ դեր կատարեցին Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գործիչները: Անուրանալի են նրանց ջանքերը հայոց պատմությունն ու մշակույթը եվրոպական ազգերին ծանոթացնելու և եվրոպական մշակույթը հայությանը հասանելի դարձնելու գործում:

Մշակութային կյանքի վերելքին նպաստեց հայ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը: Հայկական առաջին քաղաքական կազմակերպություններն իրենց կարևոր խնդիրն էին համարում ժողովրդին առաջադիմական գաղափարներով կրթելը: Հետագայում ազգային կուսակցությունները և սոցիալ-դեմոկրատական ու ազատական ուժերն իրենց գործունեությունն ուղղորդեցին նաև ազգային մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործին:

Կրթական համակարգը: Հայ մտավորականության առաջադեմ ուժերը, քաղաքական-հասարակական շրջանները մեծ կարևորություն էին տալիս ժողովրդի լուսավորության գործին: XIX դ. երկրորդ կեսից կրթական գործը բուռն վերելք է ապրում Արևելյան Հայաստանում՝ չնայած ցարական վարչակարգի հարուցած դժվարություններին:

Կարևոր նորություն էր աշխարհիկ կրթության ծավալումը. աստիճանաբար ներդրվեցին ուսուցման առաջադիմական

Երևանի Ս. Հռիփսիմեի անվան օրիորդաց
գիմնազիայի շենքը

մեթոդներ, աշխարհականացվեցին դասավանդվող առարկաները:

Արևելահայությունն ուներ երկու տեսակի դպրոց՝ պետական և ազգային: Պետական դպրոցներում ուսուցման պարտադիր լեզուն ռուսերենն էր: Աստիճանաբար աճեց պետական դպրոցների թիվը: Դրանց շարքում աչքի ընկան *Երևանի գաղտնային* և *Հռիփսիմյան իգական գիմնազիաները*: Կարևոր դեր ուներ նաև Երևանի ուսուցչական սեմինարիան:

Ժողովրդին կրթելու հիմնական հաստատություն դարձավ եկեղեցական-ծխական տարրական դպրոցը: Այստեղ դասավանդում էին կրոն, հայերեն և ռուսերեն, վայելչագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն, նաև տրվում էին նախնական գիտելիքներ աշխարհագրությունից, բնագիտությունից, պատմությունից: Հայկական գրեթե բոլոր բնակավայրերում բացվեցին տարրական դպրոցներ, որոնք մեծապես օգնում էին ժողովրդի մեջ գրագիտության տարածմանը:

Բացվեցին նաև իգական ուսումնական հաստատություններ, որոնք կյանքի կոչելու գործում մեծ է *Պերճ Պողոսյանի* ավանդը: Նրա անմիջական ջանքերով

Երևանի ուսուցչական
սեմինարիայի շենքը. 1920 թ.

1864 թ. Շուշիում և *1866 թ. Երևանում* բացվեցին իգական դպրոցներ: Այսպիսի դպրոցներ բացվեցին նաև Ալեքսանդրապոլում և Թիֆլիսում:

Արևելահայ կրթական համակարգում մեծ նշանակություն ձեռք բերեց *1874 թ. կաթողիկոս Գևորգ Գ-ի նախաձեռնությամբ Էջմիածնում բացված հոգևոր ձեռնարանը*: Թեև ձեռնարանի գլխավոր խնդիրը հոգևորականներ պատրաստելն էր, այն դարձավ հայագիտական խոշոր կենտրոն, որտեղ կրթություն են ստացել և դասավանդել XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դարասկզբի հայ մշակույթի, գիտության և ազգային ու հասարակական բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ: Իրենց բեղմնավոր գործունեությունն էին շարունակում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Մոսկվայի Լազարյան ձեռնարանը:

Արդեն 1914–1915 ուսումնական տարում Այսրկովկասում կար 400 հայկական եկեղեցական դպրոց՝ 31 հազարից ավելի աշակերտով: Դպրոցներ կային նաև Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում:

Օսմանյան կայսրության կազմում ապրող արևմտահայությունը կրթության ոլորտում դանդաղ, բայց հաստատուն

քայլեր էր կատարում: Ավելացավ կրթական հաստատությունների թիվը բուն հայրենիքում: **1857 թ. Վարսագա** վանքում **Մկրտիչ Խրիմյանը** բացեց **Ժամանգավորաց վարժարանը**:

Արևմտյան Հայաստանում հատկապես կարևորվում էր ուսուցիչներ պատրաստող դպրոցների բացումը: **1878 թ. աշնանը Վանում** հիմնվեց «**Վարժապետանոցը**», որի տեսուչն էր մանկավարժական գործունեությամբ մեծ հռչակ վայելող Մ. Փորթուզալյանը:

Կարինի ուսումնական հաստատությունների մեջ ամենահռչակավորը **1881 թ.** բացված **Սանասարյան միջնակարգ վարժարանն** էր: Ուսուցիչների մեծ մասը մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցների հաշվին բարձրագույն կրթություն էր ստացել Գերմանիայում՝ Լայպցիգի համալսարանում:

1889 թ. Կ. Պոլսի մերձակա **Արմաշի** վանքում բացվեց **դպրեվանք**⁵ բարձրագույն հոգևոր ուսումնական հաստատություն, որը արևմտահայերի համար ունեցավ նույն նշանակությունը, ինչ Գևորգյան ճեմարանը՝ արևելահայերի համար:

Ճիշտ է, կրթական ոլորտը ծավալվում էր հայկական նահանգներում ու կայսրության հայաբնակ վայրերում, սակայն արևմտահայության 80%-ը կազմող գյուղացիության չնչին մասին էր միայն դա հասանելի: Այդուհանդերձ դպրոցական կյանքը բռնել էր վերելքի ուղին: XX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում կար 800 հայկական դպրոց՝ 82 հազար աշակերտով:

Հայկական գաղթավայրերում գործում էին բազմաթիվ նշանավոր ուսումնական հաստատություններ, որոնցից աչքի էր ընկնում **1870 թ.** Վենետիկի Ռափայելյան ու Փարիզի Մուրադյան վարժարանների միավորմամբ ստեղծված **Մուրադ-Ռափայելյան** վարժարանը:

Հայկական մշակույթը, չնայած հայության երեք հիմնական հատվածների տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական կյանքի յուրահատուկ պայմաններին, պահպանեց իր ինքնատիպությունն ու միասնությունը, կարևոր դեր խաղաց ազգային համախմբման և ժողովրդի լայն շերտերի մեջ առաջադիմական գաղափարների տարածման գործում:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի վերելքը պայմանավորող գործոնները: Որո՞նք էին XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնները:
2. Հիմնավորե՞ք ժողովրդի լուսավորության և գրագիտության տարածման կարևորությունը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթական կյանքում: Ի՞նչ տեսակի դպրոցներ կային Արևելյան Հայաստանում. ի՞նչ էին դասավանդում այդ դպրոցներում: Թվարկե՞ք այդ ժամանակաշրջանի հայկական նշանավոր ուսումնական հաստատությունները: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ դպրոցական կյանքը վերելք էր ապրում:

§ 2-3. ԲՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին համաշխարհային գիտության ու տեխնիկայի աննախընթաց վերելքից անմասն չմնաց նաև հայ գիտությունը:

Բնական գիտությունները: Հայկական պետականության բացակայության պայմաններում հայ գիտնականների մեծ մասն ապրում և աշխատում էր հայրենիքի սահմաններից դուրս:

Նշանավոր երկրաբան, բյուրեղաքիմիկոս **Անդրեաս Արծրունին** (1847–1898) սովորել է Դորպատի և Գերմանիայի մի քանի համալսարաններում: Նա ուսումնասիրել է Ուրալի օգտակար հանածոների հանքավայրերը, հետազոտել Կովկասի և Հայաստանի մի շարք տեղանքներ՝ Սևանի ափերը և Լոռու շրջանը: Ա. Արծրունին ժամանակակից երկրաքիմիա գիտաճյուղի հիմնադիրն է: Հայտնի հրապարակախոս Գ. Արծրունու եղբայրն էր, «Մշակ» թերթում տպագրում էր հոդվածներ, երազում էր աշխատել հայրենիքում:

Ճանաչված քիմիկոս **Ջակոմո (Հակոբ) Չամչյանը** (1857–1922) իր գիտամանկավարժական գործունեությունը սկսել է Հռոմի համալսարանում, ընտրվել է Պադուայի և Բոլոնիայի համալսարանների պրոֆեսոր: Նա համարվում է ժամանակակից օրգանական լուսաքիմիայի հայրը: Զ. Չամչյանի անունն է կրում Բոլոնիայում նրա նախագծով կառուցված քիմիական ինստիտուտը:

Ֆիզիկայի ասպարեզում XX դ. կարևոր հայտնագործություններից մեկը՝ տարածության մեջ պատկերներ հաղորդելու համակարգի մշակումը, կապված է **Տոմասնես Աղամյանի** (1879–1932) անվան հետ: Նա աշխատել է Բեռլինում, Պետերբուրգում, խորհրդային իշխանության տարի-

ներին՝ նաև Երևանում: 1907 թ. Բեռլինում իրագործել է 600 կմ հեռավորության վրա գունավոր պատկեր հաղորդելու առաջին փորձը և դրել գունավոր հեռուստատեսության հիմքը: Գունավոր հեռուստատեսության զարգացումը հետագայում ընթացել է Հ. Աղամյանի մշակած համակարգով:

Աստղագիտության բնագավառում հռչակվել է վենետիկցի հետազոտող **Խորեն Սինսնյանը**: Ս. Ղազար կղզու հայկական աստղադիտարանում 1894 թ. նա է առաջինը հայտնաբերել Յուպիտերի վեցերորդ արբանյակը:

Հայ գիտնականները մեծ ներդրում են ունեցել նաև կենսաբանական գիտությունների բնագավառում: Իր գործունեությամբ աչքի է ընկել արևմտահայ բժիշկ և գյուղատնտես **Նազարեթ Տադավարյանը**: Նա 1885–1887 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակել է առաջին գիտական հայ պարբերականը՝ «Գիտական շարժում» խորագրով:

Հայ բժիշկների փայլուն համաստեղության մեջ իր ուրույն տեղն ունի **Մարգար Առուստամովը**: Ցարական կառավարությունը նրան աքսորել էր Աստրախան: 1892 թ. այստեղ բռնկված խղերայի համաճարակի ժամանակ նա անգնահատելի օգնություն է ցուցաբերել հիվանդներին և պայքարել համաճարակի տարածման դեմ: Մ. Առուստամովը թողել է նաև գիտական հետազոտություններ:

ԱՄՆ Փենսիլվանիայի համալսարանում ճանաչված ռենտգենաբան էր **Միխայիլ Ղասարյանը**: Ռենտգենաբանությանը նվիրված նրա աշխատություններն այժմ էլ որպես դասագիրք են օգտագործվում ԱՄՆ բժշկական ինստիտուտներում:

մատենագիտության, աղբյուրագիտության, հնագիտության, ազգագրության, դրամագիտության ձեռքբերումները:

XIX դ. երկրորդ կեսի հայ պատմագիտության մեծավաստակ դեմքերից է Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչ **Ղևոնդ Ալիշանը** (1820–1901): Իր ամբողջ կյանքում երբեք Հայաստանում չեղած Ալիշանը գրեց բազմահատոր հայագիտական աշխատություններ, որոնցից առանձնապես նշանավոր են միջնադարյան Հայաստանի առանձին «աշխարհներին» նվիրված գործերը: Կոչանելով հայությանը «գենքն ի ձեռին» ազատագրել հայրենիքը՝ նա ապագա Հայաստանը բնորոշել է որպես լուսավորյալ միապետություն: Նա հետևել է ժամանակին մեծ համարում ստացած այն հայեցակետին, ըստ որի՝ մարդկային հասարակության զարգացման հիմնական գործոնը աշխարհագրական դիրքն է: Իր աշխատություններում նա այդ սկզբունքի հիման վրա էլ ներկայացրել է Հայաստանի պատմությունը: Ալիշանն իր գիտական հսկայական ժառանգությամբ (ավելի քան 45 հատոր) մեծապես նպաստել է ազգային գիտության զարգացմանը:

Հայ պատմիչների երկերի հրատարակումն ու դրանց գիտական մեկնաբանությունը, պատմական տարաբնույթ աղբյուրների վերհանումն իրական պայմաններ ստեղծեցին հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը գրելու համար: Այդ ուղղությամբ մեծ է **Անտոն Գարագաշյանի** ներդրումը: Նրա «**Քննական պատմությունն Հայոց**» ուսումնասիրությունն ընդգրկում է հայ ժողովրդի ծագումից մինչև V դ. ավարտն ընկած ժամանակաշրջանը: Նա հասարակական

առաջադիմության վճռական ուժ է համարում լուսավորությունը:

Հայ ազատագրական շարժման կողմնորոշման և Հայկական հարցի հետազոտությամբ աչքի ընկավ **Ալեքսանդր Երիցյանը** (1841–1902): Նա ուսումնասիրել է XIX դ. հայ հասարակական–քաղաքական ու գրական–մշակութային նշանավոր գործիչների կյանքն ու ստեղծագործությունը: Ա. Երիցյանի աշխատանքի գլուխգործոցը «**Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում**» երկհատոր ուսումնասիրությունն է:

Ուշագրավ է **Ստեփանոս Պալասանյանի «Պատմությունն Հայոց»** աշխատությունը: Այն շուրջ քառորդ դար որպես դասագիրք է ծառայել հայկական դպրոցներում: Ս. Պալասանյանն իր ուսումնասիրություններում հետևում էր պատմականության սկզբունքին: Նա Հայկական հարցի լուծումը տեսնում էր ազգի ֆիզիկական և հոգևոր ուժերի համախմբման, ազգային–ազատագրական պայքարի միասնական ճակատի ստեղծման մեջ:

Հայ ժողովրդի պատմության բազմաթիվ հիմնահարցերի մասին ուրույն վերաբերմունք ուներ եկեղեցական հայտնի գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան և բանասեր **Մաղաբխա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը** (1841–1918): Մեծ նշանակություն ունի հատկապես նրա «**Ազգապատումն**» եռահատոր աշխատությունը: Մ. Օրմանյանը գերծ էր անցյալի ազգային–քաղաքական անցուղարձերին զգացմունքային ու հախոտն գնահատականներ տալուց, ուներ երևույթները տեսնելու և վերլուծելու տրամաբանական մեթոդ ու անաչառ մոտեցում: Հայկական հարցի ընթացքի վերլուծությամբ նա հանգել էր այն համոզման, որ եվրոպական

տերությունների համար գլխավորը «շահն ու օգուտն է», որ նրանց «նչ խօսքերուն հնար է հատառայ և ո՛չ խոստումներուն վատահիլ»։ Նա գալիք սերունդներին ավանդեց նրանց քաղաքականությունից զգուշանալու պատգամը։

Հայոց պատմության ուսումնասիրությունը որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց պատմաբան **Լևոն** (Առաքել Բարախանյան, 1860–1932)։ Նա պատմագրության մեջ ազատական ուղղության հետևորդ էր։ Հետագոտել և գրել է հայոց պատմության բոլոր շրջանների ու հիմնախնդիրների մասին։ Ժամանակի քննությանն են դիմացել պատմաբանի այն մտքերը, թե մեծ տերությունների համար Հայկական հարցը սոսկ միջոց էր Օսմանյան կայսրության գլխին մտրակ ձոճելու, նրա ներքին գործերին միջամտելու համար։

Բյուզանդիայի պատմության, հայոց միջնադարի և Հայկական հարցի ուսումնասիրության ասպարեզում զգալի ներդրում ունի ականավոր պատմաբան **Նիկողայոս Ադոնցը** (1871–1942)։ «**Հայաստանը հուստինիանոսի դարաշրջանում**» ծանրակշիռ աշխատությունում նա ներկայացրել է Հայաստանի պատմաաշխարհագրական պայմանները, հայբյուզանդական հարաբերությունները, գիտականորեն վերլուծել հայկական ավատատիրության խնդիրները։

Ռուսաստանում կովկասագիտության երախտավորը **Նիկողայոս Մանն** է (1864–1934)։ Նա իր գիտական գործունեությունը սկսել է որպես հայ մատենագրության պատմաբան։ Ռուսումնասիրել է Էջմիածնի և Սևանի մատենադարանների հայկական ձեռագրերը, հիմնավորապես զբաղվել Անիի պեղումներով (1893–1917 թթ.)՝

ընդմիջումներով), որի գիտական ուսումնասիրությունների ամփոփումն էր «Անի» աշխատությունը։ Ն. Մաննի ջանքերով 1915–1916 թթ. փրկվեցին հայոց մշակույթի քաղմաթիվ հուշարձաններ։

Հայ փիլիսոփայական միտքը։ Մինչև XIX դ. վերջերը հայ փիլիսոփայական միտքն առավելապես լուսավորական բնույթ ուներ։ Գոյություն ունեին երկու հիմնական ուղղություններ՝ **պսսիպանդական** և **լուսավորական**։ Այս երկու ուղղությունների միջև ընթացող հիմնական բանավեճը և գաղափարական պայքարը խղճի ազատության հնարավորության ու անհրաժեշտության, բնական օրենքի, մարդկանց և ազգերի ազատության ու իրավահավասարության հիմնահարցերի շուրջ էր։

Պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչները՝ **Խ. Աշրգյան**, **Հ. Տերոյնց-Չամոռճյան**, **Մ. Օրմանյան** և ուրիշներ, փորձում էին հաշտեցնել գիտությունը և կրոնը։ Պաշտպանելով հավատի գերակայությունը բանականության նկատմամբ՝ նրանք շեշտում էին հայ եկեղեցու անփոխարինելի դերը ազգի պատմության մեջ և սերունդների կրթության գործում։

Խղճի ազատության՝ լուսավորականների փառաբանած սկզբունքը Մ. Օրմանյանը համարում էր ազգը պառակտող գաղափար։ Նա պնդում էր, որ ազգի միասնության սկզբունքը հակառակ է խղճի ազատությանը։ Օրմանյանը գրում էր, որ օսմանյան կառավարության որոշմամբ ստեղծված հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքները հայ հասարակության արհեստականորեն անջատված մասերն են, և նման բաժանումը տկարացնում է ազգը։

Աշխարհիկ–լուսավորական թևի ներկայացուցիչները՝ **Ս. Նազարյանց**, **Մ. Նալ-**

բանդան, Ա. Գարագաշյան, Ս. Պալասանյան և ուրիշներ, քննադատում էին իրենց դարն ապրած կրոնաաստվածաբանական հայացքները: Նրանք գիտության և լուսավորության մեջ էին տեսնում հասարակական առաջընթացի, ազգային հիմնախնդիրների լուծման միակ ճանապարհը:

Հայ լուսավորական իմաստասերների կարծիքով փիլիսոփայությունը պետք է ծառայեցնել ազգային կենսական հարցերի լուծմանը: Նրանք ցույց են տալիս այն ուղիները, որոնք կարող են ապահովել ազգային առաջընթացը և նախադրյալներ ստեղծել հայկական պետականության վերականգնման համար:

Մ. Նալբանդյանն այն տեսակետին էր, որ չնայած Կանտը, Հեգելը և ուրիշ մեծ փիլիսոփաներ խոշոր ավանդ են ներդրել փիլիսոփայության զարգացման գործում, սակայն նրանք լուծում էին առաջին հերթին իրենց ազգային խնդիրները:

Ժամանակի հայ փիլիսոփայության բնորոշ կողմերից է *գիտապաշտական* ուղղությունը: Ըստ այդմ՝ փիլիսոփայությունը մասնավոր գիտություններին տալիս է ճշմարտության քացահայտման մեթոդաբանությունը: Այս թևի նշանավոր ներկայացուցիչն է *Գալուստ Կոստանդյանը* (1840–1898): Նրա փիլիսոփայական հայացքներն արտահայտվել են «*Մեթոդի վրա*» աշխատության մեջ: Նրա կարծիքով գիտությունը միավորել է մարդկությանը և մեծ դեր է խաղում հասարակության բարոյական, իրավական, սոցիալական և տնտեսական հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Փիլիսոփայության տարբեր ուղղությունների միջև մրցակցությունը նպաս-

տեց հայկական միջավայրում փիլիսոփայական գաղափարների տարածմանը: Իսկ XX դ. սկզբից հայ փիլիսոփայությունը սկսում է զարգանալ ժամանակի փիլիսոփայության գլխավոր ուղղություններին համահունչ:

Այդ ժամանակ հայ փիլիսոփայության մեջ տարածում գտավ *պոզիտիվիստական (դրապաշտական)* ուղղությունը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչն էր *Երվանդ Ֆրանգյանը* (1878–1928): Ըստ նրա՝ յուրաքանչյուր գիտություն ունի իր մասնագիտական փիլիսոփայությունը (օրինակ՝ պատմության փիլիսոփայություն, բնության փիլիսոփայություն), իսկ ընդհանուր փիլիսոփայությունը դրանց հիմնական դրույթները միացնում է մեկ ամբողջական, տրամաբանորեն հիմնավորված համակարգի մեջ:

Հայ փիլիսոփայական մտքի մեջ XX դարասկզբին ամրակայվեց նաև *մատերիալիստական–մարքսիստական* ուղղությունը: Վերջինիս հետևորդները համոզված էին, որ մարքսիզմը «միակ ճշմարիտ» տեսությունն է, դրա միջոցով հնարավոր է բացատրել բնության, հասարակության և մտածողության զարգացման օրինաչափությունները: Բուլշևիկյան հայտնի տեսարան Ս. Շահումյանի համոզմամբ՝ պատմական գործընթացի շարժիչ ուժը նյութական արտադրությունն ու դասակարգային պայքարն են: Պետությունն իր հերթին դասակարգային տիրապետության կազմակերպություն է: Նա ազգային հարցի արմատական լուծումը կապում էր կապիտալիստական հասարակարգի վերացման հետ:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Թվարկե՛ք XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի բնական գիտությունների հայ ներկայացուցիչներին: Ինչո՞վ են նրանք նշանավոր: Աշխատանքը ներկայացրե՛ք աղյուսակի տեսքով:
2. Ովքե՛ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր հայագետները: Ի՞նչ գործերով են աչքի ընկել: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք նշանավոր հայագետների գործունեությունը:
3. Ի՞նչ գործո՞ններով էր պայմանավորված հայ պատմագիտական մտքի զարգացումը: Ովքե՛ր էին այս ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտության նշանավոր ներկայացուցիչները: Վերհանե՛ք նրանց հայացքները և ներդրումը:
4. Ի՞նչ թեմաներ էին շոշափում հայ փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչները: Ժամանակաշրջանի փիլիսոփայական ի՞նչ հայտնի ուղղություններ և դրանց հայ ներկայացուցիչների կարող եք նշել: Ներկայացրե՛ք նրանց հայացքները:

§ 4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրականության հասարակական դերի բարձրացումը: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին բուռն վերելք է ապրում նաև հայ գրական կյանքը: Ամրագրվում է «գրականությունը կյանքի հայելին է» բանաձևը:

XIX դ. կեսերին հայ գրականության մեջ գերիշխող էր *կլասիցիզմը*: Այս ուղղության գրողների երկերում ներբողվում էին հայրենասիրությունը, առաքինությունը, առաջադրվում էր հայրենիքի ազատության գաղափարը: Հայ կլասիցիզմի գլուխգործոցը *Արսեն Բագրատունու «Հայկ դյուցազն»* (1858 թ.) վիպերգն է:

Նշված ժամանակաշրջանում կլասիցիզմին հաջորդում են նոր ուղղություններ՝ *ռոմանտիզմ* և ապա *ռեալիզմ*: Զուգահեռաբար ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածներով: Փոխվում է գրական երկերի նյութը և լեզուն:

Հայ գրողների նոր սերնդի մեջ առանձնանում է *Միքայել Նալբանդյանը*՝ հայ

գրական քննադատության հիմնադիրը: Ըստ Մ. Նալբանդյանի՝ մինչև հիմա մենք եղել ենք կրոնական ազգ, այժմ պետք է դառնանք քաղաքացիական հասարակություն:

XIX դ. 50–60–ական թթ. գրականության խոշոր նվաճումը կարելի է համարել վեպի ծնունդը: Խ. Աթոլյանի «Վերք Հայաստանի»–ից հետո *Պերճ Պոռչյանի «Սու և Վարդիթեր», Բաֆֆու «Սալբի»* ստեղծագործությունները հիմք են դնում հայոց ազգային վիպասանությանը:

Ժամանակի ազգային ոգու արտահայտիչը պոեզիան էր: *Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Եղբայր եմք մեք», Սմբատ Շահագիզի «Երագ», Մ. Նալբանդյանի «Մանկության օրեր», Նահապետ Ռուսինյանի «Կիլիկիա», Ռաֆայել Պատկանյանի «Արաքսի արոտատուքը»* բանաստեղծություններն ազգային–հայրենասիրական ոգու ռոմանտիկական արտահայտություններ են:

Հայ մեծ գրող Բաֆֆին նոր հուն բացեց ազգային վիպասանության մեջ:

Հովհաննես Թումանյան, Պերճ Պողոսյան,
Լազարոս Աղայան

«Սառվել», «Դավիթ բեկ», «Խոչազողի հիշատակարանը», «Խենթը», «Կայծեր» վեպերում նա ստեղծեց գաղափարատիպեր, որոնք կոչված էին քարոզելու ազգային ազատագրության գաղափարը և գինված պայքարը՝ որպես փրկության միակ ուղի:

Հայ գրականությունը XIX դ. վերջին ռոմանտիզմից անցում է կատարում ռեալիզմին: Ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նոր սերունդ՝ *Հովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան, Հովհաննես Հովհաննիսյան* և ուրիշներ:

Արձակի նոր սերնդի ակնավոր դեմքերն էին *Մուրացյանը, Շիրվանզադեն, Գրիգոր Զոհրապը, Նար-Դուր, Լևոն Շանթը, Երվանդ Օտյանը* և ուրիշներ:

XX դարասկիզբը բեկում է նշանավորում հայ գեղարվեստական մտածողության մեջ: Դասական ռեալիզմը տեղի է տալիս արդիական ուղղություններին՝

նատուրալիզմ (բնապաշտություն), *սիմվոլիզմ* (խորհրդապաշտություն), *նեո-ռոմանտիզմ* (նորվիպապաշտություն): Փոխվում է գրականության հերոսը. գեղջուկին ու կալվածատիրոջը փոխարինում են հեղափոխականը, մտավորականը, բանվորը:

Ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նորագույն սերունդը՝ *Սիսիանթոն, Վահան Տերյան, Դանիել Վարուժան, Միսաք Մեծարենց*: Թատերգության մեջ նոր ուղղություն է նշանավորում *Լևոն Շանթը*: Հայ սիմվոլիզմի հիմնադիր Վ. Տերյանին մեծ ճանաչում է բերում «*Մթնշաղի անուրջներ*» բանաստեղծությունների ժողովածուն:

Մամուլը: Արդյունաբերական քաղաքակրթության բնութագրիչ կողմերից էր տեղեկության արագ հավաքման, մշակման ու տարածման երևույթը: Այդ ասպարեզում յուրահատուկ դեր էր վերապահված մամուլին: Այն XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների զանգվածային լրատվության կարևորագույն միջոցն էր: Ի տարբերություն այդ նույն ժամանակաշրջանում հայության տնտեսական ու սոցիալական կյանքի՝ հայկական մամուլը, որպես ազգային մշակույթի նոր և ինքնատիպ բնագավառ, զարգանում էր ժամանակի արդիական պահանջներին համընթաց:

Հայաստանի երկու հատվածներում ու հայկական գաղթավայրերում քանակապես ու որակապես աճում է հայկական մամուլը: Միայն XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնադրվել է 250 թերթ ու հանդես:

Հայ մամուլը հատկապես ծաղկում ապրեց արևմտահայ ու արևելահայ հասարակական կյանքի երկու գլխավոր կենտրոններում՝ Կ. Պոլսում և Թիֆլիսում:

XIX դ. կեսերի ամենանշանավոր պարբերականը 1858–1864 թթ. Մոսկվայում հրատարակված «*Հյուսիսահայկն*» էր, որի խմբագիրն ականավոր հրապարակախոս, հայագետ և արևելագետ *Ստեփանոս Նազարյանցն* էր:

Ժամանակի հասարակական կարծիքը ձևավորելու առումով հսկայական դեր ուներ 1872 թվականից Թիֆլիսում լույս տեսնող ազատական ուղղության «Մշակ» թերթը: Դրա հիմնադիրն ու երկարամյա ղեկավարն էր նշանավոր ազգային գործիչ և հրապարակախոս *Գրիգոր Արծրունին*: Թերթը հետևողականորեն պաշտպանում էր Հայ դատը, առաջ էր քաշում սուլթանական լծի դեմ ուղղված զինված ապստամբության ծրագիր և այլն:

Հայկական միջավայրն աստիճանաբար ներառվում էր արդյունաբերական հասարակության տարբեր գործընթացների մեջ: Մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում ու Այսրկովկասում աճում էին քաղաքները, փոխվում էին մարդկանց կենցաղավարությունն ու բարքերը: Տեղի էր ունենում գյուղացիության արտահոսք դեպի քաղաք՝ աշխատանքի ու փողի «թագավորություն»՝ փոխելով երկրամասի ժողովրդագրական պատկերը:

XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին երկու տասնամյակներում Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Պետերբուրգում, Փարիզում, Վենետիկում և այլուր հայերեն, երբեմն նաև օտար լեզուներով հրատարակվում էին գրական–գեղարվեստական պատկերազարդ բազմաթիվ շաբաթաթերթեր ու ամսագրեր, որոնց էջերում լուսաբանվում էին նաև արվեստի տարբեր խնդիրներ:

Հայ մամուլի պատմության մեջ նոր երևույթ էր կուսակցական թերթերի ու ամսագրերի հրատարակումը: Դրանցում

լուսաբանվում էր ժամանակի հասարակական կյանքը՝ իր բազմաբնույթ խնդիրներով ու դրանց լուծումների վերաբերյալ տեսակետներով: Կուսակցական մամուլը գաղափարական թե՛՛ պայքարի, տարբեր ուղղությունների միջև մրցակցության և բախման թատերաբեմ էր:

Հնչակյանների հրատարակած պարբերականներից աչքի էին ընկնում «*Հնչակը*», «*Գաղափարը*», «*Երիտասարդ Հայաստանը*»: Հիմնական թեմաներն էին ազգային–ազատագրական պայքարը, Հայկական հարցը և սոցիալիզմը:

Դաշնակցության պարբերականների մեծ մասը հրատարակվում էր Թիֆլիսում և Արևելյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում: Առաջին պաշտոնաթերթ «*Դրուշակը*» հիմնադրվել էր Թիֆլիսում, ապա տեղափոխվել Ժնև (Շվեյցարիա): Դարասկզբին սկսեցին լույս տեսնել տասնյակ նոր թերթեր ու հանդեսներ, որոնցից մեծ տարածում և ազդեցություն ունեին «*Ալիք*», «*Ազատամարտ*», «*Հորիզոն*» պարբերականները:

Կովկասի փոխարքայության սահմաններում սկզբնավորվեց ու աճեց նաև սոցիալ–դեմոկրատական ուղղության հայկական մամուլը: Հայ բոլշևիկների պարբերականներից էին «*Պրոլետարիատի կոիվը*», «*Պայքարը*»:

XX դ. սկզբներին հայկական մամուլը մեծապես աճեց, հրատարակվող պարբերականների թիվը կազմեց շուրջ 1000 անուն:

Մամուլն աստիճանաբար դարձավ հասարակական կյանքի մշտական բաղադրիչը, որը կարևոր դեր էր խաղում հասարակական մտածողության և մարդկանց աշխարհայացքի ձևավորման գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ուղղություններ կային հայ գրականության մեջ: Ներկայացրե՞ք այդ ուղղությունների նշանավոր գրողներին. թվարկե՞ք նրանց ստեղծագործություններից: Դրանցից ի՞նչ եք կարդացել: Ո՞ր ստեղծագործությունը կամ ո՞ր հերոսին եք նախընտրում. ինչո՞ւ:
2. Ի՞նչ դեր էր խաղում մամուլը ժամանակի հասարակական կյանքում: Ո՞ր փաստն է վկայում հայկական մամուլի զարգացած լինելու մասին: Որտե՞ղ և ի՞նչ նշանավոր պարբերականներ էին հրատարակվում: Համառոտ ներկայացրե՞ք հայ կուսակցական մամուլը: Ներկայումս հրատարակվող հայ կուսակցական մամուլի ի՞նչ պաշտոնաթերթեր գիտեք:

§ 5. ԱՐՎԵՍԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կերպարվեստը: XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին աննախադեպ վերելք ապրեց հայ կերպարվեստը: Եվրոպական կենտրոնների գեղարվեստի ակադեմիաները, բարձրագույն ուսումնարանները կամ գեղարվեստական մասնավոր կրթարաններն ավարտած հայ գեղանկարիչները հեղինակեցին բարձրարվեստ գործեր:

Հայկական մշակույթին փառք ու ճանաչում բերեցին աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին, Վ. Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Ս. Աղաջանյանը, Մ. Սարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Ե. Թադևոսյանը, Հ. Գյուրջյանը:

Հ. **Այվազովսկին**, որին համաշխարհային ճանաչում բերեց «Իներորդ ալիք» կտավը, հայտնի է նաև հայկական թեմաներով վրձնած գեղանկարներով («Սևանա լիճ», «Խրիմյան Հայրիկը Էջմիածնում», «Նոյը իջնում է Արարատից»):

XIX դ. վերջին հայ գեղանկարչության մեջ մինչև այդ բացառիկ նշանակություն ունեցող դիմանկարի ժանրն իր

տեղը զիջեց բնանկարին: Հայ ազգային բնանկարի հիմնադիրը Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի սան **Գևորգ Բաշինջաղյանն** է: Նա իր կտավները հարստացրել է գունեղանքների նուրբ անցումներով, որոնք նրա բնանկարներին հաղորդել են թարմություն («Ջանգեզուր», «Դեպի Արագած տանող ճանապարհը», «Արարատ» և այլն):

Իր բնանկարներում իմպրեսիոնիզմին է հարել **Եղիշե Թադևոսյանը**: Նա զբաղվել է նաև կենցաղային ժանրով, դիմանկարով, վրձնել կրոնական և պատմադիցաբանական կտավներ («Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը», «Ս. Հռիփսիմե» և այլն):

Այդ շրջանի հայ նկարչությունը, այդ թվում նաև բնանկարը, գեղարվեստական նոր որակ, արդիական շունչ և ազգային շեշտված դիմագծեր է ձեռք բերել հատկապես **Մարտիրոս Սարգսյանի** (1880–1972) գործերում:

Ոչ միայն կենցաղային, այլև պատմական նկարի ձևավորման ու զարգացման գործում բացառիկ դեր է խաղացել **Վարդ-**

Փետրգ Բաշինջաղյան. «Ս. Ղազար կղզին գիշերով, 1892»

զեա Սուրենյանցը (1860–1921): Արդեն 1890–ական թթ. նկարչի ստեղծած աշխատանքներում արձագանք են գտել սուլթանական Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները: Վ. Սուրենյանցն անդրադարձել է նաև առասպելական շրջանի պատմությանը՝ ստեղծելով գլուխգործոցներ՝ «Շամիրամն Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ» և «Սալոմե» կտավները:

Նոր շրջանի հայ քանդակագործության հիմնադիրներից է Հոռմի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, պոլսահայ վարպետ **Երվանդ Ռսկանը**: Շոշափելի է նաև քանդակագործ **Անդրեաս Տեր-Մարտիրոսի** ներդրումը: Նրա

կերտած՝ Խաչատուր Աբովյանի հուշարձանը նոր շրջանի հայ կերպարվեստի առաջին կոթողային քանդակն է:

Թատրոնը: XIX դ. կեսերին սկզբնավորվում ու զարգանում է հայկական արհեստավարժ թատրոնը: Կ. Պոլսում 1861 թ. կազմվեց առաջին մշտական խումբը՝ **Պետրոս Մարտիրոսի** ղեկավարությամբ: Այն կոչել են «Արևելյան թատրոն»: Երկրորդ թատրոնը բացվում է Թիֆլիսում 1863 թ.: Ապա թատրոններ են ստեղծվում նաև Ալեքսանդրապոլում, Վանում և Երևանում:

1868 թ. Կ. Պոլսում **Հակոբ Վարդույանի** գլխավորությամբ ստեղծվում է

Սիրանույշը «Կամելիազարդ տիկինը» պիեսում՝ Մարգարիտայի դերում

թատրոն, որը հանդես էր գալիս հայերեն ու թուրքերեն ներկայացումներով: Պ. Մաղաքյանի թատրոնը, սկզբունքորեն հակառակ լինելով թուրքերեն ներկայացումներին, մրցակցության մեջ մտավ Հ. Վարդովյանի հետ և իր շուրջը համախմբեց ամենաօժտված դերասաններին, այդ թվում՝ *Պետրոս Աղամյանին* (1849–1891) և *Սիրանույշին* (1857–1932):

Հայ թատրոնը հայտնվում է Թիֆլիսի հասարակական և մշակութային կյանքի կենտրոնում: Այստեղ հրավիրված պոլսահայ դերասանները՝ Պ. Աղամյան և ուրիշներ, իրենց խաղացանկով մեծացնում են հասարակության հետաքրքրությունը թատրոնի հանդեպ: Փայլում է Պ. Աղամյանի տաղանդը, 1880-ական թթ. բեմում նա էր կենտրոնական դեմքը: Ելույթներ էր ունենում նաև Մոսկվայում, Պետերբուր-

գում, Օդեսայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում:

Հայ թատերական արվեստն այցի է ընկնում դերասանական վառ անհատականություններով և հարուստ ու բազմաժանր խաղացանկով: Ժամանակի հայ թատրոնի բեմական մշտական առաջնուհին էր Սիրանույշը: XX դարասկզբի հայ բեմի առաջատարը *Հովհաննես Աբելյանն* էր:

Երաժշտությունը: Այս նույն ժամանակահատվածում հայ երաժշտական մշակույթն արձանագրում է մեծագույն նվաճումներ: Ձևավորվում է երգահանային արվեստը, հիմնադրվում է հայ երգահանների դպրոցը:

Տիգրան Չոխաճյանը հայ առաջին երգահանն է և հայ օպերային արվեստի հիմնադիրը: Նրա «Արշակ Բ» օպերան (1868 թ.) ոչ միայն հայ, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ օպերային ժանրի առաջին նմուշն է:

XIX դ. երկրորդ կեսի կարևորագույն ձեռքբերումներից է արևելահայ երգահանային դպրոցի հիմնադրումը, որի հեղինակը *Քրիստափոր Կարա-Մուրզան* է: Նշանավոր երգահան *Մակար Եկմալյանի* շնորհիվ հայ հոգևոր երգը դարձավ բազմաձայն ու ներհյուսվեց երգահանային արվեստին:

Ձևավորվեց հայ գուսանական (աշուղական) ազգային դպրոցը՝ *Ջիվանու* (Սերովբե Լևոնյան) գլխավորությամբ: Հայ գուսանական դպրոցն իր առջև խնդիր դրեց ստեղծագործելու միայն գրական հայերենով, սահմանելու խմբերի գործունեության ներքին կանոններ, հավատարիմ մնալու երգարվեստի ազգային

ակունքներին ու հրաժարվելու արևելյան ազդեցությունից:

Հ. Լիմոնձյանի ստեղծած ձայնագրության նոր համակարգը կատարելագործվեց, համալրվեց նոր նշաններով, ապա դրվեց հայ հոգևոր երգը նոտագրելու և աղավաղումներից փրկելու խնդիրը: Այդ գործը փայլուն շարունակություն գտավ ի դեմս հանձարեղ **Կամիսասի**: XX դ. սկզբին նա բուռն գործունեություն ծավալեց՝ զբաղվելով հայ ժողովրդական ու հոգևոր երգերի նշագրմամբ, հետազոտությամբ և ժողովրդականացմամբ:

Հայ ազգային օպերայի առաջընթացի ճանապարհին նշանակալի քայլ էր **Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան**, որը 1912 թ. բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում և ձեռք բերեց մեծ ժողովրդականություն:

Ճարտարապետությունը: Հասարակական նոր հարաբերությունների վերելքը հանգեցրեց հայ քաղաքաշինության զարգացմանը: Եթե Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները XIX դ. փաստորեն մնացին անփոփոխ, ապա Արևելյան Հայաստանում քաղաքներն էական վերակառուցման ենթարկվեցին: Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ քաղաքների կառուցապատումն իրականացվեց ըստ գլխավոր հատակագծերի:

Երևանի վերակառուցումը սկսվեց ըստ քաղաքի զարգացման՝ 1856 թ. կազմված առաջին գլխավոր հատակագծի: Քաղաքի տարերային կառուցապատումը փոխարինվեց հարուստ քաղաքացիների առանձնատներով, վարչական և հասարակական երկու և երեքհարկանի քարե շենքերով ձևավորված փողոցների ուղղանկյունաձև ցանցով:

Վաղարշապատի կենտրոնական մասը Էջմիածնի Մայր աթոռի շինարարական գործունեության ծավալման շնորհիվ կառուցապատվեց մի շարք կոթողային շենքերով, որոնց թվում էին Գնորգյան ճեմարանը, նոր վեհարանը, մատենադարանը, աստղադիտարանը:

Արդյունաբերական հասարակությունը ասպարեզ հանեց Հայաստանի համար նոր շենքեր՝ դրամատներ (բանկեր), եվրոպական տիպի հյուրանոցներ, թատրոններ ու խանութներ, ռեստորաններ և այլն:

Հայկական կապիտալը, որ գործում էր հիմնականում հայրենիքի սահմաններից դուրս, մեծ դեր խաղաց Թիֆլիսի և Բաքվի կառուցապատման ու զարգացման գործում: Բազմազգ բնակչություն ունեցող Թիֆլիսում հայերի թվաքանակը գերակշռող էր, որի պատճառով քաղաքազուխն ավանդաբար հայ էր ընտրվում: Քաղաքում կար 24 հայկական եկեղեցի: Քաղաքի կենտրոնի ճարտարապետական կերպարում կարևոր էին հայկական թատրոնների շենքերը, հայ մեծահարուստների առանձնատները, առևտրական տները:

Թիֆլիսում գործող նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին **Գ. Տեր-Սիբելյանը**, **Հ. Քաջագնունին**, **Ն. Բակը** և ուրիշներ: Նրանց հեղինակած կոթողային շենքերը կառուցվում էին այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում և Ռուսաստանում տարածված ոճերով: Այդ շենքերը մասնագիտական բարձր մակարդակի շնորհիվ թռնել են ժամանակի քննությունը և այսօր Թբիլիսիի կենտրոնի լավագույն կառույցներն են:

Աճեց ու արդիական տեսք ստացավ նաև Ռուսաստանի նավթարդյունաբերության կենտրոն Բաքուն: Հայ նավթարդյունաբերողներ և գործարանատերեր Մանթաշյանի, Ղուկասյանի, Միրզոյանի և այլոց միջոցներով XX դ. սկզբին այդտեղ կառուցվեցին արդյունաբերական և բնակելի շինություններ, խոշոր հասարակական շենքեր: Թիֆլիսում ստեղծագործող հայ ճարտարապետները Բաքվում ևս ծանրակշիռ ներդրում ունեցան քաղաքի կենտրոնի կառուցապատման գործում: Նշանակալից է Գ. Տեր-Միքելյանի նախագծով և նեոկլասիցիզմի (նորդասականության) ոճով կառուցված՝ հասարակա-

կան ժողովարանի ակումբը (այժմ՝ Բաքվի ֆիլիարմոնիայի շենքը): Ն. Բանը մոդեռն ոճով կառուցեց բազմաթիվ շենքեր, որոնցից Բաքվի կենտրոնի ճարտարապետության մեջ առավել նշանակալից են Մայիլովի հայկական թատրոնի (այժմ՝ Բաքվի օպերայի և բալետի թատրոն) և երկաթուղային կայարանի շենքերը:

Այսպիսով՝ հայ ճարտարապետությունը զարգացավ ժամանակի արդիական նվաճումների ու ազգային ախանջների համադրման ոգով: Այս փուլի ձեռքբերումները նախադրյալներ ստեղծեցին XX դարի հայկական ճարտարապետության վերածնության համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՛ք XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի կերպարվեստի տարածված ուղղությունները: Ի՞նչ նշանավոր հայ կերպարվեստագետներ գիտեք. նշե՛ք նրանց գործերը:
2. Ներկայացրե՛ք հայ արհեստավարժ թատրոնի պատմությունը և նշանավոր ներկայացուցիչներին: Ի՞նչ դեր է խաղացել թատրոնը հայ իրականության մեջ:
3. Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայ երաժշտական արվեստում: Ովքե՛ր էին նշանավոր ներկայացուցիչները. նրանց ո՞ր գործերին եք ծանոթ:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված քաղաքաշինության զարգացումը: Ներկայացրե՛ք Հայաստանի քաղաքների կառուցապատման և ճարտարապետական դիմագծի փոփոխման գործընթացները: Ի՞նչ նշանավոր ճարտարապետներ էին գործում այդ շրջանում:
5. Աղյուսակով ներկայացրե՛ք նոր շրջանի հայկական մշակույթը: Գրե՛ք սեղմագիր (ռեֆերատ) այդ ժամանակաշրջանի հայ մշակույթի որևէ նշանավոր ներկայացուցչի կամ ուղղության մասին:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ — XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ)

§ 1. ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Նոր շրջանում հայ ժողովրդի մի սովոր հատված շարունակում էր գոյատևել իր պատմական հայրենիքից դուրս: Այս

պատմափուլում իրենց կենսունակ գոյությունը պահպանեցին դեռևս միջնադարից եկող շատ գաղութներ: Դրանց գու-

գահեո՝ ձևավորվեցին հայկական նոր գաղթավայրեր:

Սիրիա և Լիբանան: XIX դ. սկզբներին հայերն աշխույժ համայնքներ ունեին Հալեպում, Անտիոքում, Լաթաքիայում, Բեյրութում և այլ բնակավայրերում: Օսմանյան կայսրության կազմում ընդգրկված այդ տարածաշրջանում գերիշխում էին կյանքի ու կենցաղի միջնադարյան ձևերը:

Նշանակալից էր այս գաղթավայրերի առևտրական գործունեությունը: Բեյրութի Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունը Բաքվից ներմուծում էր Ծովյանովի և Մանթաշովի ընկերության նավթի արտադրանքը, միաժամանակ արտահանում հացահատիկ:

Այս երկրների հայկական գաղութները գրկված էին մշակույթը լայնորեն զարգացնելու հնարավորությունից: Դպրոցներից նշանավոր էին Հալեպի Ներսիսյան վարժարանը և տակավին 1749 թ. կառուցված Զմմառի վանքի կաթոլիկ դպրոցը:

XX դ. սկզբներին հիմնվեցին հայկական պարբերականներ («Աղբյուր», «Հայ ձայն», «Տարագիր»), ստեղծվեցին թատերախմբեր, երգչախմբեր:

Կոստանդնուպոլիս: Նոր ժամանակներում աճեց Կ. Պոլսի հայության դերը: Հայոց պատրիարքը դառնում է արևմտահայության հոգևոր կյանքի, ինչպես նաև ամենաբարձր պաշտոնյան օսմանյան Թուրքիայում:

Այս շրջանում ամիրաների ձեռքում էին կենտրոնացած առևտուրն ու արհեստագործությունը: Մեծ չափերով ընդարձակվել էր հայերի առևտրատնտեսական գործունեությունը:

Պոլսահայ մշակույթն իր բոլոր ճյուղերով բուռն զարգացում ապրեց հատկապես XIX դ. երկրորդ կեսին:

Ճարտարապետ կառուցողներից նշանավոր էր **Պալյան** գերդաստանը, որի ներկայացուցիչները կառուցեցին բազմաթիվ գեղեցիկ շինություններ: Բուռն վերելք էին ապրում թատերական արվեստը, գրականությունը: Արևմտահայության կյանքի բոլոր ասպարեզներում Կ. Պոլիսը դարձավ լիարժեք ու զարգացած կենտրոն:

Զմյուռնիա (Իզմիր): XIX դ. սկզբին այստեղ բնակվում էին 12 հազար, իսկ XX դ. սկզբին՝ շուրջ 30 հազար հայեր: Արհեստներից տարածված էին ոսկերչությունը, գորգագործությունը, մետաքսագործությունը և այլն: Առևտրի ծավալմանը մեծապես նպաստում էր աշխարհագրական հարմար դիրքը: Առևտուրը հիմնականում հայերի և հույների ձեռքում էր:

Զմյուռնիան ևս հայ մշակույթի ճանաչված կենտրոն էր: Այստեղ կային կրթական հաստատություններ, որոնցից նշանավոր էր **Մեսրոպյան վարժարանը**: Քաղաքում հրատարակվում էին հայկական պարբերականներ: Հայ համայնքն ուներ մշակութային մի շարք ընկերություններ: Զմյուռնիայում էին ապրում ու գործում արևմտահայ նշանավոր գործիչներ, գրողներ ու հրապարակախոսներ:

Իրան: Հայաստանի հարավարևելյան հարևան Իրանում հայ բնակչությունը ստվարացավ հատկապես շահ Աբասի կազմակերպած մեծ բռնագաղթի և Նոր Զուղայի հիմնադրման հետևանքով: XVIII դ. Իրանի հայ գաղութը թուլանում է, և հայերը բռնում են գաղթի ճանապարհը:

Հետագայում հայ բնակչությունը կրկին ստվարացավ և XX դ. սկզբներին

հասավ 180 հազարի: Հայերը բնակվում էին գերազանցապես երկրի հյուսիսային մասում՝ Թավրիզում, Պարսկահայքում՝ Խոյում, Մակուում, Սալմաստում և այլ վայրերում:

Իրանի հայ գաղթավայրերի բնակչությունը գործուն մասնակցություն է ունեցել երկրի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքին: Այդ շրջանում Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում պարսկական դեսպանները հայեր էին: Անգլիայի դեսպան *Մեյքոն խանը* Լոնդոնում հրատարակում է «*Ղանուն*» («*Օրենք*») պարբերականը, որը ժողովրդավարական, սահմանադրական գաղափարներ քարոզող առաջին ամսագիրն էր պարսկական իրականության մեջ: 1905–1911 թթ. իրանական հեղափոխությանը հայերը գործուն մասնակցություն ունեցան: *Եփրեմ խանը* դարձավ սահմանադրական շարժման առաջնորդներից մեկը:

Ազգային մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործում էական նշանակություն ունեին մայր հայրենիքին մոտ գտնվելու հանգամանքը և նրա հետ ունեցած սերտ կապերը:

Հնդկաստան: Գլխավորապես Պարսկաստանից կատարվող գաղթի հետևանքով Հնդկաստանի մի շարք ծովափնյա քաղաքներում՝ Ագրա, Մադրաս, Կալկաթա, Բոմբեյ, XVII–XVIII դդ. ձևավորվում են հայկական համայնքներ:

Հնդկահայ շրջաններում զարգացում ապրեց հայ մշակույթը: Մի շարք քաղաքներում հիմնադրվեցին հայկական տպարաններ: Մադրասում, արդեն ասվել է, XVIII դ. 70–80–ական թթ. գործում էր ազատագրական հայտնի խմբակը:

170

Հնդկահայերը կապերը չէին կտրել մայր հայրենիքից: Նրանց կողմից մշակվում և տարածում է գտնում այն համոզումը, որ հայ ժողովրդի միավորումը պետք է տեղի ունենա Արևելյան Հայաստանում:

Լուսավորություն տարածելու կարևոր ձեռնարկում էր Կալկաթայում **1821 թ. Մարդասիրաց ճեմարանի** բացումը: Դպրոցն ուներ նաև գիշերօթիկ բաժին այլ երկրների հայ համայնքների երեխաների համար: Ճեմարանում դասավանդել են Մեսրոպ Թաղիադյանը և ճանաչված այլ դեմքեր:

Հնդկահայ համայնքները XIX դ. կեսերից թուլանում և կորցնում են իրենց նշանակությունը:

Եգիպտոս: Միջազգային տարանցիկ առևտրի շնորհիվ XVIII դ. տեղի հայ համայնքներում կյանքն աշխուժացավ: Մուհամեդ Ալիի կառավարման ժամանակ (XIX դ. առաջին կես) ամբողջ երկրի հետ վերելքի ուղի բռնեցին նաև հայ գաղթօջախները: Սկսվեց հայերի գաղթը դեպի Եգիպտոս: Հայ ազգաբնակչության թվաքանակը XIX դ. սկզբին հազիվ հասնում էր 3 հազարի, իսկ XX դ. սկզբներին՝ արդեն 15 հազարի:

Եգիպտահայերն աչքի ընկան նաև երկրի քաղաքական կյանքում: Հիշատակության արժանի են *Նուբար փաշան*, *Առաքել Ապրոդյանը*, *Հակոբ Արթինը*, *Պողոս Նուբարը*: Նուբար փաշան, որը մի շարք բարձրաստիճան պաշտոններ էր վարել, հեղինակեց նաև դատական բարեփոխումներ: Նրա որդու՝ Պողոս Նուբարի ջանքերով 1906 թ. հիմնադրվեց համազգային նշանավոր կազմակերպություն՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը:

Եգիպտահայերն ունեցել են մշակութային աշխույժ կյանք, որը եվրոպական մշակույթի ազդեցությամբ առաջադիմել է: Հայկական դպրոցների թիվը XX դ. սկզբներին հասավ 11–ի, որոնցում ուսանում էր շուրջ 1600 աշակերտ: Հայկական

համայնքներում կային գրադարաններ, ակումբ–ընթերցարաններ, մշակութային ընկերություններ:

Եգիպտահայերը սովել են նաև գիտության ու արվեստի շատ նշանավոր գործիչներ:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Սիրիայի և Լիբանանի ո՞ր քաղաքներում կային հայ համայնքներ: Ինչո՞վ էին զբաղվում հայերը:
2. Նոր ժամանակներում ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին պոլսահայ գաղութում: Պոլսահայ ճարտարապետների ի՞նչ նշանավոր գերդաստան գիտեք: Որտե՞ղ է Ջմյունիան (Իզմիրը): Նշե՞ք փաստեր, որոնք վկայում են քաղաքում հայ կրթամշակութային աշխույժ կյանքի մասին:
3. Ինչի՞ հետևանքով սովարացավ Իրանի հայ բնակչության թիվը: Ի՞նչ հասարակական–քաղաքական նշանավոր հայ գործիչներ կային Իրանում:
4. Հնդկաստանի ո՞ր քաղաքներում են ձևավորվել հայկական համայնքներ: Հայաստանի ազատագրության, հայ մշակույթի, լուսավորության պատմության մեջ ի՞նչ ներդրում են ունեցել հնդկահայերը:
5. Երբ և ո՞ւմ օրոք մեծացավ հայերի հոսքը Եգիպտոս: Որքան էր եգիպտահայերի թիվը XIX–XX դարերում: Թվարկե՞ք եգիպտահայ նշանավոր գործիչների:

§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ, ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄՆ–Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Ռուսաստանի համայնքները: Ռուսաստանի հայկական գաղութները հիմնվել են XVIII դարում: Ռուսական պետությունը երկրի գրեթե անմարդաբնակ հարավային տափաստանները բնակեցնելու և տնտեսապես յուրացնելու քաղաքականություն էր վարում: Արտոնություններ էր տալիս այն օտարերկրացիներին, որոնք կրնակվեին այնտեղ: Օգտվելով կառավարության քննադատ հնարավորությունից՝ բազմաթիվ հայեր գաղթեցին Ռուսաստան և հիմնեցին համայնքներ:

Տնտեսական կյանքի պայմանները նպաստում էին տարբեր երկրներից, հատկապես Արևմտյան Հայաստանից հայե-

րի՝ **Ղրիմ** գաղթելուն, որը 1783 թ. միացվել էր Ռուսաստանին: Նշանավոր առևտրականներից շատերն ունեին ընդարձակ կալվածքներ: Գաղութում աշխույժ էր նաև մշակութային կյանքը: Ղարասուբագարում 1815 թ. բացվում է առաջին դպրոցը, ապա դպրոցներ են հիմնվում Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Եվպատորիայում: XX դ. սկզբներին Ղրիմի թերակղզում կար հայկական տարրական 9 դպրոց՝ 250 աշակերտներով:

XVIII դ. **Աստրախանը** Ռուսաստանի մետաքսի և բամբակեղենի արտադրության հիմնական կենտրոնն էր, որում ևս նշանակալի էր հայերի դերը: 1717 թ.

Աստրախանը դարձել էր Ռուսաստանում բնակվող հայության թեմական կենտրոնը: XVIII դ. վերջին քառորդում թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանը լայն գործունեություն ծավալեց հայկական գաղութներում: Աստրախանի հայերը ևս օգտվում էին առանձնաշնորհներից: Կառավարությունը թույլատրեց (1746 թ.) հիմնել հատուկ հայկական դատարան կամ ռաթհաուզ՝ հայերի ինքնավարության մարմին: Ռաթհաուզը վարում էր դատական գործերը, հետևում հարկերի գանձմանը, իրագործում ոստիկանական պարտավորություններ և ներկայացնում համայնքի շահերն իշխանությունների առջև:

Աստրախանի հայկական գաղութն ուներ մշակութային ուրույն կյանք: Վաճառական *Նիկողայոս Աղաբաբյանը* 1810 թ. հիմնադրեց իր անունը կրող դպրոց: 1816 թ. լույս տեսավ «*Արևելյան ծանուցմունք*» շաբաթաթերթը, որը ռուսահայ առաջին պարբերականն էր:

Մուկրիայում հայկական համայնք ձևավորվեց XVII դ. երկրորդ կեսին: Մոսկվայում և ապա Պետերբուրգում հաստատված Լազարյանները մեկ դարից ավելի կարևոր դեր կատարեցին բոլոր ռուսահայ գաղութների կյանքում:

Պետերբուրգի հիմնադրումից (1703 թ.) մի քանի տարի անց հայերը սկսեցին բնակություն հաստատել այնտեղ: Ռուսաստանի նոր մայրաքաղաքի աճող դերի հետ մեկտեղ ավելանում էր նաև այնտեղի հայ բնակչությունը: 1779 թ. քաղաքի կենտրոնում բացվում է *Ս. Կատարինե* հայկական եկեղեցին:

Հյուսիսային Կովկասում հայկական գաղութներ են հիմնվել XVIII դարում:

Հայերը 1735 թ. բնակություն են հաստատում նորակառույց Ղզլարում, իսկ մի քանի տասնամյակ անց՝ 1763 թ., Մոզդոկ սահմանային ամրոցում: Հետագայում ձևավորվեցին Եկատերինոդարի (այժմ՝ Կրասնոդար), Մայկոպի, Ստավրոպոլի և այլ քաղաքների հայկական համայնքները: Չերքեզահայերը **1839 թ.** հիմնեցին *Արմավիր* հայկական գաղութը:

Նոր Նախիջևանը (այժմ՝ Դոնի Ռոստով) Ռուսաստանի ամենախոշոր հայկական գաղութն էր: 1778 թ. Ղրիմի հայաշատ վայրերից գաղթեցված 12 600 հայեր հասնում են Դոնի տափաստան և հիմնադրում Նոր Նախիջևան քաղաքը: Այս գաղութը նշանակալի դեր ունեցավ հայ մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու գործում: Նոր Նախիջևանում գործում էին մշակութային, լուսավորական, բարեգործական կազմակերպություններ, հրատարակվում թերթեր, գրքեր: Հայության գրական-մշակութային կյանքում մեծ էր Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի և այլ գործիչների դերը:

Եվրոպայի հայ գաղթավայրերը: Միջին դարերում բավականաչափ հայեր էին բնակվում *Բուլղարիայում*: Հայկական համայնքները ձևավորվում էին հատկապես XVII–XVIII դդ. Վառնայում, Սոֆիայում և այլ քաղաքներում: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Բուլղարիան ազատագրվեց թուրքական լծից և բռնեց զարգացման ուղի: Պատմական այդ իրադարձությունն էական նշանակություն ունեցավ նաև հայ համայնքների համար: Աշխուժացավ հայերի մշակութային կյանքը: Բացվեցին հայկական դպրոցներ: 1912 թ. Բալկանյան առաջին պատերազմի ընթաց-

քում սկսված կամավորական շարժման ժամանակ *Գարեգին Նժդեհը* և *Անդրա-նիկը* կազմակերպեցին 230 հայ երիտասարդներից կազմված ջոկատ: Հայկական վաշտը քաջաբար կռվեց թուրքական ուժերի դեմ և աչքի ընկավ մի շարք ճակատամարտերում:

Ֆրանսիայի քաղաքներում հայերը ունեին փոքր համայնքներ և գերազանցապես զբաղվում էին առևտրով: Մեծ էր Ֆրանսահայերի մշակութային գործունեությունը: Փարիզի արևելյան լեզուների վարժարանի հայերենի դասընթացը 1811 թ. *Շահան Ջուլետոյանի* ջանքերով վերածվեց հայագիտական ամբիոնի: Ամբիոնը օտարներին ծանոթացնում էր հայ մշակույթին և պատմությանը:

XIX դ. կեսերից Ֆրանսիան դառնում էր հայ մշակույթի զարգացման օջախներից մեկը: Փարիզում 1846 թ. հիմնադրված *Ստանկել Մուրադյան վարժարանը* 1870 թ. տեղափոխվում է Վենետիկ և միանում Ռափայելյան վարժարանին: Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանը երկար տասնամյակների արդյունավետ գործունեություն ունեցավ:

Ֆրանսիայում հրատարակվում էին շուրջ երեք տասնյակի հասնող թերթեր, որոնք պարբերաբար արձարձում և քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ բարձրացնում էին Հայկական հարցը: Ֆրանսահայ հանդեսներից առավել նշանակալի էր «Անահիտ» ամսագիրը: Մեծ էր հանդեսի խմբագիր Արշակ Չոպանյանի դերը եվրոպացիներին հայոց պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու գործում:

Հայկական համայնքներն *Անգլիայում* ձևավորվել են XIX դ. 30-ական թթ., երբ Կ. Պոլսի հայ վաճառականները բնակու-

թյուն հաստատեցին այնտեղ: Հայերը 1870 թ. մանչեստրում կառուցում են առաջին եկեղեցին:

Հայ բնակչության գերակշիռ մասը մտավորականությունն էր: Հայ մտավորականներից *Արփիար Արփիարյանը*, *Լևոն Բաշալյանը*, *Երվանդ Օտյանը* և ուրիշներ անգլիական պաշտոնական շրջանների ուշադրությունը հրավիրում էին Հայկական հարցի վրա:

Անգլիայի հայկական համայնքներում ուրույն տեղ ուներ մշակույթը: Տակավին 1736 թ. Լոնդոնում թարգմանաբար հրատարակվում են Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»: Լ. Բաշալյանի և Ա. Արփիարյանի խմբագրությամբ հրատարակվում էր «Նոր կյանք» հանդեսը, որն ազգային-քաղաքական խնդիրների հետ լայն տեղ էր տալիս գեղարվեստական գրականությանը: Նոյնպիսի ուղղվածություն ուներ նաև *Մինաս Չերագի*՝ Լոնդոնում հրատարակած «*Արմենիա*» ամսաթերթը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայկական համայնքը: 1870-ական թթ. առաջին հայ համայնքներն են ձևավորվում Նյու Յորքում, Վուսթերում, Բոստոնում: Վուսթերը դառնում է ԱՄՆ-ի արևելյան նահանգների հայության կենտրոնը: Այնտեղ կառուցվեց (1891 թ.) Ս. Փրկիչ անունով հայկական առաջին եկեղեցին: ԱՄՆ-ի հայ բնակչության թվաքանակը XX դ. սկզբին հասնում է 20 հազարի:

Մինչև 1902 թ. Ամերիկայի թեմը ենթարկվում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությանը, հետագայում անցնում է Էջմիածնի իրավասությանը: Այնտեղ հիմնվում են տարաբնույթ միություններ, ընկերու-

թյուններ: Կարևոր դեր էր կատարում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, որն ուներ շուրջ 20 մասնաճյուղ: Ամերիկահայության շրջանում քաղաքական կազմակերպություններից բավականաչափ աչքի են ընկել ՀՅԴ և Հնչակյան կուսակցությունները:

Ամերիկահայ գաղութները սովորաբար և եռանդուն գործունեություն ծավալեցին պատմության նորագույն շրջանում:

Ամերիկահայ գաղութները սովորաբար և եռանդուն գործունեություն ծավալեցին պատմության նորագույն շրջանում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ են հիմնվել Ռուսաստանի հայկական գաղութները. ինչո՞վ էր դա պայմանավորված: Կրթական-լուսավորական կյանքում ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան Արիմի և Աստրախանի հայերը: Ե՞րբ են ձևավորվել Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները: Ո՞րն էր Ռուսաստանի հայկական ամենախոշոր գաղութը. ե՞րբ է այն հիմնադրվել:
2. Պատմական դժբախտության շնորհիվ աշխուժացան Բուլղարիայի հայ համայնքները: Ներկայացրե՞ք ֆրանսահայ համայնքի կրթամշակութային կյանքը: Ե՞րբ և ինչպե՞ս են ձևավորվել հայկական համայնքներն Անգլիայում. ինչո՞վ էին զբաղվում հայերը:
3. Ե՞րբ և ո՞ր քաղաքներում են ձևավորվել ԱՄՆ-ի առաջին հայ համայնքները: Ո՞րն էր ԱՄՆ-ի արևելյան նահանգների հայության կենտրոնը:

ՄԱՍ Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1918 թ. մայիսի վերջին թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած փառահեղ հաղթանակներով կյանքի կոչվեց հայկական անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այդ պատմական բեկումնային իրադարձությամբ սկսվում է Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանը:

Հայոց պետականությունը ծնվեց ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն պայմաններում: Սակայն կարճ ժամանակում հաջողվեց կազմավորել իշխանության մարմիններ, ազգային բանակ, մի շարք պետությունների հետ հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, հետզհետե աշխուժացավ երկրի մշակութային կյանքը:

Համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից հետո աստիճանաբար ընդարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Պետականության կայացման գործընթացը տեղի է ունենում հայկական մի շարք գավառների (Արցախ, Զանգեզուր, Նախիջևան-Շարուր, Ախալքալաք, Լոռի և այլն) նկատմամբ հարևան հանրապետությունների մշտական ոտնձգությունների, հաճախ նաև նրանց հետ ռազմական բախումների պայմաններում: Արցախի և Զանգեզուրի հայության հերոսական պայքարի շնորհիվ այդ երկրամասերը նախ պահպանում են իրենց անկախությունը, ապա ի վերջո մաս կազմում Հայաստանի Հանրապետության:

176

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում կնքվում է հաշտության պայմանագիր հաղթանակած Անտանտի երկրների և պարտված Օսմանյան կայսրության միջև: Այդ փաստաթղթով լուծում էր ստանալու Հայկական հարցը, իրականություն էր դառնալու հայ ժողովրդի՝ միացյալ Հայաստան ստեղծելու դարավոր երազանքը: Սակայն քեմալաբուլժնիկյան գործակցության հետևանքով ոչ միայն չի իրագործվում այդ արդարացի պայմանագիրը, այլև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կործանվում է Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմքի վրա ստեղծվում է Խորհրդային Հայաստանը: Խորհրդային իշխանության իրականացրած քաղաքական ու տնտեսական բռնությունների հետևանքով 1921 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին երկիրը հայտնվում է քաղաքացիական պատերազմի բովում: Նույն ժամանակ՝ մարտի 16-ին, Մոսկվայում կնքված խորհրդաթուրքական պայմանագրով Հայաստանն ունենում է տարածքային խոշոր կորուստներ՝ գրկվելով ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքներից:

Հայաստանի առաջին հանրապետության գործունեությունն անհետևանք չի մնում: Իր գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև 1922 թ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը, ՀՍԽՀ-ն պահպանում է իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ:

ԲԱԺԻՆ 1

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Ազգային անկախ պետականությունը ծնվեց պատմական դժվարին պայմաններում: Արդեն գիտեք, որ 1918 թ. մայիսին թուրքական զորքերը ներխուժել էին Արևելյան Հայաստան և Այսրկովկաս: Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության վրաց-թաթարական մեծամասնությունը առանձին հաշտության եզրեր էր փնտրում թուրքերի հետ: Հայերը փորձեցին ստանալ գերմանացիների պաշտպանությունը: Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովի խորհրդով Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Հ. Օհանջանյանն ու Ա. Զուրաբյանը մեկնեցին Բեռլին:

Մայիսի 26-ին գումարվեց Անդրկովկասյան Սեյմի վերջին նիստը, որը վրացիների պնդումով ընդունեց ԱժԴՀ-ի լուծարման մասին որոշում: Այդ օրը հռչակվեց նաև Վրաստանի անկախությունը:

Նույն օրը գումարվեց Հայոց ազգային խորհրդի նիստ: Վրաստանի անկախությունն ընդունելով որպես կատարված փաստ՝ Ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց հայկական շրջանների նկատմամբ ժամանակավոր կառավարության գործառույթներ:

Մայիսի 27-ին հայտարարվեց «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հան-

րապետության» (ԱԿՄՀ) անկախության մասին, որն, ի դեպ, հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ *իրանական Անդալաուկանի* անունով պայմանականորեն կոչվեց «*Ադրբեջան*»:

Հայաստանի անկախության խնդիրը քննարկվեց Հայոց ազգային խորհրդում մայիսի 28-ին: Բուն քննարկումներից հետո *Հայոց ազգային խորհուրդը վճռեց հռչակել Հայաստանի անկախությունը*: Միաժամանակ որոշվեց Հայաստանի (որպես անկախ պետության) նոր պատվիրակություն ուղարկել Բաթում՝ թուրքերի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով:

1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի մամուլում *Նիկոլ Աղբալյանի* ձևակերպումով հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի կոչը, որտեղ ասվում էր. «*Անդրկովկասյան քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր կացության հանդեպ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանությունը՝ որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերում կազմելու հայոց ազգային կառավարություն: Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարության բոլոր գործառույթները*

հայկական գավառների քաղաքական-վարչական դեկր վարելու համար»:

Արալխով՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակման օրը եղավ մայիսի 28-ը: Այդ օրը մտել է ազգային տոնացույցի մեջ՝ որպես սրբազան օրերից մեկը: **Հայաստանի ատաջին հանրապետության հռչակումը հայոց պատմության նորագույն շրջանի կարևորագույն իրադարձություններից է: Վերականգնվեց կորսված անկախ պետականությունը:**

Բաթումի պայմանագիրը: Բաթումում 1918 թ. մայիսի 11-ին վերսկսված բանակցություններում թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Խալիլ բեյը, իսկ անդրկովկասյան պատվիրակությունը՝ կառավարության նախագահ Ա. Զինեկելին: Մասնակցում էին նաև խնամատարության նախարար **Տոփ. Քաջագունին** և ֆինանսների նախարար **Ա. Խատիսյանը:**

1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակները հասան Բաթում և դիմեցին Խալիլ բեյին՝ առաջարկելով սկսել բանակցություններ Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև: Հայ պատվիրակները տեղեկացրին, որ իրենք հանդես են գալիս հայկական գավառների նկատմամբ գերագույն իշխանություն հաստատած Հայոց ազգային խորհրդի անունից: Եթե մայիսի 27-ին Խալիլ բեյը հայտարարում էր, թե այդպիսի մարմին չի ճանաչում, ապա մայիսյան հերոսամարտերում հայկական զորքի սխրանքի ու Հայաստանի փաստացի անկախություն հայտարարելու մասին գրավոր հավաստիացում ստանալուց հետո ստիպված էր նստելու բանակցությունների:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրվեց հայ-թուրքական հաշտության

պայմանագիր: Դրանով օսմանյան կառավարությունն ընդունեց և ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը:

Բաթումի հաշտության պայմանները Հայաստանի համար ծանր էին: Թուրքիան զավթեց ոչ միայն Արդվինը, Կարսը, Արդահանը, Օլթին, Կաղզվանը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, այլև ամբողջ Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը, Երևանի գավառի կեսը, Շարուր-Դարալագյազի մեկ հինգերորդ մասը: Թուրքերին էր մնում Ալեքսանդրապոլը և երկաթուղին՝ մինչև Զուլֆա: Պայմանագիրը գործեց մի քանի ամիս:

Իշխանության մարմինների ստեղծումը: Անկախության հռչակումից հետո Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը սկսեց ձևավորել Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմիններ:

Մինչև նորակազմ կառավարությունը Թիֆլիսից կժամանեք մայրաքաղաք Երևան, տեղում պետական կառույցներ ստեղծելու և կարգուկանոն հաստատելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էին կատարել Երևանի հայոց ազգային խորհուրդը և նահանգի ղիկտատոր **Արամ Մանուկյանը:** Իր մեծագույն ծառայությունների համար նա արժանիորեն համարվում է Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը:

Երկրի քարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը, որը կոչվեց **Հայաստանի խորհուրդ** (հետո՝ խորհրդարան), ձևավորվեց Թիֆլիսի, ինչպես նաև Երևանի հայոց ազգային խորհուրդների հենքի վրա: Նրա 46 անդամներից 18-ը դաշնակցականներ էին, 6-ական անդամներ ունեին

Կառավարության նստավայրը Երևանում 1918–1920 թթ.

ՀԺԿ-ն, Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը և ՀՀ-ում ապրող մուսուլմանները:

Բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը, կոչվում էր **մինիստրների խորհուրդ**, հետագայում՝ նախարարների խորհուրդ: **1918 թ. հունիսի 7-ին** Հայոց ազգային խորհուրդը կառավարության նախագահ (վարչապետ) ընտրեց **Տովհաննես Քաջազնունու**: Հուլիսի 17-ին ՀՀ կառավարությունը և Հայոց կենտրոնական ազգային խորհուրդը մեկնեցին Թիֆլիսից և երկու օր անց ժամանեցին Երևան:

Օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը: Հայաստանի խորհրդի նախագահ ընտրվեց **Ավետիք Մահակյանը**:

Առաջին կառավարության մեջ մտան ՀՅԴ 4 գործիչներ՝ Հ. Քաջազնունի՝ նախարար-նախագահ, Ա. Խատիսյան՝

արտաքին գործերի նախարար, Ա. Մանուկյան՝ ներքին գործերի նախարար, Խ. Կարճիկյան՝ ֆինանսների նախարար, և երկու անկուսակցական՝ զորավար Հ. Հախվերդյան՝ զինվորական նախարար, Գ. Պետրոսյան՝ արդարադատության նախարար:

Խորհրդարանը և կառավարությունը հրատապ պետք է լուծեին գաղթականության, պարենավորման, ֆինանսների, հաղորդակցության, բանակի ստեղծման, ներքին հակապետական խռովությունների ճնշման, սահմանային վիճելի խնդիրները և այլն:

1919 թ. հունիսի 21–23-ը տեղի ունեցան ՀՀ խորհրդարանի ընտրություններ: Դրանք անցկացվեցին համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 20 տարին լրացած քաղաքացիները՝ առանց սեռի, ազգության և կրոնական խտրականության, ընդհանուր, գաղտնի, հավասար և ուղղակի քվեարկությամբ:

Հայաստանի առաջին հանրապետության
գինանշանը

Ընտրվեց խորհրդարանի 80 անդամ (այդ թվում՝ 3 կին), որից 72-ը ՀՅԴ անդամներ էին, 4-ը՝ Էսէռ, 1-ը՝ անկուսակցական, 2-ը՝ թուրք-թաթար, 1-ը՝ եզդի: Նոր խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց **Ավետիս Ահարոնյանը**:

1919-1920 թթ. ժողովրդավարական ընտրությունների միջոցով ՀՀ քաղաքներում և գավառներում ներդրվեցին համայնքային ինքնավարություններ՝ **գեմատյուններ**: Ընտրովի էին նաև գյուղական տանտերերի պաշտոնները: 1920 թ. մայիսին հանրապետության տարածքը բաժանվեց վարչական **4 նահանգների՝ Արարատյան, Ծիրակի, Վանանդի և Սյունքաց**: Այդ ժամանակ ՀՀ տարածքը հասավ շուրջ **70 հազար քառ. կիլոմետրի՝ 2 մլն բնակչությամբ**:

Կարևոր էր երրորդ իշխանության՝ դատաիրավական մարմինների ու արդարադատության կայացումը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունվեց դատական հիմնարկությունների մասին օրենքը: Ձևավորվեցին հաշտարար, շրջանային, 180

երդվյալ ատենակալների դատարաններ և այլն: Դատավարությունը կատարվում էր հայերենով:

Ազգային պետության հաստատման կարևոր պայմանը և երաշխիքը հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումն էր: Պետական լեզվի մասին օրենքը, որը ստորագրել էր խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթը, ընդունվեց **1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին**: Իսկ **1920 թ. մայիսի 30-ին** օրենք ընդունվեց պետական լեզուն չտիրապետող պաշտոնյաներին աշխատանքից ազատելու պայմանների մասին: Բացառություն էր արվում միայն այն սպաներին, որոնց ազատումը կվնասեր քանակաչինությանը:

Ընդունվեցին պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը, գինանշանը և օրհներգը: Որոշվեց, որ պետական դրոշը լինելու է եռագույն՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն: Գործնականում դժվար էր նարնջի գույն ապահովելը, ուստի այն փոխարինվեց դեղինով: Զինանշանի մասին օրենքը հաստատվեց **1920 թ. հուլիսի 23-ին**: Նրա հեղինակներն էին ճարտարապետ, ակադեմիկոս **Ալեքսանդր Թամանյանը** և նկարիչ **Հակոբ Կոջոյանը**: ՀՀ-ում որպես օրհներգ գործածվում էր «**Մեր հայրենիք**» հայրենասիրական երգը, որի երաժշտության հեղինակն էր **Բարսեղ Կանաչյանը**:

Առաջին հանրապետության դրոշը, գինանշանը և օրհներգը Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը այսօր նույնությամբ դարձրել է իր խորհրդանիշները:

Ազգային քանակը: Ջինված ուժերը յուրաքանչյուր պետության անվտանգության հիմքն են: Դա առավելապես վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, որը ծնվեց պատերազմի բովում, և

որին վիճակված էր կռիվներով պաշտպանելու իր գոյությունը:

1918 թ. սեպտեմբերին Առանձին հայկական կորպուսը, Բաթումի պայմանագրի համաձայն, վերակազմավորվեց դիվիզիայի, որի հրամանատար նշանակվեց գեներալ *Մովսես Սիլիկյանը*:

Անդրանիկը մի քանի ամիս անց միայն կազմացրեց իր զինվորական ուժերը, որոնք հանրապետության ռազմական ուժերի համակարգից դուրս էին: 1919 թ. նա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի միջոցով գեներալը հանձնեց Հայաստանի կառավարությանը և հեռացավ արտասահման: Արտասահմանում նա շարունակեց իր ազգանպաստ գործունեությունը:

Աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունից հետո նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ՀՀ զինված ուժերի

ծավալման համար: Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը նշանակվեց բանակի սպարապետ: ՀՀ-ն 1920 թ. սկզբին ուներ 4 առանձին բրիգադ՝ 9 գնդով, մեկ հեծյալ բրիգադ՝ 2 գնդով, ավիաջոկատ (Կարսում), 2 զրահագնացք և այլ ուժեր: 1920 թ. սեպտեմբերին Սևանա լճի վրա գործարկվեց «Աշոտ Երկաթ» ռազմանավը: Հայկական բանակում կար նաև եզդիների ստորաբաժանում: Հայոց բանակը հիմնականում սպառազինվեց անգլիական զենքով ու զինամթերքով:

Թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմի ժամանակ հայկական բանակը հասավ իր առավելագույն չափերին: Հայաստանն ուներ շուրջ 40-հազարանոց բանակ, որից մարտական ուժերի թվակազմը 25 հազար զինվորական էր:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Երբ է լուծարվել ԱԺԴՀ-ն, ինչ պետություններ առաջացան Այսրկովկասում: Ինչ որոշումներ կայացրեց Հայոց ազգային խորհուրդը 1918 թ. մայիսի 28-ին: Երբ և ում ձևակերպումով հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի կոչը:
2. Ներկայացրե՞ք Բաթումի բանակցությունների արդյունքները: Բաթումի հաշտության պայմանագիրը ինչ հետևանքներ ունեցավ:
3. Ինչպե՞ս ձևավորվեց ՀՀ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը և ինչ կազմ ուներ: Ներկայացրե՞ք ՀՀ առաջին կառավարությունը: Ինչ խնդիրներ էին ծառայած ՀՀ առջև, որի լուծումն էր, ձեր կարծիքով, առաջնային. ինչո՞ւ: ՀՀ նորընտիր խորհրդարանն ինչ կազմ ուներ: Երբ և ինչ վարչամիավորների բաժանվեց ՀՀ-ն: Որքան էր կազմում ՀՀ տարածքը և բնակչությունը 1920 թ. մայիսին:
4. Ո՞ր օրենքով ՀՀ-ում ստեղծվեց դատական համակարգը: Ինչ նպատակ էր հետապնդում հայերենի՝ որպես պետական լեզվի ճանաչումը: Ներկայացրե՞ք ՀՀ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը:
5. Համառոտ ներկայացրե՞ք ՀՀ ազգային բանակի ստեղծման պատմությունը: Ինչ զորատեսակներ ուներ և ինչ զինատեսակներով էր զինված հայկական բանակը:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Սոցիալ-տնտեսական կացությունը:

Համաշխարհային պատերազմի պատճառով խիստ տուժել էր հանրապետության տնտեսությունը: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը 1919 թ. նախապատերազմյան՝ 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվել էր 6 անգամ, ցանքատարածությունները՝ 3 անգամ: Գյուղացին չունեի սերմացու: Գյուղում արևմտահայ գաղթականության առկայությունն ավելի էր խորացնում չքավորության պատկերը:

Սպառման շուկաները փակ էին, խիստ կրճատվել էին բամբակի մշակումը և արտադրությունը: Անկում էր ապրում արդյունաբերությունը: Ծանր վիճակում էր երկաթուղային տրանսպորտը:

1918 թ. վերջերին վրա հասավ անխուսափելի սովը: Սովյալների թիվն անցնում էր կես միլիոն մարդուց՝ գաղթականներ և տեղացիներ: Սովամահ եղավ Սուրմալուի գավառի բնակչության կեսից ավելին:

Կառավարությունը դիմեց արտակարգ միջոցների: Հայտարարվեց հացի, ինչպես նաև բամբակի *պետական մենաշնորհ*: Կատարվում էր հացի բռնագրավում, կենտրոնացվում պետության ձեռքում ու բաշխվում բնակչությանը: Չքավորները հաց էին ստանում անվճար, իսկ միջին կարիքավորները՝ վճարով:

Օգնություն կազմակերպելու առաքելությամբ ԱՄՆ մեկնեց վարչապետ Հ. Քաջազնունին: 1919 թ. մայիսին ԱՄՆ-ից ստացվեց 1,3 մլն փութ ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն և այլ պարենամթերք:

Ներքին կյանքի բարդ խնդիրներից էր գաղթականության և որբերի հարցը: Գաղթականության թիվը հասնում էր 300 հազարի: Ընդունվեց գաղթական-182

ներին հողով, աշխատանքով կամ պետական նպաստով ապահովելու օրենք: Գաղթականներին բնակեցնում էին լքյալ և սակավամարդ բնակավայրերում, մասամբ՝ քաղաքներում:

ՀՀ-ում կային նաև 40 հազարից ավելի որբ և անապաստան երեխաներ: 1919 թ. վերջերին պետությունը կարողացավ կազմակերպել միայն 13 հազարի խնամքը մանկատներում: Մյուսների հոգսը ստանձնեց Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ): Ընդհանրապես այս շրջանում արտաքին օգնությունը զգալի դեր կատարեց երկրում սովը մեղմելու և մարդկանց փրկելու համար:

Տնտեսական վերափոխումները:

Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հողային քաղաքականությանը: Սակայն այդ հարցում իշխանությունները չէին շտապում ընդունելու նոր օրենսդրություն. սպասում էին Հայկական հարցի լուծմանը, որից կախված՝ փոխվելու էին ՀՀ սահմանները և հողային ֆոնդի ծավալը:

Հողի մասին օրենքն ընդունվեց 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության ձևումից հետո: Ստեղծվեցին հողային հատուկ մարմիններ, որոնց խնդիրն էր ամենակարճ ժամանակում պետականացնել բոլոր մասնատիրական, վանքապատկան, վալուֆային, եկեղեցական ու լքյալ հողերը, դրանք բաշխել գյուղացիությանը: Նոր օրենքը հենվում էր հողի ազգայնացման՝ դաշնակցության պաշտպանած էսէռական ծրագրի վրա: Դրա համաձայն՝ կալվածատիրական հողատիրությունը վերացվում էր առանց հատուցման. վերացվում էր նաև հողի մասնավոր սեփականությունը

և վաճառքը: Բոլոր հողերն ազգայնացվում էին, հանձնվում գյուղական համայնքներին, ինչպես նաև պարբերաբար վերաբաժանվում էին գյուղացիների միջև հավասարության սկզբունքով՝ ըստ շնչերի կամ աշխատող ձեռքերի: Ի դեպ՝ այդ օրենքը բխում էր նաև գյուղացիության ցանկությունից:

1920 թ. ամռանը հողային բարեփոխումն անցկացվեց Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Ստեղծվեց սերմագնման կոմիտե, որը սերմացու հայթայթեց ու բաժանեց հողագործներին:

Տնտեսության մեջ պետությունը թույլատրում էր սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետական, մասնավոր, կոոպերատիվ և այլն, գործունեությունը: Վարվում էր նաև ֆինանսական ճիշտ քաղաքականություն. մոցվեց եկամտային-առաջադիմական հարկ: Հիմնականում հարկերի հաշվին էին ծածկվում պետական ծախսերը:

Եղան նաև տնտեսական բազմաթիվ առաջարկություններ հայ կապիտալիստների և օտարերկրացիների կողմից: Հայ կապիտալիստներից շատերը մտադիր էին Հայաստանում կառուցել էլեկտրակայաններ, անցկացնել երկաթուղիներ, յուրացնել խոպան հողեր, շահագործել հանքավայրեր: Որոշ սիյուռքահայ մեծահարուստներ իրենց միջոցներից կտակեցին Հայաստանի Հանրապետությանը: Օրինակ՝ եգիպտահայ մեծահարուստ Մելքոնյան եղբայրները կտակեցին իրենց ամբողջ ունեցվածքը, Ա. Մելիք-Ազարյանը՝ Թիֆլիսի իր տունը, Բաբվից Արշակ Ղուկասյանը՝ իր միջոցները, Ստավրոպոլից Պոպովը 25 մլն ռուբլի նվիրեց համալսարանին: Իսկ դաշնակցությունն ԱՄՆ-ում անցկացրեց Հայաստանի «բա-

նակի օր»՝ միջոցներ հավաքելով նրա կարիքների համար:

Ձեռնարկված տնտեսական միջոցառումների շնորհիվ ՀՀ-ն քայլ առ քայլ վերականգնում էր երկրի քայքայված տնտեսությունը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը:

Հանրապետությունում զարգանում էր նաև հասարակական-քաղաքական կյանքը: Երկրում գործող քաղաքական կուսակցությունների թիվը հասավ 8-ի: Դրանցից 3-ը հայ ազգային ավանդական կուսակցություններն էին՝ Ս. Գ. Հնչակյան, ՀՅԴ և Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը (ՀՍՌԿ): Գործում էին նաև Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ), Սոցիալ-դեմոկրատների (մենչևիկներ, բոլշևիկներ), Սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռներ) կուսակցությունները: 1920 թ. ձևավորվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Հանրապետության գոյության 2,5 տարիների ընթացքում ՀՅԴ-ն եղել է հիմնական կառավարող կուսակցությունը: Նա կոալիցիոն կառավարություն է կազմել ՀԺԿ-ի հետ 1918 թ. նոյեմբերից 1919 թ. հունիսն ընկած ժամանակահատվածում, իսկ Էսեռների հետ՝ 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին:

Առաջին գումարման խորհրդարանում՝ Հայաստանի խորհրդում, պաշտոնապես գործել են չորս կուսակցական խմբակցություններ՝ ՀՅԴ, ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատների և Էսեռների: Երկրորդ գումարման խորհրդարանում կուսակցական խմբակցություն են ունեցել միայն ՀՅԴ-ն և Էսեռները:

Կուսակցական ու հասարակական բոլոր կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում վերանայեցին իրենց ծրագրերն ու խնդիրները:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունն իր 2-րդ համագումարում (1919 թ. սեպտեմբեր) որոշեց ծառայել Հայաստանի անկախ պետականության ու մշակույթի զարգացմանը, նպաստել ժողովրդավարական և խորհրդարանական իրավակարգի հաստատմանը: Նա որոշ վերապահությամբ կողմ էր միացյալ և անկախ Հայաստանի ստեղծմանը:

1919 թ. կեսերից հայ բոլշևիկները՝ մի քանի հարյուր մարդ, հալածվելով վրացական ու ադրբեջանական իշխանությունների կողմից, ապաստանեցին Հայաստանում: Նույն թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները միավորվեցին և ստեղծեցին կենտրոնական ղեկավար մարմին՝ *Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ)*: 1920 թ. հունվարին Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների՝ Երևանում հրավիրված 1-ին կոնֆերանսը քաղաքական որոշում ընդունեց. «Պատրաստ լինել իշխանությունը գրավելու, երբ նեցուկ կունենանք մի հարևան երկիր, որով հնարավոր կլինի կապվել բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանի հետ»:

1919 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին գումարվեց ՀՅԴ-ի 9-րդ ընդհանուր ժողովը

(համագումարը): Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակումից հետո համագումարը հրաժարվեց կուսակցության երկու՝ Արևելյան (Ռուսաստանի կազմում) և Արևմտյան (անկախ) Հայաստանների վերաբերյալ ծրագրային կետերից:

Նշված բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, ազգի և պետության համար ճակատագրական ու վճռական պահերին թիկունք էին կանգնում կառավարությանը:

Երկրում կային հասարակական տարբեր կազմակերպություններ: Ամենագանգվածային հասարակական ուժն արհեստակցական միություններն էին: Գործում էր այդպիսի 13 միություն: Գոյություն ունեին կանանց և գյուղացիական միություններ, դաշնակցական երիտասարդական միություն, սկաուտների (ռազմամարզական) կազմակերպություն, Կարմիր խաչ և այլն: Դրանք կրում էին դաշնակցության քաղաքական ազդեցությունը: Բացառություն էր միայն 1919 թ. ստեղծված «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպությունը, որը հայ բոլշևիկների ազդեցության տակ էր:

Այսպիսով՝ ստեղծված քաղաքական, տնտեսական, ուսումնական դժվարին իրավիճակում անգամ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը բախկանաչափ աշխույժ էր, ինչը վկայում էր ժողովրդախարության գոյության մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին ՀՀ տնտեսական ծանր դրության պատճառները: Ներկայացրե՞ք ՀՀ կառավարության ձեռնարկած արտակարգ միջոցառումները: Ի՞նչ արդյունքներ դրանք ունեցան:

2. Ինչն էր ընկած ՀՀ հողային քաղաքականության հիմքում: Ներկայացրե՞ք տնտեսական այն միջոցառումները, որոնք ձեռնարկվեցին ՀՀ-ում. ինչ հետևանքներ դրանք ունեցան:
3. Քաղաքական ինչ կուսակցություններ էին գործում ՀՀ-ում. վերիիշե՞ք, թե երբ և ովքեր էին հիմնադրել դրանք: Հասարակական ինչ կազմակերպություններ էին գործում ՀՀ-ում: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ ՀՀ-ն, իրոք, ժողովրդավարական երկիր էր:

§ 3. ԵՐԿՐԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՊԱՌԱՑՈՂ ԿՏԱՆՔԵՐԸ

Թուրք-թաթարական խռովությունները: Առաջին հանրապետության օրոք մշտապես առկա էին երկրի կայունությանը սպառնացող վտանգներ: Դրանք առաջին հերթին Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի ներսում կազմակերպված թուրք-թաթարական հակապետական խռովություններն էին: Թուրքիան և Ադրբեջանը ձգտում էին տիրանալու Հայաստանի մի շարք տարածքների՝ Կարս, Ղարաբաղ (Արցախ), Ջանգեզուր, Նախիջևան, Շարուր-Գարալազյազ, Սուրմալու և այլն:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Թուրքիան ամեն ինչ անում էր նշված տարածքներն իր ազդեցության տակ պահելու համար: Այնտեղ թուրքական զորքերի կողմից կազմվեցին տեղական «անկախ հանրապետություններ»՝ իրենց կառավարություններով, այսպես կոչված, «շուրաններ», որոնք հրաժարվում էին ենթարկվել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը:

Մուսուլմանական կազմավորումները խափանում էին երկրի հաղորդակցության ուղիների բնականոն գործունեությունը: Նրանք ունեին զինված ուժեր, որոնց գլուխ կանգնած էին փորձառու թուրք սպաներ: Խռովարարներին զենք, զինամթերք և

սպաներ էր մատակարարում Թուրքիան, իսկ դրամ՝ Ադրբեջանը:

Հակահայկական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել հատկապես Երևանում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցչությունը, որը 1919 թ. մարտից ղեկավարում էր խան Թեքինսկին, իսկ օգոստոսից՝ նրան փոխարինած Հախվերդովը:

ՀՀ կայունությանը սպառնացող վտանգն ավելի մեծացավ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հետևանքով, երբ գաղտնի համագործակցություն հաստատվեց քեմալական Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի միջև՝ ուղղված ՀՀ-ի դեմ:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո բռնկվեց թուրք-թաթարական ընդհանուր խռովություն՝ ընդգրկելով Օլթիից մինչև Օրդուբադ ընկած շրջանները: Ապստամբությունը սկսվեց 1919 թ. հուլիսին Բեյութ-Վեդիից, որին շուտով միացան Շարուրն ու Նախիջևանը, Սուրմալուն, Ջանգեթասարը, ապա Կարսը: ՀՀ իշխանությունները ձգտում էին խաղաղ միջոցներով կանխելու այդ խռովությունները: Սակայն նրանց դիմադրության դեպքում հարկադրված դիմում էին զենքի: 1919 թ. սեպտեմբերին հիմնականում հաջողվեց վճռական գոր-

ծողություններով վերջ տալ ապստամբական շարժմանը:

1920 թ. հունիսի 18-ին մայրաքաղաք Երևանից ոչ հեռու գտնվող Ջանգիրասարի թուրք ապստամբներին վերջնագիր ներկայացվեց՝ ՀՀ իշխանությունը ճանաչելու և զինաթափվելու վերաբերյալ: Սակայն վերջնագրին պատասխան չհետևեց, և հաջորդ օրը հայկական ուժերը հարկադրված հարձակման անցան: Եռօրյա մարտերից հետո շրջանն ամբողջովին խաղաղեցվեց:

Այս նույն ժամանակ հայկական ուժերը հաջողությամբ գրավեցին Օլթիի ածխահանքերի շրջանը: 1920 թ. հուլիսի 10-ին սկսվեց և 2 օրվա ընթացքում ռազմական գործողություն իրականացվեց Բեյրութ-Վեդիի խռովարարների նկատմամբ: Դրանով Ղամարլուի (Արտաշատի) շրջանն ազատվեց թուրք-թաթարական պաշարումից, և վերականգնվեց Երևանի հետ ընդհատված երկաթուղային կապը: Թուրք-թաթարական խռովությունները ճնշվեցին նաև Շարուր-Նախիջևանում և Սևանա լճից արևմուտք ու հյուսիս ընկած շրջաններում:

Այսպիսով՝ 1920 թ. ամռանը թուրք-թաթարական խռովությունները հիմնականում ճնշվել էին, որով վերջ դրվեց երկրի կայունությանը սպառնացող ներքին վտանգներին:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը:

Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանի բոլշևիկների զինված ելույթն էր ՀՀ-ում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ինչպես նշվել է, այդ հարցը բոլշևիկները քննարկել էին 1920 թ. հունվարյան կոնֆերանսում: Հայաստանում բոլշևիկների իշխանության հաստատումն

ուղումն ի սկզբանե կապվում էր միջազգային նպաստավոր պայմանների և ոչ թե ներքին գործոնների հետ: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը (1920 թ. ապրիլի 28) ոգևորեց հայ բոլշևիկներին:

Աշխատավորների միջազգային օրը՝ մայիսի 1-ը, նրանք Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում և այլուր նշեցին ցույցերով ու հանրահավաքներով: Բոլշևիկների մայիսմեկյան ցույցերը կրում էին քաղաքական կարգախոսներ և հակակառավարական բնույթ: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները փորձեցին խաղաղ ցույցերը վերածել ապստամբության: Դրան նպաստեց այն, որ բոլշևիկների ազդեցության տակ անցան «*Վարդան Ջորախար*» գրահագնացքը՝ կապիտան *Սարգիս Մուսայելյանի* հրամանատարությամբ, և քաղաքի զինվորական կայազորի զգալի մասը:

Բոլշևիկների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն նամակներ ուղարկեց Արմենկոմ՝ խնդրելով զինված ապստամբություն սկսելու թույլտվություն: Արմենկոմը դեմ չէր ապստամբությանը, պարզապես, ըստ նրանց մարտավարության, ապստամբությունը անհրաժեշտ էր սկսել Ղազախից՝ Խորհրդային Ադրբեջանին մոտ գտնվելու և ռուսական Կարմիր բանակի օգնությունը ստանալու նպատակով: Ալեքսանդրապոլ մեկնեցին Արմենկոմի ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը և Արտաշես Մելքոնյանը: Մայիսի 7-ին կայացավ բոլշևիկների ընդլայնված խորհրդակցություն: Որոշվեց ապստամբությունը միաժամանակ սկսել Ղազախից և Ալեքսանդրապոլից: Այնուհետև ապստամբ ուժերը շարժվելու էին Երևան այն գրավելու հա-

մար, որտեղ, սակայն, ապստամբություն չէր նախատեսվում:

Ալեքսանդրապոլը դարձավ ապստամբության կենտրոնը: Ստեղծվեց *Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ)*: Ջինված ուժերի (կարմիր զորքերի) հրամանատար նշանակվեց Սարգիս Մուսայելյանը: Արմենկոմը ներկայացուցիչ ուղարկեց Ղազախ՝ միաժամանակյա ելույթ ապահովելու համար: Հայաստանի ՌՀԿ-ն կառավարությունից պահանջեց հանձնել իշխանությունը:

ՀՀ իշխանությունները միջոցառումներ մշակեցին հակապետական ելույթները ճնշելու համար: Մայիսի 5-ին հրաժարական էր տվել Ա. Խատիսյանի կառավարությունը: Նրան փոխարինեց *Համո Օհանջանյանի բյուրո-կառավարությունը*, որը որդեգրեց կոշտ քաղաքականություն: Ընդունվեց օրենք արտակարգ դատարաններ կազմակերպելու մասին, սահմանվեցին խստագույն պատիժներ: Կառավարության միջոցառումները պաշտպանեցին բոլոր հասարակական կազմակերպությունները և քաղաքական կուսակցությունները: Պետության շահերն էր պաշտպանում նաև եկեղեցին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն ժողովրդին զգաստության և միասնության կոչ արեց:

Կառավարությունը դիմեց հանրապետության քաղաքացիներին՝ իր շուրջը համախմբվելու կոչով:

Ապստամբությունը սկսվեց Կարսում, սակայն այստեղ կառավարական ուժերը ապստամբներին ստիպեցին նահանջել Ալեքսանդրապոլ: *ՌՀԿ-ն մայիսի 10-ին* Ալեքսանդրապոլում հրապարակեց կոչ՝ իշխանությունն իր ձեռքն անցնելու մա-

սին: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ առանց արյուն թափելու, քանի որ տեղական իշխանությունները չդիմադրեցին:

Կառավարությունը *Սեպտիհի* հրամանատարությամբ առանձին զորամաս ուղարկեց ապստամբների դեմ: Մոտենալով Ալեքսանդրապոլին՝ Սեպուհը վերջնագիր ներկայացրեց ՌՀԿ-ին՝ առանց կռվի անձնատուր լինելու և զրահագնացքը հանձնելու մասին: Մայիսի 13-ի երեկոյան վերջնագրի հարցը քննարկվեց Ռ-ազմհեղկոմի նիստում: Որոշվեց քաղաքն առանց դիմադրության հանձնել: Առավոտյան Ալեքսանդրապոլում վերականգնվել էր ՀՀ օրինական իշխանությունը: Ապստամբության ղեկավարների մի մասը դիմեց փախուստի, մյուսները ձերբակալվեցին: Ապստամբության կենտրոնի պարտությունը կանխորոշեց նրա անհաջողությունը նաև մյուս վայրերում՝ Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում, Ղազախ-Շամշադինում, Ջանգեզուրում:

1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Բոլշևիկների ապստամբությունը սկզբից նեթ դատապարտված էր անհաջողության: Հաղթանակի համար երկրում լուրջ նախադրյալներ չկային: Իսկ Ռ-ոսաստանն այդ պահին Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիր չէր դրել: Բացի այդ՝ ապստամբությունը տարբեր վայրերում միաժամանակ չսկսվեց: Ավելին՝ մեծ մասամբ այն սկսվեց ապստամբության կենտրոնի պարտությունից հետո և ավարտվեց տարբեր ժամանակ:

Բոլշևիկյան կազմակերպությունները հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Գնդակահարվեցին ապստամբության մի շարք ղեկավարներ և մասնակիցներ (Ստե-

փան Ալավերդյան, Սարգիս Մուսայելյան, Բագրատ Ղարիբջանյան և ուրիշներ): Մայիսյան ապստամբությունը հայկա-

կան պետությանը միայն վնաս հասցրեց՝ ապակայունացնելով նրա ներքին դրությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին երկրի կայունությանը սպառնացող ինչ վտանգներ կային: Ինչպե՞ս էր Թուրքիան փորձում ՀՀ տարածքում ուժեղացնել իր ազդեցությունը: ՀՀ իշխանություններին նրբ և ինչ միջոցներով հաջողվեց ձնշել հակապետական խռովությունները:
2. Ներկայացրե՛ք 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության սկիզբը: Ովքե՞ր էին այն կազմակերպել: Երկրի կառավարության կազմում ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Նկարագրե՛ք ապստամբության հետագա ընթացքը: Որո՞նք էին Մայիսյան ապստամբության պարտության պատճառները:

§ 4. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Անկախության հռչակումից հետո, չնայած գոյություն ունեցող բազմաթիվ դժվարություններին, որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև երկրի մշակույթը զարգացնելու ուղղությամբ:

Նախ և առաջ միջոցառումներ իրականացվեցին *դպրոցական համակարգը* վերականգնելու և ազգային նոր դպրոց ստեղծելու համար: Աստիճանաբար ռազմական կազմակերպությունների, հիվանդանոցների ու որբանոցների ձեռքում եղած դպրոցական շինությունները սկսեցին վերադարձնել կրթական հաստատություններին:

Պետությունն իր վրա վերցրեց կրթության կազմակերպման գործը: Հայաստանի խորհրդում ստեղծվեց դպրոցական հանձնաժողով, որի ջանքերով խորհրդարանը **1918 թ. սեպտեմբերին** ընդունեց *«Դպրոցի կառավարման մասին»* օրենք: Դրա համաձայն՝ հանրապետության տարածքում գործող նախկին պետական, եկեղեցական-ծխական և այլ տիպի

դպրոցներն ազատ գործելու հնարավորություն ստացան: Հիմք դրվեց դպրոցների կառավարման հանրային սկզբունքին:

Դպրոցական համակարգը երկաստիճան էր՝ տարրական և միջնակարգ: 1919 թ. վերջին հանրապետությունում գործում էր 450 տարրական դպրոց՝ 1000-ից ավելի ուսուցիչներով ու 41 հազար աշակերտներով, և 20 միջնակարգ դպրոց՝ շուրջ 300 ուսուցիչներով ու 5200 աշակերտներով:

Այս շրջանում դպրոցական կրթության կազմակերպման գործում անուրանալի դեր խաղացին Հանրային կրթության և արվեստի նախարար *Նիկոլ Աղբալյանը* և նշանավոր մանկավարժ *Գուրգեն Էղիշյանը*:

Այնուամենայնիվ, դժվարությունները շատ էին: Դպրոց էր հաճախում համապատասխան տարիքի երեխաների մեկ քառորդը: Նախատեսվում էր 1920–1921 ուսումնական տարում մտցնել պարտադիր տարրական կրթություն և բացել

1500 տարրական դպրոց: Սակայն քաղաքական աննպաստ զարգացումների պատճառով դա տեղի չունեցավ:

Պետական դպրոցներում ուսումնական գործն ազգայնացված էր: Զբաղվում էր դպրոցական դասագրքերի կարիք: Պակասը լրացվում էր Թիֆլիսի հայկական դպրոցների օգնությամբ:

Հիմնվեցին նաև մասնագիտացված ուսումնական հաստատություններ: Նոր Բայազետում և Դիլիջանում բացվեցին գյուղատնտեսական դպրոցներ, իսկ Ալեքսանդրապոլում՝ տեխնիկական միջնակարգ դպրոց: Նախատեսվում էր Երևանում ևս բացել տեխնիկական դպրոց և միջնակարգ բժշկական վարժարան, երաժշտական միջնակարգ դպրոց՝ հետագայում այն կոնսերվատորիա դարձնելու նպատակով: Օրակարգում էր Երևանի առաջին պետական թատրոնի ստեղծումը:

Կառավարության ջանքերով տարբեր գավառներում՝ Երևանում, Կարսում, Լոռիում, Փամբակում և այլուր, բացվում էին դպրոցներ ազգային փոքրամասնությունների՝ թուրք-թաթարների, ռուսների և հույների համար: Միննույն ժամանակ անապահով վիճակում էին հարևան հանրապետություններում՝ Վրաստանում և Ադրբեջանում գործող հայկական դպրոցները: Միայն Վրաստանում գործում էր 80 հայկական դպրոց, որոնք Հայաստանի կառավարության ջանքերով հիմնականում պահպանվեցին:

Ուսուցչական կադրեր պատրաստելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերին բացվեց ուսուցչական սեմինարիա: Նկատելիորեն ավելացավ մանկավարժների թիվը:

Հայաստանի մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձություն էր *համալսարանի* հիմնումը, որի մասին որոշում ընդունվեց **1919 թ. մայիսի 16-ին**: Համալսարանի հանդիսավոր բացումը կատարվեց **1920 թ. հունվարի 31-ին՝ Ալեքսանդրապոլում**, որտեղ էլ կայացան առաջին կիսամյակի պարապմունքները: Սկզբում գործում էր միայն պատմալեզվաբանական բաժանմունքը՝ 261 ուսանողով և ունկնդիրով: 1920 թ. հունիսին համալսարանը փոխադրվեց Երևան: Նախատեսվում էր բացել նաև իրավաբանական և բժշկական բաժանմունքներ: 1919 թ. համալսարանի առաջին տեսուչ էր հաստատվել պրոֆեսոր **Յու. Ղամբարյանը**:

Համալսարանը Հայաստանի ազգային կադրերի պատրաստման դարբնոցն էր: Նրա հիմքի վրա հետագայում կազմավորվեց հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգը:

Աշխատանք կատարվեց նաև թանգարանային և գրադարանային համակարգը կազմակերպելու նպատակով: 1919 թ. հուլիսի 4-ին նախարարների խորհուրդն օրենք ընդունեց պետական հանրային *մատենադարան* (գրադարան) հիմնելու մասին:

Հնագիտական հուշարձանների պահպանության և գիտական ուսումնասիրության նպատակով ձանաչված գիտնականների ու ճարտարապետների մասնակցությամբ 1919 թ. հուլիսին ստեղծվեց *Հնությունների պաշտպանության կոմիտե*: 1920 թ. հուլիսին կազմակերպվեց գիտական մեծ արշավախումբ Հայաստանի հնագիտական քարտեզ կազմելու նպատակով: Իսկ ճարտա-

րապետ Թ. Թորամանյանը օգոստոսից վերսկսեց Անիի ավերակների ընդհատված պեղումները:

1919 թ. որոշում ընդունվեց գործող Հայոց ազգագրական ընկերության՝ Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա Երևանում հիմնել **Ազգագրական-մարդաբանական թանգարան**: Ճանաչված նկարիչներ Գ. Բաշինջաղյանի, Մ. Սարյանի, Ե. Թադևոսյանի և այլոց մասնակցությամբ 1919 թ. մայիսին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների ցուցահանդեսը: Ընդհանրապես հայ ժողովրդի բազմադարյան հարուստ նյութական արժեքները հավաքելու, պահպանելու և ցուցադրելու նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերին կազմակերպվեց պետական թանգարան (ներ-

կայիս Հայաստանի պատմության թանգարանը):

Հայաստանի անկախության հռչակումը ողջունեցին նաև հայ գրողները: Նրանցից շատերը՝ Ա. Ահարոնյան, Ն. Աղբալյան, Լ. Շանթ, Վ. Փափազյան և ուրիշներ, անմիջական մասնակցություն ունեցան ազգային պետական շինարարության գործին:

Արապիտով՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունում մշակութային կյանքը աշխուժանում էր: Գաղթօջախներից մայր հայրենիք վերադարձան մշակույթի բազմաթիվ գործիչներ, որոնք խորհրդային շրջանում համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կրթական կյանքի աշխուժացման ուղղությամբ ինչ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ կառավարությունը: Ներկայացրե՞ք Առաջին հանրապետության կրթական համակարգը: Դպրոցները մանկավարժական կադրերով ապահովվելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ներկայացրե՞ք համալսարանի ստեղծման պատմությունը: Ովքե՞ր էին աչքի ընկնում կրթության կազմակերպման գործում:
2. Թանգարանային և գրադարանային համակարգը կազմակերպելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Հիմնավորե՞ք կրթամշակութային կյանքում ՀՀ-ի իրականացրած ձեռնարկումների անհրաժեշտությունը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

§ 1-2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարաբերությունները Քառյակ միության երկրների հետ: Նորանկախ հայկական պետության առաջնահերթ խնդիրներից էր միջազգային ճանաչման հասնելը: ՀՀ դիվանագիտական առաջին փաստա-

թուղթը 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագիրն էր:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև Բաթումում կնքված պայմանագրերը և դրանք վերա-

նայելու հարցը քննարկման լուրջ առարկա էին դարձել Գերմանիայում ու Ավստրո-Հունգարիայում: Անդրկովկասին տիրանալու Թուրքիայի ձգտումը հակասում էր նրա դաշնակիցների, հատկապես Գերմանիայի ծրագրերին, որը ցանկանում էր երկրամասը պահել սեփական ազդեցության ոլորտում: Ուստի նախատեսվում է Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանների հարցը վերաքննարկել Կ. Պոլսում հրավիրվելիք նոր կոնֆերանսում:

Բաթումի պայմանագրի՝ Հայաստանի համար ծանր պայմանները վերանայելու նպատակով հունիսին Կ. Պոլիս մեկնեց ՀՀ դիվանագիտական առաքելությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Բեռլինում և Վիեննայում էր հայկական մեկ այլ պատվիրակություն՝ Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Նախատեսված կոնֆերանսը, սակայն, այդպես էլ չհրավիրվեց:

Դիվանագիտական կապերի հաստատումը: Սկզբնական շրջանում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին հարաբերությունները սահմանափակվում էին Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Թուրքիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա) և իր անմիջական հարևանների շրջանակներով:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում ստորագրված գինադադարը ազդարարեց Թուրքիայի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում, ինքնաբերաբար ուժը կորցրեց Բաթումի պայմանագիրը: Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես պատերազմում հաղթանակած Անտանտի դաշնակից, սկսեց ամրապնդել իր միջազգային դիրքերը:

Կ. Պոլսում գտնվող ՀՀ պատվիրակությունը 1918 թ. նոյեմբերին վերադարձավ Հայաստան: Թուրքիայում ՀՀ ժամանակավոր ներկայացուցիչ նշանակվեց **Ֆ. Թախթաջյանը:**

Դիվանագիտական ներկայացուցչություններ ու հյուպատոսություններ հիմնվեցին աշխարհի 40-ից ավելի պետությունների մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում, Հռոմում, Բեռլինում, Վաշինգտոնում, Տոկիոյում, Աթենքում, Կահիրեում, Թեհրանում և այլուր: ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպանն էր **Արմեն Գարոն**, Հռոմում՝ **Միքայել Վարանդյանը**, իսկ Տոկիոյում՝ առաջին հայկին դիվանագետ **Անահիտ Աբգարյանը** (Դիանա Աբգար): Երևանում հաստատվեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իրանի և այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչություններ:

ՀՀ դիվանագիտական գործունեության մեջ կարևորվում էր հատկապես Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հարցը: Այնտեղ ընթացող քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով երկրի հարավում ու արևելքում առաջացել էին ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներ: Վերջիններիս հետ հաստատվեցին բարեկամական սերտ հարաբերություններ: Իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը չէր շտապում ձանձաչելու Հայաստանի անկախությունը:

Առավել սերտ էին Հայաստանի հարաբերությունները գեներալ Ա. Դենիկինի գլխավորած՝ Ռուսաստանի հարավի պետական կազմավորման հետ: Այստեղ, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում հանգրվանել էին ցեղասպանությունից

փրկված 100 հազարից ավելի հայ գաղթականներ, որոնց օգնելու խնդիրը խիստ հրատապ էր: Դոնում և Կուրանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր *Սիմոն Վրացյանը*, իսկ Հայաստանում Դենիկինի գինվորական ներկայացուցիչն էր գնդապետ *Մ. Զինկնիչը*:

ՀՀ արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից էր հարաբերությունների կարգավորումն անմիջական հարևանների հետ: Պատմականորեն ձևավորված և ցարական տիրապետության ժամանակներից ժառանգություն մնացած ազգային, տարածքային–սահմանային և այլ վեճերի պատճառով փոխադարձ անվստահություն կար Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հարաբերություններում:

Ի տարբերություն վերջինների՝ բարեկամական սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին Հայաստանի ու Իրանի միջև: Թեհրանում հիմնված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը գլխավորում էր խորհրդարանի պատգամավոր իշխան *Տովսեփ Արղությանը*:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը հասավ միջազգային ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց մի շարք երկրների հետ:

Հայ-վրացական հարաբերությունները: Հայաստանի անկախացումից հետո՝ 1918 թ. հուլիսի կեսերին, ՀՀ դիվանագիտական առաքելություն հիմնվեց հարևան *Վրաստանի Հանրապետությունում*: Այն ղեկավարում էր *Արշակ Զառնայանը*: Սակայն նորանկախ երկու պետությունների միջև գոյություն ունե-

ցող սահմանային–տարածքային վեճերը խոչընդոտում էին բարեկամական սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Վրաստանը ձգտում էր իր կազմում պահելու Ախալքալաքի և Լոռու հայկական գավառները, որոնք Ռուսաստանի վարչատարածքային ոչ արդարացի բաժանումների հետևանքով հայտնվել էին Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում:

Հայաստանի իշխանությունները ջանում էին հասնել խնդրի հանգուցալուծմանը խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով, սակայն վրացական իշխանությունների որդեգրած անզիջում կեցվածքի պատճառով պատերազմից խուսափել այդպես էլ չհաջողվեց: 1918 թ. աշնան վերջերին Լոռուց, Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո վրացական կողմը որոշեց այդ շրջաններում հաստատելու սեփական վարչակարգ: Մինչև դեկտեմբերի սկիզբը Վրաստանի գինված ուժերին հաջողվեց ռազմակալել Բորչալուի ու Ախալքալաքի գավառները և հարձակումներ ձեռնարկել Լոռու մի շարք բնակավայրերի վրա:

Երբ սպառվեցին խնդիրը բարեկամաբար լուծելու բոլոր հնարավորությունները, Հայաստանի իշխանությունները ստիպված դիմեցին ռազմական պատասխան գործողությունների՝ վրացական զինագրավումից հայկական տարածքներն ազատագրելու և հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար: Հայկական բանակային զորամասերը մինչև դեկտեմբերի կեսերը ազատագրեցին հայկական տարածքների զգալի հատվածը, այդ թվում՝ Ախալքալաքի գավառի հարավային մասը: Զարգացնելով

հաջողությունները՝ հայկական ուժերն առաջացան նաև դեպի Հյուսիսային Լոռի և հասան մինչև Բոլնիս–Խաչեն ու Շուշավեր հայկական ավանները: Դեկտեմբերի 23–ին հայերի հսկողության տակ անցավ նաև Սաղախլու կայարանը: Տարածաշրջանում գտնվող Անգլիայի և Ֆրանսիայի գինվորական ներկայացուցիչների միջնորդությամբ **1918 թ. դեկտեմբերի 31–ին** կողմերի միջև հաստատվեց գինադադար:

Երկու երկրների միջև տարածքային խնդիրը կարգավորելու նպատակով **1919 թ. հունվարի 9–17–ը Թիֆլիսում** Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրվում է հայ–վրացական հաշտության կոնֆերանս: Կողմերը համաձայնվում են Լոռին հայտարարել «չեզոք գոտի», որի մեջ մտնում են Բորչալուի գավառի Ալավերդու (Թումանյան), Ուզունլարի (Օձուն) և Վորոնցովկայի (այժմ՝ Տաշիր) շրջանները՝ իրենց չորս տասնյակ գյուղերով: Չեզոք գոտում սահմանվում է հատուկ կառավարում, որն իրականացվելու էր Հայաստանի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչների համատեղ ղեկավարությամբ և անգլիացի գեներալ–նահանգապետի ընդհանուր վերահսկողությամբ: Գոտում տեղակայվելու էին հայկական և վրացական զորամասեր: Ինչ վերաբերում է Ջավախքին, ապա վերջինս թեև շարունակվում էր համարվել վիճելի տարածք, սակայն փաստացի մնում էր վրացական կողմի հսկողության ներքո:

Հաշտությունից հետո Հայաստանի և Վրաստանի միջև վերահաստատվեցին բնականոն միջպետական հարաբերություններ: Վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը, աշխուժացան առևտ-

րատնտեսական կապերը: Տարածքային հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխվեց Փարիզի վեհաժողով:

1920 թ. աշնանը՝ թուրք–հայկական պատերազմի ժամանակ՝ **նոյեմբերի 13–ին, Թիֆլիսում** ստորագրվեց հայ–վրացական համաձայնագիր Լոռու չեզոք գոտի ժամանակավորապես վրացական զորքեր մտցնելու մասին: Ըստ համաձայնագրի 2–րդ կետի՝ չեզոք գոտում վրացական զորքերի գտնվելու փաստը չէր առաջացնելու այդ տարածքի նկատմամբ վրացական կողմի որևէ նոր իրավունք: Համաձայնագիրը կնքվում էր 3 ամիս ժամկետով: Այն լրանալուց հետո կողմերի համաձայնությամբ կարող էր երկարաձգվել, հակառակ դեպքում կորցնելու էր իր ուժը, զորքերը դուրս էին բերվելու, գոտում վերականգնվելու էր նախկին դրությունը:

Հայաստանի պարտությունը թուրքերի դեմ պատերազմում Վրաստանին հնարավորություն ընձեռեց խախտելու համաձայնագրի դրույթները: Նա ավելացրեց վրացական զորամասերի թվաքանակը չեզոք գոտում, զորք մտցրեց նաև գոտու սահմաններից դուրս գտնվող հայկական այլ բնակավայրեր՝ Ջալալօղլի (Ստեփանավան), Շահալի կայարան (Վահագնի), Փամբակ և այլն: Չեզոք գոտուց հեռացվեց Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը, և Լոռիում հաստատվեց վրացական գեներալ–նահանգապետություն:

Հայ–ադրբեջանական հարաբերությունները: Հայաստանի անկախացումից հետո լարված ու թշնամական բնույթ ստացան **հայ–ադրբեջանական հարաբերությունները:** Մուսավաթական

Ադրբեջանը, ոգևորվելով Անդրկովկասում Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությունից, հավակնություններ դրսևորեց Նախիջևանի, Շարուր-Դարաբազի (Վայոց Ձոր), Ջանգեզուրի, Ղարաբաղի և հայկական այլ տարածքների նկատմամբ: Թուրք-ադրբեջանական գործակցության նպատակն էր շրջափակման միջոցով թուլացնել նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը և նրանից տարածքային գլխումներ կորզել: Օրակարգում էր մտնում նաև համաթուրանականության ծրագիրը:

Բաթումի պայմանագրով հայկական կողմը պետք է լուծարեր Բաքվում գտնվող հայկական զորամասերը, դրանք երկաթուղու շրջափակման պատճառով չէին հասել Կովկասյան ճակատ, որպեսզի միանային հայկական կորպուսին: Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը, սակայն, անտեսեց հայկական զորամասերի լուծարման վերաբերյալ պահանջը և, համագործակցելով Ստեփան Շահումյանի գլխավորած Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների իշխանության հետ, դիմեց ինքնապաշտպանության:

Թուրքական զորքերի՝ դեպի Բաքու ռազմարշավը սկսվեց 1918 թ. հունիսի կեսերին: Սկզբնական շրջանում հայկական ուժերին, որոնց կազմում առանձնանում էր **Հանազասպի** բրիգադը, հաջողվեց կասեցնել թուրքական հարձակումը: Ինքնապաշտպանության գործում մեծ ավանդ ունեցան **Գրիգոր Կորգանովը**, գնեղալ **Հակոբ Բագրատունին**, հայտնի հայդուկներ **Սեբաստացի Մուրադն** ու **Սեպուհը** և այլք: Բաքվի մատույցներում համառ մարտերը վերսկսվեցին օգոստոսի սկզբներին: Մարտադաշտում հերոսաբար զոհվեց Սեբաստացի Մուրադը: Թուրքա-

194

կան գերակշիռ ուժերին միայն 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին հաջողվեց մտնել քաղաք: Հերոսական կռիվների շնորհիվ Բաքվի 100 հազարի հասնող հայ բնակչության կեսին հաջողվեց տեղափոխվել քիչ թե շատ ապահով վայրեր: Սակայն քաղաք ներխուժած թուրքական զորքերը և թուրք-թաթարական խաժամուժը կոտորեցին շուրջ 30 հազար հայերի:

Դաժան ճակատագրի արժանացան նաև Բաքվի 26 կոմիսարները, որոնց թվում էին Ստ. Շահումյանը և Գ. Կորգանովը: 26 կոմիսարները սեպտեմբերի 20-ին գնդակահարվեցին անդրկասպյան էսեռական իշխանությունների և անգլիացիների կողմից: Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգի հայկական գավառներում հայերի հալածանքները շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին:

Ոգևորված թուրքական բանակի հաջողություններով՝ Ադրբեջանի կառավարությունը նոր ոտնձգությունների դիմեց **Ղարաբաղի** ու **Ջանգեզուրի** նկատմամբ: **1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշում** կայացած արցախահայության առաջին համագումարը երկրամասը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր և կազմեց **«Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն»**:

Քայլեր ձեռնարկվեցին նաև Սյունիքը պաշտպանելու համար: Դեռևս 1918 թ. հուլիսի վերջին Նախիջևանից Ջանգեզուր էր տեղափոխվել զորավար Անդրանիկը: Հոկտեմբերի սկզբին նա իրեն հռչակեց երկրամասի գերագույն գինավորական հրամանատար: Գավառի վարչական իշխանությունը ժամանակավորապես իրականացնում էր Ջանգեզուրի հայոց ազգային խորհուրդը: Վերջինս 1919 թ.

Գարեգին Նժդեհի

սկզբին վերակազմվեց որպես «**Ջանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհուրդ**»։ Որպես մարզային խորհրդի ներկայացուցիչ՝ մարտին Գորիս ժամանեց կապիտան **Արսեն Շահնազյանը** և ստանձնեց գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը։ 1919 թ. նոյեմբերին նրան փոխարինեց **Աերզեյ Մելիք-Յուչյանը**։

Մուղրոսի զինադադարից հետո տարածաշրջանում ամրապնդվեցին Անտանտի, մասնավորապես Անգլիայի դիրքերը։ Գեներալ Թոմսոնը 1918 թ. նոյեմբերի կեսերին դարձավ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ։ Շուտով բացահայտվեց Անգլիայի աղբրեջանամետ քաղաքականությունը՝ պայմանավորված Բաքվի նավթի գործոնով։ Թոմսոնի պահանջով նախ կասեցվեց արցախահայությանն օգնության շտապող Անդրանիկի զորախմբի առաջխաղացումը դեպի Շուշի, իսկ 1919 թ. հունվարին Բրիտանական

զինվորական ներկայացուցչությունը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց իր հայատյացությամբ հայտնի **Խոսրով բեկ Սուլթանովին**։ Սակայն արցախահայությունը շարունակեց զինված պայքարն իր ազատության համար։

Շարուր-Նախիջևանի հարցում անգլիական զինվորական ներկայացուցչությունն այլ մոտեցում դրսևորեց։ Որոշվեց այդ տարածքը թողնել Հայաստանի Հանրապետությանը։ 1919 թ. մայիսի 3-ին անգլիացի գեներալ Դեյն և Դրոն ստորագրեցին համապատասխան հրաման։ Սկսվեց հայ գաղթականության վերադարձը հայրենի օջախներ։ Սակայն Հայաստանի իշխանությունների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մուսուլմանական բնակչությունը Աղբրեջանի և Թուրքիայի հովանավորությամբ ցուցաբերեց անհնազանդություն և ապստամբեց։ Շարուր-Նախիջևանի երկրամասի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների։ 1919 թ. վերջին բնաջնջվեցին Գողթան գավառի Վերին և Ներքին Ագուլիս գյուղերը։ Նախիջևանի կորուստով Հայաստանի Հանրապետությունը կզրկվեր Երևան-Ջուլֆա երկաթգծով հարևան Իրանի հետ կապից, խոցելի կղառնային Ջանգեզուրի արևմտյան սահմանները։

1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին հայաղբրեջանական կռիվները բորբոքվեցին նոր թափով։ Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով 1919 թ. հոկտեմբերին այստեղ ժամանեց ռազմական և քաղաքական հմուտ գործիչ **Գարեգին Նժդեհը**։ Նրան հաջողվեց բարձրացնել զանգեզուրցիների ոգին և երկրամասը վերածել ամուր պաշտպա-

նական ամբողջի: 1920 թ. ապրիլի սկզբին Նժդեհի ուժերը Ռոտսանի կիրճում ջախջախիչ պարտության մատնեցին Կապանը գրավել ձգտող Նուրի փաշայի զորքերին:

Լարված էր մնում իրավիճակը նաև Արցախում: 1920 թ. մարտի 20-ին ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանների զինված խմբերը դիմեցին լայնածավալ հարձակման: Հայկական զինված կազմավորումները հուժկու հակահարված տվեցին թշնամուն և ստիպեցին նահանջել: Ծանր պարտության վրեժը թուրք-ադրբեջանցի հրոսակները լուծեցին Շուշիի ու շրջակա հայկական գյուղերի անգնն բնակչությունից: Արյունաբուխ Սուլթանովի հրահանգով նրանք մարտի 22-23-ը Շուշիում գազանաբար կոտորեցին մի քանի հազար հայերի, հրկիզեցին քաղաքի հայկական թաղամասերը:

Ապրիլի կեսերին Ջանգեզուրից Դրոյի և Նժդեհի ջոկատները մտան Արցախ: Երկրամասն ազատագրվեց թուրք-ադրբեջանական զորքերից: Արցախահայության՝ **1920 թ. ապրիլի 25-ին կայացած 9-րդ համագումարն** Արցախը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը:

Իրադրությունն ամբողջ Անդրկովկասում կտրուկ փոխվեց 1920 թ. ապրիլի վերջին Ադրբեջանի խորհրդայնացումով: Դրանից անմիջապես հետո խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանության տակ վերցրեց Ադրբեջանին և Հայաստանից պահանջեց անհապաղ դուրս բերել իր զորամասերը Ղարաբաղից և Ջանգեզուրից:

1920 թ. մայիս-օգոստոսին խորհրդային զորքերի կողմից Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի զինագրավմամբ հայկական երկրամասերի խնդիրը տեղա-

փոխվեց հայ-ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների և հակամարտության ոլորտը: Ադրբեջանցի բոլշևիկները, սերտորեն համագործակցելով քեմալական թուրքերի հետ, Ռուսաստանից պարբերաբար պահանջում էին նշված տարածքները հանձնել խորհրդային Ադրբեջանին:

Ջանգեզուրում Հայաստանի և խորհրդային զինված ուժերի միջև տեղի ունեցած զինված բախումներում հակառակորդը լուրջ անհաջողություններ կրեց: Գորիսից պարտադրված նահանջից առաջ՝ օգոստոսի 2-ի գիշերը, բոլշևիկները տեղում գնդակահարեցին մի խումբ զինվորական և քաղաքական հայ գործիչների, այդ թվում՝ Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավորներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն:

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍԴԽՀ) կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև **1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում** ստորագրված համաձայնագրով կողմերի միջև ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին, իսկ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը հայտարարվում էին «վիճելի տարածքներ»: Խորհրդային ուժերի հարձակումները և գործադրվող բռնությունները, սակայն, Ջանգեզուրում չդադարեցին:

1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկրամասի մի շարք գյուղերում, ինչպես նաև Կապանում և Սիսիանում **Պողոս Տեր-Դավթյանի** գլխավորությամբ բռնկվեց հակախորհրդային նոր ապստամբություն: Գարեգին Նժդեհը, որը հուլիսի սկզբին բոլշևիկների Գորիս ներխուժելուց հետո ստիպված էր իր փոք-

րաթիվ ուժերով քաշվել *Խոսատուի լեռը*, հոկտեմբերի կեսերին գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: Հայ ապստամբներին ճնշելու կարմիրբանակայինների փորձերը հաջողություն չունեցան, **1921 թ. նոյեմբերի 21-ին** հայկական ուժերն ազատագրեցին **Գորիսը**: Այսպես բոլշևիկյան զորքերից ազատագրվեց ամբողջ Ջանգեզուրը: Երկրամասը կա-

ռավարելու համար Գ. Նժդեհի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց Ջանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդ:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի խորհրդայնացումով Արցախի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի հիմնախնդիրը հայտնվեց նոր իրադրության մեջ:

Հարցեր և աստղադրանքներ

1. Որո՞նք էին ՀՀ ձեռնարկած առաջին դիվանագիտական քայլերը: Ո՞ր երկրների և կառավարությունների հետ դիվանագիտական հարաբերություններ ունեցավ ՀՀ-ն: Ժամանակաշրջանի նշանավոր ինչ հայ դիվանագետների կարող եք ներկայացնել:
2. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները 1918 թ. վերջին: Ինչ լուծում ստացավ հայ-վրացական հակամարտությունը: Ներկայացրե՞ք հայ-վրացական հարաբերությունները 1920 թ. ընթացքում:
3. Որո՞նք էին հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պատճառները: Վերհանե՞ք հայկական զորքի խաղացած դերը Բաքվի 1918 թ. հերոսական պաշտպանության ժամանակ: Ինչպե՞ս զարգացան իրադարձություններն Արցախի և Ջանգեզուրի համար պայքարում: Ինչո՞ւ Անդրանիկին չհաջողվեց իր զորամասով մտնել Արցախ: Ինչ ընթացք ստացավ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո: Ո՞ր համաձայնագրով դադարեցին ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ զինված ուժերի միջև: Գնահատե՞ք Գարեգին Նժդեհի դերը Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործում:

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայկական պատվիրակությունները Փարիզի խորհրդաժողովում: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքները ամփոփելու, պարտված երկրների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով **1919 թ. հունիսի 18-ին Փարիզում** սկսվեց Խաղաղության խորհրդաժողովը: Հայկական հարցը սերտորեն առնչվում էր պատերազմում պարտված Թուրքիայի հետ պայմանագրի կնքման խնդրին: Նա-

խատեսվում էր թուրքական տիրապետությանը ենթակա մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ Հայաստանը (ներառյալ Կիլիկիան), անջատել կայսրությունից և դնել առանձին պետությունների հովանավորության (մանդատի) ներքո:

ՀՀ կառավարությունը և արևմտահայերն իրենց պատվիրակություններն ուղարկեցին Փարիզ: Հայաստանի պատվիրակությունը գլխավորում էր *Ավետիս*

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ

Ահարոնյանը: Արևմտահայերի շահերը ներկայացնող Հայոց ազգային պատվիրակությունը ղեկավարում էր եգիպտահայ մեծահարուստ **Պողոս Նուբար փաշան:** Հայերը հույս ունեին, որ իրենց ծանր կորուստները և միաժամանակ իրենց ռազմական ավանդը դաշնակիցների տարած հաղթանակում կգնահատվի, իսկ Հայկական հարցը՝ կստանա արդարացի լուծում:

Հայկական երկու պատվիրակությունները թեև տարբեր մոտեցումներ ունեին ապագա Հայաստանի տարածքների և նրա ձևավորվելիք կառավարության վերաբերյալ, այդուհանդերձ **1919 թ. փետրվարի 12-ին Փարիզում** ստորագրեցին հայկական պահանջների համատեղ հուշագիր: Այն Միացյալ Հայաստանի քարտեզով փետրվարի 25-ին ներկայացվեց Խաղաղության խորհրդաժողովի Տասի խորհրդին: Հուշագրով պահանջվում էր ճանաչել Միացյալ Հայկական

անկախ պետությունը, որը ներառելու էր Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Էրզրում և Տրապիզոն), Կիլիկիայի չորս սանջակները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով: Առաջարկվում էր առնվազն 20 տարով դաշնակից պետություններից մեկին հանձնել Հայաստանի մանդատը: Պահանջվում էր նաև պատժի ենթարկել հայկական ջարդերի կազմակերպիչներին, պարտավորեցնել Թուրքիային փոխհատուցելու հայերի կրած վնասները և այլն:

Միացյալ և անկախ Հայաստանի հռչակումը: Փարիզի խորհրդաժողովում միասնաբար հանդես գալու անհրաժեշտությունը և հայկական պատվիրակությունների միջև ի հայտ եկած հակասությունները հարթելու համար հրամայական էր դարձել միացյալ Հայաստանի հռչա-

Հայկական երկու պատվիրակությունները

կումը: Դրան էր ձգտում թե՛ արևմտահայությունը և թե՛ արևելահայությունը:

1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում հրավիրված Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը բանաձև ընդունեց միացյալ և ազատ Հայաստան հռչակելու անհրաժեշտության մասին: Համագումարում ընտրված Արևմտահայ գործադիր մարմինը, առաջնորդվելով «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք» կարգախոսով, դիմեց «Արարատյան Հանրապետության» կառավարությանը այդ բանաձևը կյանքում իրագործելու համար:

«Ամբողջական Հայաստանի անկախության» մասին հայտարարություն ընդունեց նաև Պողոս Նուբարի նախաձեռնությամբ **1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում** կայացած **Հայոց ազգային համագումարը**: Վերջինիս աշխատանքներին մասնակցում էին աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Մեծ Բրի-

տանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Եգիպտոս, Իրան և այլն), ինչպես նաև Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականների ներկայացուցիչները:

1919 թ. ապրիլի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը հավանության արժանացրեց միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Մեկ ամիս անց՝ **1919 թ. մայիսի 28-ին**՝ Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, հանրապետության կառավարությունը ստորագրեց և հանդիսավոր պայմաններում հռչակեց «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»: Պատմական այդ փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր. «Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուտ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջե-

նապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն»:

Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը վճռական քայլ էր հայության ընդհանուր պահանջը ներկայացնելու և ճակատագրի բերումով միմյանցից բաժանված նրա երկու հատվածների միավորման համար: Այն ունեցավ նաև արտաքին քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Հայկական հարցը Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում: Հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրություն հանդես բերեց հատկապես ԱՄՆ-ի կառավարությունը: 1919 թ. սեպտեմբերին տարածաշրջան գործուղվեց պատվիրակություն՝ ամերիկացի գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը շրջագայեց Փոքր Ասիայում և Այսրկովկասում, եղավ նաև Երևանում ու Էջմիածնում, որտեղ հանդիպում ունեցավ կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի հետ: Հարբորդի առաքելության ծավալուն զեկուցագրում, որը 1919 թ. հոկտեմբերին ներկայացվեց ԱՄՆ պետդեպարտամենտ (արտաքին գործերի նախարարություն) և Սենատ, առաջարկվում էր Հայաստանի և Այսրկովկասի համար սահմանել մեկ ընդհանուր ամերիկյան մանդատ:

1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ղեկավարների նիստը **փաստացի (դե ֆակտո)** ձանաչեց Հայաստանի կառավարությունը: Այդ սպասված իրադարձությունը Երևանում տոնվեց մեծ հանդիսավորությամբ և նշվեց 101 թնդանոթային համագարկով:

1920 թ. ապրիլի 19-26-ը Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում կայացած տերությունների Գերագույն խորհրդի

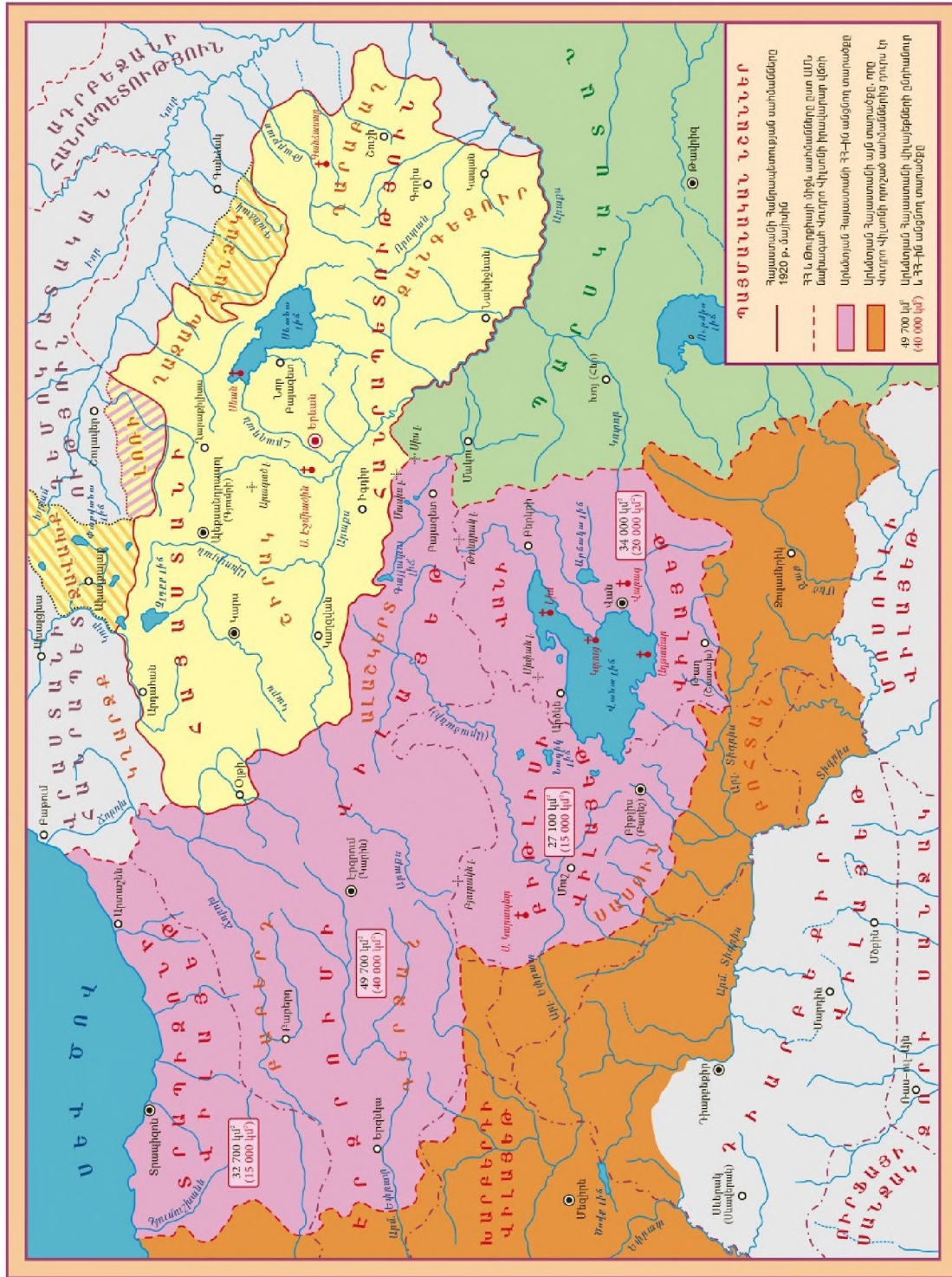
խորհրդածողովում վերջնական տեսքի բերվեց Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը:

Սան Ռեմո էին հրավիրվել Ա. Ահարոնյանը և Պ. Նուբարը: Խորհրդածողովը հավանություն տվեց միացյալ հայկական պետության ստեղծմանը: Դաշնակիցները, սակայն, հարցը շարունակում էին կապել ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու հետ, ուստի նման առաջարկով դիմեցին ԱՄՆ-ի կառավարությանը և նախագահ **Վուդրո Վիլսոնին**: Վերջինիս առաջարկվում էր «որպես անկախ և անաչառ» իրավարար որոշել հայ-թուրքական սահմանի հարցը: 1920 թ. ապրիլի 23-ին ԱՄՆ-ը փաստացի ձանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ նախագահ Վիլսոնը համաձայնվեց ստանձնելու Հայաստանի սահմանները որոշելու իրավարարի առաքելությունը:

Հայաստանի մանդատը ստանձնելու և այնտեղ ամերիկյան գործեր ուղարկելու խնդրի շուրջ ԱՄՆ-ում թե՛ ըննարկումներ ծավալվեցին 1920 թ. մայիսի վերջերից, երբ նախագահ Վիլսոնը հարցը պաշտոնապես մտցրեց Կոնգրես: Սակայն հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց Վիլսոնի առաջարկը:

Սևրի պայմանագիրը և Հայաստանը: **1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի արվարձան Սևրոմ** պարտված Թուրքիայի հետ կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Գլխավոր դաշնակից տերությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա) հետ միասին պայմանագիրը ստորագրեց նաև Հայաստանը՝ ի դեմս ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի: Սևրի հաշտության պայմանագրի 6-րդ բաժնի 88-93-րդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՄԵՎԻՐ ԴԱՅՄԱՆԱԿԻՐ

հողվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Թուրքիան Հայաստանը ձանաչում էր որպես ազատ և անկախ պետություն: Հայ-թուրքական սահմանի վերջնական որոշումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ-ի նախագահին, իսկ կողմերը պարտավորվում էին անվերապահ ընդունել միջնորդական իրավարար վճիռը: Թուրքական կողմը պարտավորվում էր իրավարար վճիռի հրապարակման օրից հրաժարվել Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից: Հայաստանի սահմաններն Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ որոշվելու էին այդ պետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, իսկ տարաձայնությունների դեպքում սահմանագիծը նշելու էին գլխավոր դաշնակից տերությունները: Այսպիսով՝ կարծես իրականանում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը, իր արդարացի լուծումն էր ստանում Հայկական հարցը, ստեղծվում էր *միացյալ և անկախ Հայաստան*:

Հայության կողմից երկար սպասված Սևրի պայմանագիրը, ցավոք, կյանքի չկոչվեց: Պատճառներից գլխավորն այն էր, որ պայմանագիրը ստորագրած Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը երկրում այլևս չունեի փաստական իշխանություն, այն պատկանում էր Անկարայի քեմալական կառավարությանը: Վերջինս ոչ միայն չձանաչեց Սևրի պայմանագիրը, այլև դիմեց դիվանագիտական և ռազմական բոլոր միջոցների՝ այն տապալելու համար: Իսկ դաշնակից տերություններից և ոչ մեկը ձնշում չգործադրեց քեմա-

լականների վրա: Ընդհակառակը՝ նրանց երբեմնի հակաթուրքական դիրքորոշումը փոխարինվեց քեմալականների հետ համագործակցելու քաղաքականությամբ:

Այսպիսով՝ հզոր պետությունները հերթական անգամ ձախողեցին Հայկական հարցի գործնական լուծումը: Այդուհանդերձ, *1920 թ. նոյեմբերի 22-ին*, երբ թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի Հանրապետությունը պարտվել էր, ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնը վերջապես հայտնեց իր իրավարար վճիռը հայ-թուրքական սահմանագծի վերաբերյալ: Դրա համաձայն՝ միացյալ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, Էրզրումի նահանգի գրեթե ամբողջ տարածքը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմելու էր մոտ 90 հազար քառ. կմ: Միավորվելով գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի տարածքը 1920 թ. կեսերին կազմում էր ավելի քան 70 հազար քառ. կմ, հայկական միացյալ անկախ պետությունը ունենալու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ ընդհանուր տարածք՝ դեպի Սև ծով ելքով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ նրանից բխող՝ Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ թեև չիրագործվեցին, սակայն միջազգայնորեն ձանաչվեցին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքները:

Հարցեր և ստացադրանքներ

1. Ինչո՞ւ և ե՞րբ գումարվեց Փարիզի խորհրդաժողովը: Ինչ պահանջներ ներկայացվեցին հայկական համատեղ հուշագրում:
2. Երբ և որտե՞ղ առաջին անգամ ընդունվեց միացյալ և անկախ Հայաստան հռչակելու որոշումը: Ինչ արձագանք ստացավ 1919 թ. մայիսի 28–ի «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտը»:
3. Երբ և ի՞նչ նպատակով գումարվեց Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ԱՄՆ–ի Սենատը մերժեց ստանձնել Հայաստանի մանդատը:
4. Ներկայացրե՞ք Սերի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող բաժինը: Ինչո՞ւ Սերի պայմանագիրը չիրագործվեց:

§ 4. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեզունը: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1916 թ. հոկտեմբերի վերջին, դիվանագետներ Մ. Սայքսը և Ժ. Պիկոն Պողոս Նուբարի հետ Լոնդոնում համաձայնության էին եկել հիմնականում հայ կամավորներից բաղկացած «Արևելյան լեզուն» (*Հայկական լեզուն*) ստեղծելու մասին: Լեզունի ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիական կառավարությունը: Ֆրանսիական զորքերի կազմում այն մասնակցելու էր թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններին Առաջին աշխարհամարտի սիրիա-պաղեստինյան ձախատում:

Հայկական լեզունը հատկապես աչքի ընկավ **1918 թ. սեպտեմբերի 19–ի Արարայի ճակատամարտում**: Հայ մարտիկների խիզախության շնորհիվ մարտի ելքը վճռվեց հօգուտ Ֆրանսիական զորքերի: Մուղրոսի զինադադարից հետո լեզունը տեղափոխվեց Կիլիկիա: 1918 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբերին նրա կազմում կար չորս գումարտակ՝ ավելի քան 5000 զինվորներով: Սակայն շուտով, երբ մեծ տերությունները սկսեցին զիջումների գնալ

և մերձենալ քեմալական Թուրքիայի հետ, Ֆրանսիական իշխանությունները, հրաժարվելով Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունից, 1920 թ. օգոստոսին լուծարեցին Հայկական լեզունը: Դրանով կիլիկիահայերը գրկվեցին քեմալական զորքերից և թուրք-քրդական հրոսակներից պաշտպանվելու իրական հնարավորությունից:

Կիլիկիահայության դրությունը և ինքնապաշտպանական մարտերը: Մուղրոսի զինադադարից հետո Կիլիկիան զինագրավվեց անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թ. նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին Ֆրանսիական զորամասերը: Ցեղասպանությունից մազապուրծ և տեղահանված կիլիկիահայերը սկսեցին վերադառնալ հայրենի օջախները: Արդեն 1920 թ. սկզբներին ամբողջ Կիլիկիայում կար ավելի քան 150 000 հայ բնակչություն: Սակայն նրանց կացությունն ապահով չէր. Կիլիկիայում հաստատված Ֆրանսիական վարչությունը լուրջ քայլեր չձեռնարկեց հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Տեղերում իշխանության գլուխ

մնացած թուրք պաշտոնյաները և թուրքքրդական զինված խաժամուժը առիթը բաց չէին թողնում հալածելու երկրամասի քրիստոնյաներին, այդ թվում՝ կիլիկիահայերին: Վերջիններիս համար սպառնալիք դարձավ օրեցօր ծավալվող քեմալական ազգայնամոլական շարժումը:

Շարունակելով սուլթանական և երիտթուրքական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությունը՝ քեմալականները ձեռնամուխ եղան հայերի բնաջնջմանը նաև Կիլիկիայում: Օգտվելով վերջիններիս նկատմամբ ֆրանսիական կառավարության երկդիմի քաղաքականությունից (1920 թ. սկզբներին ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից)՝ քեմալականները 1920 թ. ընթացքում սկսեցին հայերին դուրս մղել Կիլիկիայից:

Քեմալականների առաջին թիրախը դարձավ **Մարաշը**, ուր նրանք անակնկալ ներխուժեցին 1920 թ. հունվարի կեսերին: Թուրքերը կոտորեցին շուրջ 12 000 հայերի: Փրկվածները՝ մոտ 8000 մարդ, ստիպված էին լքել հայրենի օջախները և տեղափոխվել Սիրիա: Քաղաքում կրակի մատնվեցին քրիստոնյաների տները, ավերվեցին հայկական հինգ եկեղեցիները:

Կիլիկիայի ջարդերի պատասխանատվությունը դնելով Մ. Քեմալի և Կ. Պոլսի օսմանյան կառավարության վրա՝ դաշնակիցները, սակայն, զործնական որևէ քայլ չկատարեցին դրանք դադարեցնելու համար:

Մարաշից հետո թուրքերը հարձակման անցան **Հաճրնի** և **Այնթապի** վրա: Մուրթուսի զինադադարից հետո հայրենիք էր վերադարձել 1915 թ. տարագրված

հայերի մի մասը. Հաճրն՝ շուրջ 8000, Այնթապ՝ 18 000 մարդ: Թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունն այստեղ առավել կազմակերպված բնույթ կրեց:

Հաճրնում ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհրդի նախագահն էր տեղի հոգևոր առաջնորդ **Պևրոս Սաբաճյանը**: Պաշտպանության ուժերի հրամանատար նշանակվեց սպա **Սարգիս Ճեպեճյանը**: Կազմավորվեց չորս վաշտ՝ մոտ 1200 երկրապահներով, ինչպես նաև 60-հոգանոց հեծյալ խումբ:

1920 թ. ապրիլի սկզբին թուրքերին հաջողվեց շրջապատել քաղաքը: Սակայն հաճրնցիները շարունակեցին հերոսական դիմադրությունը: Այն տևեց ութ ամիս՝ մինչև 1920 թ. հոկտեմբերի կեսերը, երբ համալրված թուրքական ուժերին հաջողվեց գրավել քաղաքը: Թուրքերը կոտորեցին տեղի շուրջ 6000 հայ բնակիչների: Միայն մոտ 400 պաշտպանների հաջողվեց ձեռքել պաշարման օղակը և հեռանալ:

Օգտվելով ֆրանսիական զորամասերի մասնակի նահանջից՝ 1920 թ. ապրիլի 1-ին քեմալական զորքերը պաշարեցին նաև **Այնթապը**: Այնթապցիների ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից էր քահանա **Նևրուս Թավուզճյանը**: Ստեղծվեց շուրջ 750 հոգուց բաղկացած զորամիավոր, որը կապ հաստատեց Այնթապի ֆրանսիական կայազորի հետ: Ինքնապաշտպանական մարտերի առաջին փուլը շարունակվեց մինչև մայիսի վերջը: Անկարայում 1920 թ. մայիսի 30-ին ստորագրված ֆրանս-թուրքական զինադադարով ֆրանսիական զորամասերը պետք է վերջնականապես հեռանային

Այնթապից: Միայնակ մնալով թշնամու դեմ՝ հայերը չընկճվեցին և շարունակեցին հերոսական ինքնապաշտպանությունը, որի շնորհիվ այնթապցիները խուսափեցին կոտորածից: Սակայն 1921 թ. սկզբներին այնթապցիները ստիպված էին լքել քաղաքը:

Կիլիկիահայության դրությունը գնալով օրհասական էր դառնում: Հայ ազգային-քաղաքական ուժերը շարունակում էին ուղիներ որոնել Կիլիկիայում սեփական պետականությունը վերականգնելու համար: Այդ նպատակով **1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում** արանց կողմից հռչակվեց Կիլիկիայի ինքնավարություն Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Ստեղծվեց կառավարություն՝ Հայ ազգային պատվիրակության Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ **Միհրան Տամադյանի** գլխավորությամբ: Սերի պայմանագրով Կիլիկիայի հովանավորությունը ստանձնած Ֆրանսիան,

սակայն, կտրականապես դեմ արտահայտվեց հայկական ինքնավարությանը: Մ. Տամադյանի գլխավորած կառավարությունը շուտով ֆրանսիացիների կողմից լուծարվեց:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով հայաթափված Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային: Անպաշտպան մնացած կիլիկիահայության վերջին բեկորները ստիպված էին արտագաղթել հարևան արաբական երկրներ և Եվրոպա: Մինչև 1923 թ. սկիզբը Կիլիկիայից հեռացան նաև շուրջ 6000 ուրֆահայեր: Դրանով իսկ ավարտվեց երկրամասի հայաթափումը:

Այսպիսով՝ կիլիկիահայերի հերոսական դիմադրության և ինքնապաշտպանական մարտերի շնորհիվ էր միայն, որ նրանց մի մասին հաջողվեց խուսափել ցեղասպանությունից:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը: Երբ և ո՞ւմ միջև կայացած համաձայնությամբ ստեղծվեց Ազգային լեզեոնը: Ի՞նչ դերակատարություն ունեցավ լեզեոնը Կիլիկիայում: Ի՞նչո՞ւ ֆրանսիացիները լուծարեցին այն:
2. Որքան՞ հայեր վերադարձան Կիլիկիա: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր Ֆրանսիան երկդիմի քաղաքականություն վարում կիլիկիահայերի հանդեպ: Ի՞նչ հետևանքներ դա ունեցավ:
3. Հիմնավորե՛ք, որ քեմալականներն իրոք հայերի ցեղասպանության սուլթանական և երիտթուրքական քաղաքականության շարունակողներն էին: Ներկայացրե՛ք կիլիկիահայության ինքնապաշտպանական մարտերը: Ո՞ր պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային:

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Քեմալական շարժումը և Հայաստանը: Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը: Թուրքիայում օրեցօր ծավալվող քեմալական ազգայնամոլական շարժման նպատակները պաշտոնական ձևակերպում ստացան «Թուրքական ազգային ուխտ» կոչվող փաստաթղթում: Այն 1920 թ. հունվարի 28-ին ընդունվեց հիմնականում քեմալականներից կազմված խորհրդարանի կողմից: Ազգային ուխտը «բուն թուրքական տարածք» էր հռչակում նաև Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան, Կարսը, Արդահանը: Դրանում նշվում էր նաև, որ հայկական կազմակերպված համայնքի ստեղծման (Արևմտյան Հայաստանում) կանխումը պետք է լինի յուրաքանչյուր թուրքի սրբազան գործը, իսկ Հայաստանի ոչնչացումը՝ առաջնահերթ խնդիրը: Այսպիսով՝ քեմալականները ոչ միայն չիրաժարվեցին նախորդ իշխանությունների հակահայ քաղաքականությունից, այլև դարձան դրա անմիջական շարունակողը:

Ռուսաստանի բոլշևիկյան վարչակարգը նույն ժամանակ ձեռնամուխ եղավ ռուսական նախկին կայսրության տարածքները, այդ թվում Անդրկովկասը սեփական ազդեցության ոլորտ վերադարձնելու գործին: Խորհրդային բանակը 1920 թ. գարնանը մուտք գործեց Անդրկովկաս. առաջինը խորհրդայնացվեց Ադրբեջանը: Դրանում Խորհրդային Ռուսաստանին օժանդակում էր Մուստաֆա Քեմալի նորաստեղծ Ազգային մեծ ժո-

ղովի կառավարությունը: Քեմալը 1920 թ. ապրիլի 26-ին նամակով դիմեց ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորիի նախագահ Վ. Լենինին՝ առաջարկելով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել երկու երկրների միջև և ռազմական դաշինք կնքել ընդդեմ «իմպերիալիստական Արևմուտքի»: Նշվում էր նաև, որ անհրաժեշտության դեպքում քեմալականները պատրաստ են ռազմական գործողություններ ծավալելու Հայաստանի դեմ:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո տարածաշրջանում գտնվող բոլշևիկ գործիչները Մոսկվայից պահանջում էին թույլատրել ռազմական միջոցներով անհապաղ խորհրդայնացնել նաև Հայաստանը և Վրաստանը: Սակայն հարցի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ (Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն) կենտրոնի քաղթյուրոյի մայիսի 25-ի որոշումով նրանց հանձնարարվեց. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ և չստանձնել ռուսական զորքերի օգնությամբ անմիջապես խորհրդայնացնելու նախաձեռնությունը»: Սակայն դա բնավ չէր վերաբերում ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաբաղ-Ջանգեզուր-Նախիջևան հատվածին, որով նախատեսվում էր անմիջական ցամաքային կապ հաստատել քեմալական Թուրքիայի հետ:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացման հետևանքով 1920 թ. ամ-

Գեներալ Նագարբեկյանը (կենտրոնում) ֆրանսիական բանակի սպայակազմի հետ

ռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր դժվարին կացության մեջ. վտանգված էին նրա ազգային անկախությունն ու ինքնիշխանությունը:

Հայաստանի Հանրապետություն — խորհրդային Ռուսաստանի հարաբերությունները: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործողվեց Հայաստանի պատվիրակությունը՝ խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթի գլխավորությամբ: Խնդիր էր դրված հասնել Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության (Լեռնային Ղարաբաղով հանդերձ) անկախության ճանաչմանը, խորհրդային կողմի համար սկզբունքորեն ընդունելի դարձնել Արևմտահայաստանի միացումը ՀՀ-ին և այլն: Բանակցությունների նախնական փուլում խորհրդային պատվիրակությունը, հանձնես ՌՍԴԽՏ արտաքին գործերի ժողովոմ Գեորգի Չիչերինի ու նրա տեղակալ Լևոն Կարախանի, պատ-

րաստակամություն է հայտնում կնքելու պայմանագիր և բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու երկու պետությունների միջև: Պայման էր դրվում, որ Հայաստանը հրաժարվի իր արևմտյան կողմնորոշումից և Հայկական հարցի լուծումը փոխանցի խորհրդային կառավարությանը:

Հայ-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում արդյունք չտվեցին և ընդմիջվեցին: Սակայն Կարմիր բանակի կողմից հայկական տարածքների՝ Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի ռազմակալման պատճառով հայ-ռուսական հարաբերությունների կտրուկ սրումը ստիպեց կողմերին 1920 թ. օգոստոսի սկզբին թիֆլիսում վերսկսել բանակցությունները: Դրանք ավարտվեցին ՌՍԴԽՏ և ՀՀ միջև **1920 թ. օգոստոսի 10-ին** ստորագրված համաձայնագրով: Ռուսաստանը ճանաչում էր ՀՀ անկախությունը, իսկ Հայաստանն էլ համաձայնվում էր, որ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նա-

խիջևանը ժամանակավորապես զբաղեցնեն խորհրդային զորքերը՝ մինչև խնդրի վերջնական կարգավորումը:

Հայաստանի իշխանությունները ԹԻՖլիսի համաձայնագրին կարևորություն չէին տալիս, այն համարում էին ժամանակավոր, քանզի երկրի արտաքին քաղաքական գլխավոր նպատակները և Հայկական հարցի լուծումը կապում էին Սևրի պայմանագրի հետ: Նրանք համոզված էին, որ Անտանտի դաշնակից տերությունների ջանքերով այն շուտով իրականանալու է: Ցավոք, այդ «համոզումը» Հայաստանի իշխանություններին մղում էր տարածաշրջանում Ռուսաստանի դերի թերագնահատմանը: Մինչդեռ օրեցօր ամրապնդվող քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությունն իր սուր ծայրով ավելի ու ավելի էր ուղղվում Հայաստանի դեմ:

Քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցությունը: Հայ-ռուսական բանակցություններին զուգահեռ 1920 թ. ամռան կեսերից Մոսկվայում ընթանում էին խորհրդա-քեմալական բանակցություններ, որոնք ավարտվեցին **օգոստոսի 24-ին** կողմերի միջև նախաստորագրված **«Արտագին և անկեղծ բարեկամության»** պայմանագրով: Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքական ազգային ուխտը և քեմալականներին խոստանում զենքի ու զինամթերքի մատակարարումներ: Կողմերը պարտավորվում են նաև **«փոխադարձ համաձայնությանը և կարճ ժամանակում ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաղորդակցության ճանապարհները բացելու համար»:**

Քեմալա-բոլշևիկյան «արտագին բարեկամությունն» ավելի ամրապնդվեց 208

Կոմիտեների գործադիր կոմիտեի նախաձեռնությամբ **1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում:** Վերջինիս պատվիրակների թվում էր նաև Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից Էնվեր փաշան:

Համագումարում Արևելքի ժողովուրդներին կոչ արվեց «սրբազան պատերազմ» ծավալելու «միջազգային իմպերիալիզմի», այդ թվում՝ նրա «դաշնակից» Հայաստանի դեմ: Իսկ համագումարին մասնակցող կոմունիստ հայ պատվիրակները հանդես եկան խորհրդային հանրապետությունների օգնությամբ Հայաստանը խորհրդայնացնելու կոչով:

Համագումարի կողմից կազմավորված **«Բարոզչության և գործողության խորհուրդը»** մշակում և սեպտեմբերի 18-ին ընդունում է մի քանաձև-փաստաթուղթ, որն ուղղված էր Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի դեմ: Դրանում առաջարկվում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել քեմալականներին և Հայաստանի վրա նրանց ռազմարշավի միջոցով նպաստել վերջինիս խորհրդայնացմանը: Համաձայն ծրագրի՝ Ռուսաստանից պահանջվում էր «թուրք-հայկական նոր կոտորածները» կանխելու պատրվակով որպես փրկարար ու հաշտարար մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատել խորհրդային վարչակարգ:

Դավադիր այս փաստաթղթի երևան գալուց ընդամենը մի քանի օր անց քեմալական Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Թուրք-հայկական պատերազմը:

1920 թ. աշնան սկզբին Հայաստանը շարունակում էր մնալ ռազմաքաղաքական վտանգավոր իրադրության մեջ: Հայաստանի գլխավոր «դաշնակիցները»՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, նախկինի պես միայն օգնության խոստումներ էին տալիս և գործնական որևէ քայլի չէին դիմում Հայաստանը պաշտպանելու և Սևրի պայմանագիրը կյանքի կոչելու համար: Հայաստանի նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված Խորհրդային Ռուսաստանն ու Ադրբեջանը, իսկ հյուսիսային հարևան Վրաստանը, քեմալա-վրացական գաղտնի պայմանավորվածությունների համաձայն, թուրք-հայկական պատերազմի դեպքում պահպանելու էր չեզոքություն:

Թուրքական բանակի ներխուժումը ՀՀ տարածք սկսվեց *սեպտեմբերի 23-ին*: Թշնամու զորքերի ընդհանուր թիվն անցնում էր 50 հազարից: Նրանց հրամանատարն էր գեներալ *Քյազիմ Կարաբեքիրը*: Հայկական բանակը թվապես զիջում էր թուրքերին. նրանում հաշվվում էր շուրջ 40 հազար զինվոր, որից մարտական ուժը՝ 25 հազար: Բացի այդ՝ բոլշևիկյան զորքի ներխուժման իրական սպառնալիքի պատճառով հայոց զորքի մի մասն էլ տեղակայվել էր Դիլիջան-Իջևանի և Նախիջևանի շրջանում:

Պատերազմը սկսվելուն պես ՀՀ-ում հայտարարվեց զինապարտների և պահեստայինների համընդհանուր զորակոչ, պատիժներ սահմանվեցին (ընդհուպ մինչև գնդակահարություն) դասալքության և այլ հանցագործությունների համար: Հայրենիքը պաշտպանելու կոչով իշխանությունները սեպտեմբերի 30-ին

դիմեցին ժողովրդին: Օգնության կոչ ուղղվեց մեծ տերություններին, սակայն որևէ աջակցություն նրանցից չեղավ:

Պատերազմի սկզբում թուրքերը շուշափելի հաջողությունների հասան: Սեպտեմբերի 29-ին գրավվեցին *Սարիղամիշն* ու *Կաղզվանը*: Այնուհետև, ընդհուպ մինչև հոկտեմբերի վերջին օրերը, հայկական զինված ուժերին, որոնց գլխավոր հրամանատարն էր գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, հաջողվեց համախմբվել և կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը:

Հոկտեմբերի 28-ին թուրքական զորքերը Կարսի ճակատում անցան հարձակման: Թշնամուն թվապես զիջող հայկական զորքն անձնագրի դիմադրում էր: Սակայն թշնամուն հաջողվում է հոկտեմբերի 30-ին գրավել Կարս քաղաքը: Ցավոք, իրենց բարձրության վրա չէին ո՛չ Կարսը պաշտպանող հայ զինվորները և ո՛չ էլ բանակի հրամանատարությունը. թույլ էր նրանց բարոյահոգեբանական և մարտական վիճակը: Բացի այդ՝ բոլշևիկների դավադիր և քայքայիչ գործունեությունը նույնպես թուլացրել էր հայկական բանակի դիմադրական ոգին: Հայկական զորքի մեծ մասը նահանջեց, սակայն բազմաթիվ զինվորականներ գերի ընկան, այդ թվում՝ մի քանի տասնյակ բարձրաստիճան հայ սպաներ: Կարսի հանձնումը թուրքերին ծանր հետևանքներ ունեցավ հայության համար և կանխորոշեց Հայաստանի պարտությունը այդ պատերազմում:

Նոյեմբերի 7-ին թշնամին գրավեց Ալեքսանդրապոլը, և Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էր ընդունելու թուրքական հրամանատարության կողմից ներկայացված զինադադարի պայմանները: Սակայն հաջորդ օրը թուրքերը

ներկայացրին գինադադարի նոր՝ ավելի ծանր պայմաններ, որոնք ըստ էության անձնատվության պահանջ էին: Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 10-ին մերժեց դրանք և միջնորդության խնդրանքով դիմեց Խորհրդային Ռուսաստանին: Վերջինիս կառավարությունը նոյեմբերի 11-ին հանդես եկավ միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամությամբ, սակայն թուրքական կողմը մերժեց այդ միջնորդությունը և շարունակեց ռազմական գործողությունները:

Սթափ գնահատելով պատերազմում երկրի օրհասական դրությունը՝ ՀՀ կառավարությունը նոյեմբերի 18-ին ընդունեց գինադադարի թուրքական պայմանները: Նոյեմբերի 25-ին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին թուրք-հայկական հաշտության բանակցություններ: Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությունն առաջին հերթին հետևանք էր արտաքին քաղաքական անբարենպաստ դրության:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ էր պարունակում «Թուրքական ազգային ուխտ» փաստաթուղթը: Ինչ նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար Ղարաբաղ-Ջանգեզուր-Նախիջևան հատվածը:
2. Ինչ նպատակով 1920 թ. մայիսին Մոսկվա գործուղվեց ՀՀ պատվիրակությունը: Ո՞վ էր այն գլխավորում: Ինչո՞վ ավարտվեցին այդ բանակցությունները:
3. Ե՞րբ և ինչո՞վ ավարտվեցին Մոսկվայի խորհրդա-քեմալական բանակցությունները:
4. Ինչ դիրք էին գրավել Հայաստանի նկատմամբ 1920 թ. նրա անմիջական հարևանները: Ինչ աշխատանքներ էր տանում Թուրքիան 1920 թ. աշնանը՝ նախապատրաստվելով Հայաստանի դեմ պատերազմին: Ե՞րբ սկսվեց թուրքական բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա: Ինչո՞վ ավարտվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Վերհաներ Հայաստանի պարտության պատճառները:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Հայ-ռուսական բանակցությունները Երևանում: Թուրք-հայկական պատերազմում հայկական բանակի պարտությունը Խորհրդային Ռուսաստանին հնարավորություն տվեց ավելի վճռականորեն իրականացնելու Հայաստանը խորհրդայնացնելու քաղաքականությունը: Հայկական իշխանությունների հետ բանակցությունները շարունակելու նպատակով դեռ 1920 թ. հոկտեմբերի 11-ին Երևան էր ժամանել Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ *Բորիս Լևզրանի* գլխավորած

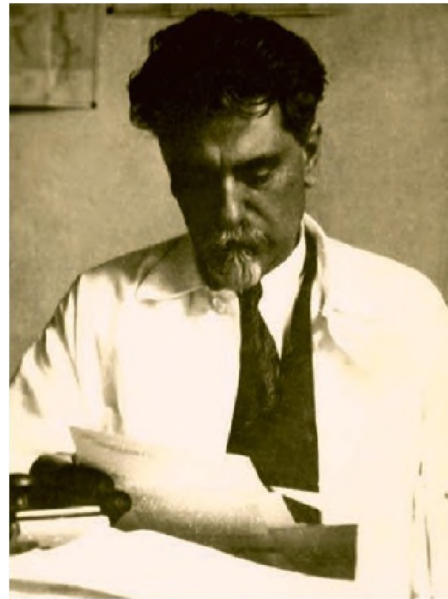
պատվիրակությունը: Սկզբնական փուլում ռուսական պատվիրակությունը Հայաստանի խորհրդայնացման պահանջ էր ներկայացնում: Սակայն 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոն Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու որոշում է ընդունում:

Հայ-ռուսական երևանյան բանակցություններն ավարտվեցին *հոկտեմբերի 28-ին* նախաստորագրված «*Եզրափակիչ*

որոշման արձանագրությանը»: Կողմերը պարտավորվում էին ստորագրել արձանագրությանը կից «Հաշտության պայմանագիրը», եթե կատարվեին հետևյալ պայմանները. Ռուսաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները պետք է ձանաչեին Հայաստանի իրավունքները Նախիջևանի և Ջանգեզուրի նկատմամբ, իր հերթին՝ Հայաստանի կառավարությունը պետք է հրաժարվեր Ղարաբաղի նկատմամբ պահանջներից և ընդուներ ՌՍԴԽՀ կառավարության բարեկամական օժանդակությունը՝ Թուրքիայի հետ տարածքային հարցերը լուծելու խնդրում (այն դեպքում, եթե թուրքական զորքերը հետքաշվեին մինչև 1914 թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանը): Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին տրամադրել 2,5 մլն ռուբլի (ոսկով) վարկ:

Հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը քննարկվեց 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բաքվում հրավիրված ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի համատեղ նիստում: Մասնակիցները վճռականապես դեմ արտահայտվեցին Հայաստանի հետ որևէ պայմանագրի կնքմանը: Պատճառն այն էր, որ պայմանագրի նախագիծն արմատապես հակասում էր Հայաստանը խորհրդայնացնելու՝ քաղբյուրոյի հոկտեմբերի 14-ի որոշմանը:

Ներքաղաքական ձգնաժամը: 1920 թ. աշնան վերջին Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը մտել էր եզրափակիչ փուլ, երկիրն այլևս ի զորու չէր դիմակայելու քեմալական Թուրքիայի և բոլշևիկյան Ռուսաստանի ճնշումներին: Հայաստանի վարչապետ Համո Օհանջանյանի և զինվորական նախարար Ռու-

Համո Օհանջանյան

բեն Տեր-Մինասյանի հետ Երևանում **նոյեմբերի 19-ին** տեղի ունեցած հանդիպմանը Ռուսաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչներ Պ. Միլվանին և Բ. Լեգրանը պահանջեցին «անմիջապես ընդունել խորհրդայնացումը»: Խորհրդայնացումն ընդունելու դիմաց Ռուսաստանի ներկայացուցիչները խոստանում էին նպաստել Հայաստանի 1914 թ. նախապատերազմյան սահմանների վերականգնմանը:

Հայաստանի համար ստեղծված ծանր իրավիճակն առաջ բերեց քաղաքական վերաձևումների անհրաժեշտություն: Հայաստանի խորհրդարանի նոյեմբերի 23-ի արտակարգ նիստում ընդունվեց Համո Օհանջանյանի կառավարության՝ նախօրեին ներկայացրած հրաժարականը: Վարչապետ ընտրվեց **Սիմոն Վրացյանը**: Կառավարության նոր կազմում ընդգրկվեցին քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող գործիչներ, որոնց մի մասը համարվում էր «ռուսական կողմնորոշման

ջատագով» (Դրաստամատ Կանայան, Համբարձում Տերտերյան): Սակայն երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ դա որն է փոփոխություն չմտցրեց: Վրացյանի կառավարությունը դժվարին պայմաններում աշխատեց ընդամենը մեկ տասնօրյակ: Այն եղավ Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Մինչ Հայաստանի նոր կառավարությունը ելք էր փնտրում ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար, Բաքվում կազմավորված Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ *Սարգիս Կասյանի* նախագահությամբ, 11-րդ կարմիր բանակի շարքերից առանձնացված «Հատուկ գնդի» ուղեկցությամբ *նոյեմբերի 29-ին* Ադրբեջանից մտավ ՀՀ տարածք: ՌՀԿ-ն «ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» երկիրը հռչակեց «խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն»: Իրականում Հայաստանը խորհրդային էր հռչակվում ոչ թե «ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» կամ նրա կողմից իբր բարձրացված ապստամբության, այլ Հայաստանի կոմկուսի և Հայկեղկոմի անունից:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին հանրապետության խորհրդարանի, կառավարության և դաշնակցության բյուրոյի միացյալ նիստում խորհրդայնացման պահանջը «որոշ պայմաններով» ի վերջո ընդունվեց: Կառավարության անդամներ Դ. Կանայանին (Դրոյին) և Հ. Տերտերյանին հանձնարարվեց համապատասխան համաձայնագիր ստորագրել Բ. Լեզրանի հետ: *Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում* ստորագրվում է ութ կետից բաղկացած հայ-

ռուսական համաձայնագիր: Հայաստանը հայտարարվում է «Սոցիալիստական Խորհրդային անկախ Հանրապետություն»: Նախկին կառավարությունը թողնում է իշխանությունը, որը մինչև Ռազմահեղկոմի ժամանումը Երևան, անցնում է գինվորական հրամանատարությանը՝ Դրոյի և ՌՄԴԽՀ կոմիսար Օ. Սիլինի համատեղ ղեկավարությամբ:

Այսպիսով՝ Հայկեղկոմի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի «Տոչակագրով» սկսվեց խորհրդայնացման գործընթացը և դեկտեմբերի 2-ի՝ Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրով Հայաստանում տեղի ունեցավ խաղաղ իշխանափոխություն: Հայաստանի առաջին հանրապետությունն իր տեղը գիջեց երկրորդ՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը:

Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումից և Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի ժամ անց՝ դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Հայաստանի արդեն նախկին կառավարության կողմից լիազորված հայկական պատվիրակությունը (ղեկավար՝ Ա. Խատիսյան) Ալեքսանդրապոլում ստորագրում է թուրք-հայկական հաշտության պայմանագիր: Դրա պայմանները նվաստացուցիչ էին հայկական պետության և հայ ժողովրդի համար. տարածքային կորուստներից բացի՝ Հայաստանը կրելու էր նաև ներքին ինքնուրույնության զգալի սահմանափակումներ, զրկվելու էր ընդհանուր պարտադիր գինվորական ծառայություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից:

Սակայն Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը Հա-

յաստանի խորհրդային իշխանություններին իրավական հիմք տվեց չճանաչելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և չընդունելու այն կատարելու թուրքական կող-

մի պահանջները: Այսպիսով՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրման իսկ պահից օրինական չէր և մնաց լոկ որպես փաստաթուղթ:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ինչ դիրք էին գրավել Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները Հայաստանի նկատմամբ թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմի ժամանակ: Հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսելու ինչ նախապայմաններ էր առաջարկում Լեզրանի պատվիրակությունը:
2. Ե՞րբ կայացան հայ-ռուսական երևանյան բանակցությունները: Պայմանագրի նախագծին ինչո՞ւ դեմ դուրս եկավ Ադրբեջանը:
3. Ինչպիսի՞ն էր Սիմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարության կազմը: Որքա՞ն ժամանակ աշխատեց Առաջին հանրապետության վերջին կառավարությունը:
4. Ե՞րբ Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեն մտավ Հայաստանի տարածք: Ներկայացրե՞ք Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Անխուսափելի՞ էր արդյոք Հայաստանի խորհրդայնացումը:

ԲԱԺԻՆ 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ: ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կառավարման նոր համակարգի ձևավորումը: 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ից իշխանությունը Հայաստանում ամբողջապես անցավ ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ Երևան ժամանած ՀՍԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեին: Նոր իշխանությունները, խախտելով դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, ձևավորեցին միակուսակցական վարչակազմ:

Հանրապետությունում ստեղծվեցին գործադիր իշխանության նոր մարմիններ՝ ժողովրդական կոմիսարիատներ: Իշխանության տեղական գործադիր մարմինները հեղկոմներն էին, որոնք նշանակովի էին և ժամանակավոր:

Երկրի կառավարման համակարգում կարևոր դեր էր հատկացվում ներքին գործերի ժողկոմատին և 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի դեկրետով հիմնված *Արտա-*

կարգ հանձնաժողովին (Չեկա): Դրանք խորհրդային կարգերը «ներդնելու» նպատակով սկսեցին բռնություններ գործադրել բնակչության նկատմամբ: Երկրում խորհրդային վարչակարգը հաստատելու և ամրապնդելու գործընթացը կազմակերպում և ուղղորդում էր Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը տեղերում ստեղծված իր կազմակերպությունների միջոցով:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը և դրա հետևանքները: Հայաստանի խորհրդայնացման պահին երկիրը և ժողովուրդը սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ ծանր դրության մեջ էին: Կաթվածահար վիճակում էր հանրապետության տնտեսությունը: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից խոստացված օգնությունն առաջին ամիսներին այդպես էլ Հայաստան չհասավ: Նոր իշխանությունները երկրում կիրառեցին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը: **1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին** հրապարակվեց Հայհեղկոմի՝ «Պարենային մթերքների և այլ նյութերի հայտնաբերման մասին» հրամանը, իսկ դեկտեմբերի 10-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմը կոչ արեց հայ գյուղացիությանը «առանց հապաղելու հաց տրամադրել Կարմիր բանակին»: Հեղկոմներն իրականացրին բնակչության ունեցվածքի կամայական բռնագրավումներ, որոնք ուղեկցվում էին անհնազանդների ձերբակալություններով:

Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում գործադրեց քաղաքական բնույթի հետապնդումներ և բռնություններ նախորդ կառավարության, ազգային կուսակցությունների ճանաչված անդամների, այլախոհների և հայկական բանակի սպայակազմի նկատմամբ: Բաքվում

տեղակայված 11-րդ Կարմիր բանակի Հատուկ բաժնի անմիջական ցուցումով 1920 թ. դեկտեմբերից 1921 թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում հայկական բանակից հեռացվեցին և երկրից աքսորվեցին ավելի քան 1000 սպա և զինծառայող: 1921 թ. հունվարի սկզբներից բռնաճնշումները զանգվածային բնույթ ստացան: ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնից ազատվեց Դրոն: Հունվարի 11-ին մի խումբ հայ սպաների հետ նա պարտադրված լրեց Հայաստանի սահմանները: Բռնությունների իրականացման գործում աչքի էր ընկնում Համառուսաստանյան Չեկայի կողմից արտակարգ լիազորություններով Հայաստան գործուղված Գեորգ Աթաբեկյանը: Վերջինիս քաղաքական կոշտ գիծը պաշտպանում էին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գ. Ալիխանյանը, ՀՍԽՀ ռազմգործող կոմ Ա. Նուրիջանյանը, ներգործող կոմ Ի. Դովլաթյանը, Չեկայի նախագահ Ն. Ալվազովը և այլք:

Աքսորվածների թվում էին մեր ժողովրդի հերոսներ, գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Ա. Հովսեփյանցը, Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը և ուրիշներ: Մոտ 500 սպաներ աքսորվեցին Ռուսաստանի Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարները:

Հայկական բանակի սպաների աքսորից հետո այլախոհների դեմ բուլշևիկների բռնություններն ավելի սանձարձակ դարձան: 1921 թ. հունվարի վերջերին Հայկոմկուսի պլենումը որոշեց ձերբակալել և մեկուսացնել ՀՅԴ բոլոր կոմիտեների և կազմակերպությունների ղեկավարներին, նախկին կառավարության անդամներին: Ձերբակալվածների թվում էին

ՀՀ վարչապետներ Հովհաննես Քաջազ-նունին և Համո Օհանջանյանը, խորհրդա-րանի անդամներ Նիկոլ Աղբալյանը և Լևոն Շանթը, գորահրամանատարներ Համազասպ Սրվանձտյանը և Նիկոլայ Ղորղանյանը: Վերջին երկուսը մի քանի տասնյակ այլ քաղբանտարկյալների հետ միասին սպանվեցին բանտում:

Փետրվարյան ապստամբությունը:

Հայաստանում բռնությամբ ներդրված բոլշևիկյան վարչակարգի դեմ ապստամ-բեցին ժողովրդական լայն զանգված-ները: **1921 թ. փետրվարի 16-18-ը** ապս-տամբությունն արագ ընդգրկեց ՀՍԽՀ կենտրոնական մի շարք շրջանները՝ Բաշ Գյառնին (Գառնի), Կոտայքը, Թալինը, Դարալագյազը (Վայոց ձոր), Բաշ Ապա-րանը և այլն: Ապստամբական ուժերի ընդ-հանուր հրամանատար, գնդապետ **Կոռո (Սուրեն) Թարխանյանի**, նրա զինակից-ներ՝ խմբապետներ **Մարտիրոսի, Խնկոյի, Սևրասի** և այլոց գլխավորությամբ տե-ղերում տապալվեց խորհրդային իշխա-նությունը: Գրեթե չհանդիպելով լուրջ դիմադրության՝ **փետրվարի 18-ին** ապս-տամբները մտան մայրաքաղաք **Երևան**: ՀՍԽՀ պետական և կուսակցական մար-միններն իրենց հավատարիմ բանա-կային զորամասերի և «Ազատամարտ» ու «Վարդան Զորավար» զրահագնացք-ների պաշտպանության ներքո հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ) — Վեդի-Բասար (Արարատ) ուղղությամբ:

Հաղթանակած ապստամբության շնորհիվ, որի ընդհանուր ղեկավարու-թյունը ստանձնել էր դաշնակցությունը, Երևանում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ **Հայրենիքի փրկության կոմի-տե (ՀՓԿ)**՝ Սիմոն Վրացյանի նախագա-

հությամբ: Կոմիտեի առաջին իսկ հրա-մաններով ազդարարվեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության տապալման և բոլոր բոլշևիկներին ձերբակալելու մա-սին: ՀՓԿ-ն, գիտակցելով, որ անհնար է միայնակ դիմակայել բոլշևիկյան ուժերին, փորձեց համագործակցություն հաստա-տել Վրաստանի մենշևիկյան իշխանու-թյունների հետ և խորհրդային ուժերի դեմ պայքարը դարձնել համակոպկասյան: Սակայն Վրաստանի խորհրդայնացումը 1921 թ. փետրվարի վերջերին խափանեց այդ հնարավոր դաշինքը:

ՀՓԿ-ն, որքան էլ տարօրինակ է, օգ-նության խնդրանքով դիմեց անգամ քեմալականներին: Վերջիններս խրա-խուսեցին հայերի հակախորհրդային գործողությունները, բայց նրանց չաջակ-ցեցին՝ իրենց դաշնակից բոլշևիկների դեմ պայքարում:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելու և ամբողջ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը վերահաս-տատելու խնդիրը ստանձնեց ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն: Ղամար-լու — Վեդի-Բասարում պաշարված հայ-կական խորհրդային ուժերը հայտնվել էին ծանր դրության մեջ, նրանց փրկությունը կախված էր հյուսիսից Կարմիր բանակի զորամասերի հարձակման հաջողությու-նից և Ռուսաստանից ակնկալվող օգ-նությունից: Ինքնաթիռով նրանց հասց-ված 47 կգ ոսկին օգտագործվեց Իրանից անհրաժեշտ ապրանքներ գնելու համար:

Եթե ապստամբների և խորհրդային զորքերի միջև ռազմական գործողու-թյունների առաջին շրջանն ընթանում էր փոփոխակի հաջողություններով, ապա Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո

կարմիրբանակային հիմնական զորամասերի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո իրադրությունը կտրուկ փոխվեց:

1921 թ. մարտի 25-ից 11-րդ բանակի զորամասերն անցնում են վճռական հարձակման: Վերջիններս *ապրիլի 2-ին* մտնում են Երևան: Ճրջափակման մեջ հայտնվելու վտանգից խուսափելու, ավելորդ զոհեր չտալու համար ապստամբները՝ ՀՓԿ-ի գլխավորությամբ, Բաշ Գյառնիով և Դարալազյազով նահանջեցին դեպի Ջանգեզուր: Նահանջի միջանցքի անվտանգությունն ապահովված էր Գարեգին Նժդեհի զինված ուժերի կողմից:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և երկրում (բացի Ջանգեզուրից) խորհրդային իշխանության վերահաստատումն անխուսափելի էր, քանի որ հայ բոլշևիկների թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը: Ապստամբությունը, սակայն, սթափեցնող ներգործություն ունեցավ խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց առավել զգուշորեն գործել: Հասարակության մեջ հանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով Հայիեղկոմի *ապրիլի 24-ի* դեկրետով ապստամբության բոլոր մասնակիցներին՝ ներառյալ ղեկավարներին, շնորհվեց համաներում: Խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նաև հայկական բանակի արտրված սպաներին ազատ արձակելու և հանրապետություն վերադարձնելու գործին: Վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ:

Անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության և արտաքին օգնությունը:

216

Խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1921 թ. գարնանը Մոսկվայի կողմից Հայաստան գործողվեցին փորձառու և հեղինակավոր պետական-կուսակցական գործիչներ՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի և Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) գլխավորությամբ: *Մայիսի 21-ին* Հայիեղկոմը վերակազմավորվեց ՀՍԽՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի: *Ա. Մյասնիկյանը* նշանակվեց *Ժողկոմխորհի*՝ կառավարության նախագահ և միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմ: *Ս. Լուկաշինը* դարձավ ՀՍԽՀ Ժողովրդական տնտեսության խորհրդի (ԺՏԽ) նախագահ և ընտրվեց ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար:

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը (նեպ), ինչպես գիտեք, մշակվել և ընդունվել էր Ռուսաստանում 1921 թ. գարնանը: Նեպով նախատեսված տնտեսական բարեփոխումների առանցքը պարենային հարկի կիրառումն էր: Նեպի նպատակն էր շուկայական հարաբերությունների հիման վրա աշխուժացնել ու զարգացնել երկրի տնտեսությունը: Հայիեղկոմի 1921 թ. ապրիլի որոշմամբ արգելվեցին բոլոր տեսակի բռնագրավումները, սահմանվեց առևտրի և գների ազատականացում: *1921 թ. հունիսի 24-ին* մտցվեց պարենհարկը:

Տնտեսական նոր քաղաքականությունը և երկրում հաստատված կայունությունը թեև սոցիալ-տնտեսական խոր ձգնաժամը հաղթահարելու հնարավորություններ էին ընձեռում, սակայն առանց արտաքին օգնության դժվար կլիներ: 1921 թ. գարնանից սկսած՝ Ռուսաստանի կառավարությունը գործուն միջոցներ ձեռնարկեց Խորհրդային Հայաստանին

օգնություն հասկացնելու ուղղությամբ: Արտաքին օգնության կազմակերպման գործում նշանակալից դեր կատարեց 1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում հիմնված *Հայաստանի օգնության կոմիտեն* (*ՀՕԿ*), որի առաջին նախագահն էր բանաստեղծ *Հովհաննես Թումանյանը*:

ՀՍԽՀ բնակչությանը մեծ ծավալների մարդասիրական օգնություն էին տրամադրում խորհրդային հանրապետություն-

նում իրենց գործունեությունը շարունակող՝ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան և անգլիական նպաստամատուց կոմիտեները: ՀՍԽՀ իշխանությունները բարձր էին գնահատում այդ փաստը. պատահական չէ, որ Ա. Մյասնիկյանը 1922 թ. մայիսի 10-ին հայ ժողովրդի անունից շնորհակալական բաց նամակ ուղղեց ԱՄՆ նախագահ Ու. Հարդինգին:

Հարցեր և ստուգադասանքներ

1. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ խորհրդային իշխանությունը խախտեց դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: Ներկայացրե՞ք գործադիր իշխանության նոր համակարգը: Ի՞նչ դեր էր խաղում Հայաստանի կոմկուսը երկրի քաղաքական կյանքում:
2. Ի՞նչո՞ւ և ե՞րբ հայ բոլշևիկները ՀՍԽՀ-ում կիրառեցին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը:
3. Պարզաբանե՞ք Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության պատճառները: Ովքե՞ր գլխավորեցին ապստամբությունը: Իշխանության ի՞նչ նոր մարմին ստեղծվեց: Նկարագրե՞ք ապստամբության ընթացքն ու ավարտը, ինչո՞ւ այն պարտություն կրեց: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Փետրվարյան ապստամբությունը:
4. Ե՞րբ ստեղծվեց ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը, ո՞վ գլխավորեց այն: Հայաստանում ե՞րբ սկսվեց անցումը նեպին: Ձեր կարծիքով խորհրդային Հայաստանը առանց արտաքին օգնության կարո՞ղ էր հաղթահարել ներքին ծանր վիճակը:

§ 2-3. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱԴԵՐԸ

«Լոռու չեզոք գոտու» և *Ջախսիքի հիմնասխնդիրը*: Հայաստանի առաջին հանրապետությունից խորհրդային հանրապետությանը փոխանցվեց հարևան չորս երկրներից երեքի՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ տարածքային-սահմանային չլուծված խնդիրների «ժառանգությունը»:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ քեմալական զորքերի՝ Լոռի ներխուժելու վտանգը վերացել էր, Հայիեդկոմը Վրաստանի իշխանություններից

պարբերաբար պահանջում էր վրացական զորքերը դուրս բերել չեզոք գոտուց, սակայն ապարդյուն: Ավելին՝ վրացական կողմը ձգտում էր Լոռին բռնակցելու Վրաստանին: Խնդիրը հայտնվեց խորհրդային Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Վերջինիս համար հրատապ էր դարձել նաև Վրաստանի խորհրդայնացման իրականացումը: Այդ գործողության սկիզբ դարձավ ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի և ՀՍԽՀ իշխանությունների կող-

մից Լոռիում վրացական ռազմակալման դեմ կազմակերպված ապստամբությունը:

Ապստամբությունը սկսվեց 1921 թ. փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը: Շուտով ապստամբներին օգնության հասան հայկական և ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակների հեծելազորային գումարտակները: Եռօրյա համառ մարտերից հետո չեզոք գոտին ազատագրվեց: Այնուհետև Ռուսաստանը շարունակեց վճռական գործողությունները Վրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով: 1921 թ. փետրվարի 25-ին Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Թիֆլիս, իսկ մինչև մարտի կեսերը խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Վրաստանի մնացած տարածքում:

Հայ-վրացական մեկ այլ տարածքային խնդիր էր հայկական **Ջախխախի** հարցը: 1921 թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին Ախալքալաքի գավառը ենթարկվեց քեմալական Թուրքիայի հարձակմանը: Նրանց նկատմամբ շարունակվում էր նաև վրացական իշխանությունների խտրական քաղաքականությունը: Ստեղծված պայմաններում հայությունը պայքար ծավալեց ՀՍԽՀ-ին միանալու համար:

1921 թ. հունիսի 25-27-ը Թիֆլիսում հրավիրված Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշելու հանձնաժողովի նիստում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ **Ա. Բեկզադյանն** առաջարկեց ՀԽՍՀ-ին միացնել Լոռին, Լեռնային Ղարաբաղը և Ախալքալաքի գավառը: Առաջարկը, սակայն, կտրակա՛նապես մերժվեց հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչների կողմից: Վրաց-ադրբեջանական հակահայկական դաշինքին աջակցում էր նաև

հանձնաժողովի նախագահ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Կիրովը: Նման իրավիճակում Բեկզադյանը հրաժարվեց հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցությունից և պահանջեց վիճելի բոլոր հարցերը փոխանցել կովկասյան բյուրոյի պլենումի քննարկմանը:

Հայ-վրացական սահմանազատման մասին վերջնական համաձայնագիրը ստորագրվեց **1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում** Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու կողմից: Լոռին, քաղառությամբ Հյուսիսային Լոռու հայկական մի խումբ գյուղերի (Աղ-Քյորփի, Օփրեթ, Խոժոռնի և այլն), մնում էր Խորհրդային Հայաստանին: Ջավախքն անցնում էր Վրաստանին: Հետագայում հայկական կողմը փորձեց հասնել Վրաստանի կազմում Ջավախքի և Հյուսիսային Լոռու համար ինքնավարության, սակայն հաջողություն չունեցավ:

Ջանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի հիմնասխնդիրը: Տարածքային հարցերում առավել խոր հակասություններ գոյություն ունեին հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում: Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը **1920 թ. նոյեմբերի 30-ին** հանդես էր եկել «**Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս ճանաչելու**» հայտարարությամբ: Սակայն Ադրբեջանը հետագայում ոչ միայն հրաժարվեց իր իսկ որոշումից, այլև գործի դրեց հնարավոր բոլոր միջոցները հայկական երկրամասերն Ադրբեջանին բռնակցելու համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո **Ջանգեզուրը** պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը: Թերահավատորեն վերաբերվելով խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի վերը նշված որոշմանը՝ **1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում** հրավիրված համագանգեզուրյան առաջին համագումարը երկրամասը հռչակեց **«Ինքնավար Սյունիք»**: Սյունիքի սպարապետ նշանակվեց երկրամասի ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար **Գարեգին Նժդեհը**:

Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Կարմիր բանակը, շարունակելով ապստամբների հետապնդումը, ընդհուպ մոտենում է Սիսիանի ու Գորիսի սահմաններին: Կարմիր զորամասերին հաջողվում է ճնշել Նժդեհի զինակից **Թևանի (Ստեփանյան)** գլխավորած ապստամբությունը Ղարաբաղում: Թևանի ջոկատը նահանջում է դեպի Ջանգեզուր, իսկ Արցախում հաստատվում է խորհրդային իշխանություն: Այսպիսով՝ 1921 թ. գարնան և ամռան ամիսներին Ջանգեզուրը մնացել էր անկախության միակ կղզյակն Այսրկովկասում և իր վրա էր սևեռել բոլշևիկների ուշադրությունը:

Տաթևում հրավիրված համագանգեզուրյան 2-րդ համագումարը **1921 թ. սպրիլի 27-ին** Ինքնավար Սյունիքը հռչակում է **«Լեռնահայաստան»**: Վարչապետ է ընտրվում Գ. Նժդեհը: Վերջինս պարզևատրվում է «Խուստուփյան արժիվ» շքանշանով: Շատ չանցած՝ **հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն**. Սիմոն Վրացյանին տրվում է վարչապետի պաշտոնը, իսկ Նժդեհը պահպանում է

զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները:

ՀՍԽՀ կառավարությունը հունիսի 13-ին պայքարը դադարեցնելու և խորհրդայնացումն ընդունելու հերթական կոչն է ուղղում Ջանգեզուրի կառավարությանը, սակայն զանգեզուրցիները մերժում են: Կարմիր բանակը հարձակման է անցնում Ջանգեզուրի վրա երկու ուղղությամբ. արևմուտքից՝ Կարմիր բանակի Երևանյան զորախմբի, արևելքից՝ Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային բանակի ուժերով: Հունիսի 30-ին խորհրդային զորքերը մտնում են Սիսիան: Վերջինիս անկումից հետո Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը և Գորիսից նահանջում է դեպի Կապան՝ զորիսցիներին պատգամելով չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին և անխնա լինել, եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները: Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 13-ին մտնում են Մեղրի՝ դրանով ավարտին հասցնելով Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը:

Նժդեհը թողնում է ՀՍԽՀ սահմանները և իր կողմնակիցների ու հազարավոր փախստականների հետ անցնում է Արաքսի աջ ափը: Երկրում գտնվելու վերջին օրերին Հայհեղկոմին հղած հուզական նամակում Նժդեհը զգուշացնում է, որ ինքն ընդմիջտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա, եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ուղք դնողը»: Այսպիսով՝ զանգեզուրցիների՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ երկրամասը մնաց ՀՍԽՀ անբաժան մասը:

Քանի դեռ Ջանգեզուրն անկախ էր, **Լեռնային Ղարաբաղի** հարցը կարծես

լուծվում էր Խորհրդային Հայաստանի օգտին: ՌԿ(Բ)Կ կոմկապյան քյուրոյի հունիսի 3-ի որոշման համաձայն՝ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը **1921 թ. հունիսի 12-ին** հրապարակեց Լեոնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելության մասին հայտարարություն: Ղարաբաղ գործուղվեց Ասքանազ Մոավյանը՝ որպես ՀՍԽՀ արտակարգ կոմիսար: Այս քայլը առաջ բերեց ադրբեջանցիների կատաղի դիմադրությունը, որոնք Ղարաբաղի հարցում որդեգրեցին կոշտ և անզիջում քաղաքականություն:

Լեոնային Ղարաբաղի խնդիրը քննարկվում է ՌԿ(Բ)Կ կոմկապյան քյուրոյի հուլիսյան պլենումում: **Տուլիսի 4-ի** նիստում, որին կոմկապյան քյուրոյի անդամներից բացի, մասնակցում էր նաև ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Իոսիֆ Ստալինը, քվեարկությամբ ընդունվում է միանգամայն արդարացի որոշում՝ Լեոնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ-ին միացնելու վերաբերյալ: Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ն. Նարիմանովը: Նա պահանջում է հարցի վերջնական լուծումը փոխադրել Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ: Բայց հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին հրավիրված կոմկապյան քյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստը հօգուտ Ադրբեջանի վերանայում է Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ նախորդ որոշումը: Առանց հարցը քվեարկության դնելու՝ պլենումը որոշում է Լեոնային Ղարաբաղը հանձնել Ադրբեջանին՝ «նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն»: Որոշումը «հիմնավորվում էր» Ադրբեջանի հետ երկրամասի տնտեսական կապով:

Այսպիսով՝ կոմկապյան քյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, անտեսվեցին Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ 95 տոկոսը կազմող հայ բնակչության կամքը և Խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին միանգամայն սխալ և անբավարար ճանաչեց Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ կոմկապյան քյուրոյի պլենումի որոշումը և բողոքեց դրա դեմ: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության և արցախահայության հաստատակամ ու հետևողական ջանքերի շնորհիվ երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին **1923 թ. հուլիսի 7-ի** որոշումով Լեոնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ արցախահայությունը Խորհրդային տարիներին դիմակայեց Ադրբեջանի վարած ազգային խտրականության քաղաքականությանը:

Ի տարբերություն Ջանգեզուրի և Լեոնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո **Նախիջևանում** ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր հայկական կողմի համար: Նախիջևանը շարունակում էր ողողված մնալ թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) գործակալներով, որոնք ծավալել էին հակահայկական գործունեություն և ձգտում էին երկրամասն ամբողջությամբ անջատելու Խորհրդային Հայաստանից:

Հայկական տարածքների հարցը Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերում: Հայաստանի Խորհրդայնացու-

մով տարածաշրջանում ստեղծված նոր իրադրությունը հրատապ էր դարձրել խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: 1920 թ. դեկտեմբերին քեմալականներին ուղղված հուշագրերում ՌՍԴԽՀ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին խորհրդային Հայաստանի (ինչպես նաև Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Հայկական պատվիրակությունը 1921 թ. հունվարի երկրորդ կեսին **Ա. Բեկզադյանի** գլխավորությամբ ուղևորվում է Մոսկվա՝ իր հետ վերցնելով փաստական նյութերի մեծ փաթեթ: Փաստաթղթերը հիմնավորում էին հայկական կողմի այն մոտեցումը, որ ՀՍԽՀ սահմաններում պետք է լինեն 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող տարածքները: Սակայն թուրքական կողմի համառ ջանքերով հայկական պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին:

Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի դիվանագիտական ջանքերը՝ ազդելու քեմալականների վրա, որպեսզի փոխվի նրանց թշնամական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, որևէ արդյունք չտվեցին: Կոնֆերանսը հայտարարվեց երկկողմ՝ ռուս-թուրքական: Կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը (նախագահ՝ Յուսուֆ Բեմալ) դեպի Մոսկվա ճանապարհին Բաքվում հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Կոնֆերանսի նախօրյակին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը հակահայկական բովանդակությամբ բազմաթիվ

նամակներ հղեց Վ. Լենինին՝ համոզելով նրան, որ «թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում հայկական հարցը չպետք է դեր խաղա»:

Հատկանշական է, որ Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի նախօրեին՝ 1921 թ. փետրվարի 23-ին, թուրքական պատվիրակությունը հանդիպեց Ստալինի հետ, իսկ բացման օրը՝ **փետրվարի 26-ին**, նրանց անձամբ ընդունեց Լենինը: Անդրկուլիայան այս բանակցությունների արդյունքում խորհրդա-թուրքական տարածքային վիճահարույց հարցերի հիմնական մասը հայկական տարածքների հաշվին լուծվեց հօգուտ Թուրքիայի: Խորհրդա-թուրքական սահմանազատման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել քեմալականների հետ հակամպերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ: Նրանք զգուշանում էին, որ նույն օրերին Լոնդոնում ընթացող միջազգային կոնֆերանսում քեմալականները կարող են «նետվել Անտանտի գիրկը»: Միննույն ժամանակ բոլշևիկները հայ ժողովրդին կոչ էին անում «հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի... այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեատ ցանկությունից: Հայաստանին... այլ ելք չի մնում,— ցինիկորեն եզրակացնում էին նրանք,— քան հաշտվել դրա հետ և համաշխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել ն՝ իր երբեմնի հողատարածքները, ն՝ իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները»:

Ռուս-թուրքական մոսկովյան բանակցությունների արդյունքում **1921 թ. մարտի 16-ին** ստորագրվեց «Ռուս-թուրքա-

կան քարեկամության և եղբայրության» պայմանագիրը: Թուրք-հայկական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը, ինչպես նաև Սուրմալուի գավառը (հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռով), որը երբեք նրա կազմում չէր եղել: Նախիջևանը՝ որպես «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը՝ պայմանով, որ վերջինս այն չի գիջելու մի երրորդ պետության, այսինքն՝ Հայաստանին:

Այսպիսով՝ քեմալա-բոլշևիկյան գործարքով Հայաստանից խլվեց և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեց նրա տարածքների զգալի մասը: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը և ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին առանց հայկական կողմի մասնակցության տնօրինելու հայկական տարածքների և հայ ժողովրդի ձակառագիտը: Հայ-թուրքական տարածքային սահմանագառմանը վերաբերող 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի դրույթներն օրինական չեն:

Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն՝ ՀՍԽՀ կազմում էր մնալու քեմալականների կողմից ռազմակալված *Ալեքսանդրապոլի գավառը*: Թուրքերը, սակայն, չէին շտապում հեռանալու գավառից. միայն 1921 թ. ապրիլի 22-ին նրանք վերջնականապես լքեցին Ալեքսանդրապոլը:

Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև կնքվելիք պայմանագրում

վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են իրենց»:

Խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանսը քեմալականների պահանջով հրավիրվեց իրենց կողմից բռնազավթված *Կարսում*: Կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միասնական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի՝ «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով: Դրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները»: Կոնֆերանսի հետ կապված իր խնդիրները ձևակերպեց նաև ՀՍԽՀ կառավարությունը: ՀՍԽՀ-ն առաջարկում էր Նախիջևանի մարզի խնամակալությունը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին, իրեն տրամադրել Օլթիի և Կաղզվանի հանքավայրերի, Սարիղամիշի անտառների, Կարսի խոտհարքերի, Կողբի աղահանքերի շահագործման իրավունքը: Առաջ էին քաշվում նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև արտաքին ազատ առևտրի, արևմտահայ գաղթականների՝ հայրենի օջախները վերադառնալու, նրանց կրած վնասների փոխհատուցման, Թուրքիայում հայ բնակչության հավասար իրավունքների և այլ հարցեր: Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, անտեսելով Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները, քայլ արեցին հանդես գալու ոչ միայն որպես հայկական տարածքների պահանջատեր, այլև արևմտահայերի իրավունքների պաշտպան:

Կարսի կոնֆերանսը կայացավ **1921 թ. սեպտեմբերի 26-ից հոկտեմբերի 13-ը**: Հայկական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր ՀՍԽՀ արտգործօժողկոմ **Ասքանազ Մուսվյանը**, թուրքերին առաջարկեց Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնել միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները, Կողբի աղահանքերը, քեմալականների կողմից Ալեքսանդրապոլի դեպոյից թալանված գույքը և այլն: Սակայն թուրքական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, որևէ զիջման չզնաց:

Մի կողմից՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի խորհրդային հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև, ՌՍԴԽՀ ներկայացուցիչ Յակով Գանեցկու մասնակցությամբ, **1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին** ստորագրվեց պայմանագիր: Այն չնչին փոփոխություններով վերահաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով որոշված հայ-թուրքական սահմանը: Խորհրդային կողմի միակ ձեռքբերումը կարելի է համարել այն, որ, ի տարբերություն մարտի 16-ի պայմանագրի, որով Նախիջևանի մարզի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չունեի զիջելու «մի երրորդ պետության», Կարսի պայմանագրում այդ պայմանը չկար:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի պարտադրանքով Խորհրդային Հայաստանը ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը: Սակայն ՀՍԽՀ իշխանություններն առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու այդ չարաքաաստիկ պայմանագրից: Փաստաթուղթը ստորագրած Ա. Մուսվյանը նշում էր. «Մենք չենք կարող

երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»:

Միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից Կարսի պայմանագիրն ինքնուրույն փաստաթուղթ չի կարող հանդիսանալ, քանի որ անմիջականորեն բխում է մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրից: Եվ քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրած կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին պայմանագրի կողմ չհանդիսացող ինքնիշխան պետությունների, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանի տարածքային հարցերին, ուստի Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես հայկական կողմը չի կարող իրավական պարտավորություն կրել:

Այսպիսով՝ ՀՍԽՀ տահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի բուլշևիկյան ղեկավարության դիրքորոշումը հայանպաստ չէր. ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Արևելյան Հայաստանի տարածքների զգալի մասը դուրս մնաց Խորհրդային Հայաստանի տահմաններից:

Հանրապետության արտաքին կապերը: Խորհրդայնացումից հետո՝ մինչև Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը, Հայաստանն ուներ ինքնիշխան պետության կարգավիճակ: Նա միջպետական հարաբերություններ ու առևտրատնտեսական կապեր էր հաստատել ինչպես խորհրդային հանրապետությունների, այնպես էլ արտասահմանյան մի շարք երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ: ՀՍԽՀ արտաքին քաղաքական գործունեությունն իրակա-

նացնում էր արտաքին գործերի ժողկոմատը, որը 1920–1922 թթ. ղեկավարել են Ա. Բեկզադյանը և Ա. Մոսավյանը:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բազմակողմանի սերտ կապեր հաստատելու և իրականացնելու գործում մեծ էր Մոսկվայում հիմնված ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և նրա ղեկավար **Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի** դերը: Մինչև 1921 թ. նոյեմբերի կեսերը ՀՍԽՀ դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչություններ էին գործում նաև խորհրդային այլ հանրապետություններում՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ուկրաինայում:

Խորհրդային Հայաստանը դիվանագիտական և առևտրական կապեր էր հաստատել իր անմիջական հարևաններ Իրանի և Թուրքիայի հետ: Կարսում հաստատվել էր ՀՍԽՀ ներկայացուցչությունը: Ի տարբերություն Թուրքիայի՝ Իրանի հետ ՀՍԽՀ հարաբերությունները կրում էին բարիդրացիական բնույթ, առևտրատնտեսական սերտ կապեր էին հաստատվել սահմանակից պարսկական Մակուի խանության հետ: Երևանում իր գործունեությունն էր շարունակում պարսկական հյուպատոսությունը: 1921 թ. աշնանից Թեհրան և Թավրիզ քաղաքներում սկսեցին գործել ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունը և գլխավոր հյուպատոսությունը:

Այդուհանդերձ, խորհրդային հանրապետությունների արտաքին կապերը և գործունեությունը խիստ սահմանափակ էին: ՌԿ(ք)Կ կենտրոնի քաղբյուրոյի 1921 թ. դեկտեմբերի 8–ի որոշումով խորհրդային հանրապետություններին արգելվում էր ստորագրել միջազգային որևէ պայմանագիր՝ «առանց ՌՍԴԽՀ արտգործժողկոմատի հետ նախապես համաձայնեցնելու», իսկ արտասահմանում հանրապետությունների բոլոր ներկայացուցիչները պետք է ենթարկվեին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչներին: Խորհրդային Ռուսաստանը, խորհրդային հանրապետություններին հետզհետե զրկելով ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքից, ստանձնել էր միջազգային ասպարեզում նրանց շահերը ներկայացնելու գործառույթ: Այսպես՝ 1922 թ. հունվարին ստանալով Ջենովայի միջազգային կոնֆերանսին մասնակցելու հրավեր՝ ՌՍԴԽՀ կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց ստեղծել խորհրդային բոլոր հանրապետությունների միացյալ պատվիրակություն, որի կազմում էր նաև ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը:

Խորհրդային Միության ստեղծումից հետո խորհրդային ազգային հանրապետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի ինքնուրույն արտաքին գործունեությունը և կապերը ավելի սահմանափակվեցին:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Տարածքային–սահմանային ինչ խնդիրներ էին ծառայել Խորհրդային Հայաստանի առջև: Ինչ նպատակով Խորհրդային Ռուսաստանն օգնեց Լոռու ապստամբությանը: Ներկայացրե՞ք Ջավախքի հիմնահարցը: Հայ–վրացական տարածքային սահմանագատումը ի՞ր համաձայնագրով կատարվեց:

2. Ինչո՞ւ Ադրբեջանի հեղկոմը հրաժարվեց 1920 թ. նոյեմբերի 30–ի իր որոշումից: Ներկայացրե՞ք Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության ընթացքը 1920 թ. վերջին և 1921 թ. առաջին կեսին: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Ջանգեզուրի հերոսական պայքարը:
3. Լուսաբանե՞ք Լեոնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման գործընթացը 1921 թ. հունիս–հուլիս ամիսներին: Ե՞րբ է ստեղծվել Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված ռուս–թուրքական նոր կոնֆերանսի հրավիրումը: Որո՞նք էին հայկական տարածքները թուրքերին զիջելու բոլշևիկների քաղաքականության պատճառները: Վերհանե՞ք 1921 թ. մարտի 16–ի Մոսկվայի պայմանագրի հակահայկական էությունը: Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ Կարսի կոնֆերանսում ևս ոտնահարվեցին Հայաստանի և հայերի իրավունքներն ու շահերը: Ի՞նչ լուծում ստացավ Նախիջևանի հարցը: Ձեր կարծիքով իրավական ուժ ունի՞ Կարսի պայմանագիրը Հայաստանի երրորդ հանրապետության համար:
5. Ո՞ր պետությունների հետ էր դիվանագիտական կամ առևտրային հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Հայաստանը: Ցույց տվե՞ք, որ ՀՍԽՀ–ի ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունը սահմանափակված էր. ո՞րն էր դրա հիմնական պատճառը:

§ 4. ՀՍԽՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ–Ի ԿԱԶՄՈՒՄ

ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը: Խորհրդային իշխանության ամրապնդումից հետո ժամանակավոր նշանակովի մարմիններին՝ հեղկոմներին, փոխարինեցին ընտրովի մարմինները՝ խորհուրդները: ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները կայացան **1921 թ. դեկտեմբերին**: Ընտրվեցին բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդներ՝ որպես իշխանության տեղական մարմիններ: Քաղաքային խորհուրդներ ընտրվեցին միայն Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը բացվեց 1922 թ. հունվարի 30–ին Երևանի պետական թատրոնի սրահում և տևեց մինչև փետրվարի 4–ը: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր 252 պատգամավոր, որոնցից 218–ը 226

կոմկուսի անդամներ էին, մյուսները՝ անկուսակցականներ: Ընտրվածներից 17–ը կանայք էին:

Համագումարը մի շարք կարևոր որոշումներ ընդունեց Անդրկովկասի դաշնության կազմավորման, ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի, սոցիալական, տնտեսական և այլ հրատապ խնդիրների մասին:

Համագումարը կազմավորեց ՀՍԽՀ օրենսդիր իշխանության մարմին՝ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե, որը գործում էր խորհուրդների համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի ղեկավարը հաստատեց երկրի գործադիր իշխանության՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կազմը:

Համագումարի ավարտին պատգամավորները ողջույնի հասուկ ուղերձով դիմեցին «գաղութահայ աշխատավորությանը»: Հայկական սիյուռքին կոչ էր

արվում համախմբվել Խորհրդային Հայաստանի շուրջը և նպաստել հայրենիքի վերաշինությանը:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը:

Խորհուրդների առաջին համագումարը փետրվարի 3-ի նիստում ընդունեց ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը՝ հիմնական օրենքը: Այն մշակված էր ՌՍԴԽՀ-ում 1918 թ. հուլիսին ընդունված Սահմանադրության օրինակով: Երկրի հիմնական օրենքում նշված էր, որ հանրապետությունում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների պատգամավորների խորհուրդներին: Երաշխավորվում էին աշխատավորների հավասար իրավունքները՝ անկախ ազգությունից ու դավանանքից, աշխատանքը պարտադիր պարտականություն էր համարվում բոլորի համար՝ «ով չի աշխատում, նա չի ուտում» սկզբունքով: Սահմանվում էր պարտադիր զինվորական ծառայություն:

Սահմանադրությունն ամրագրում էր խոսքի, մամուլի, ցույցերի ազատությունը, հռչակում էր ժողովրդավարական այլ նորմեր: Եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց, միաժամանակ սահմանվում էր անվճար կրթություն ստանալու իրավունք:

Սահմանադրության առանձին հոդվածով հաստատվեցին հանրապետության պետական խորհրդանիշները՝ դրոշը և զինանշանը:

ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը թեև հռչակում էր ժողովրդավարական իրավունքներ և ազատություններ, սակայն կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրության պայմաններում դրանց իրագործումը գրեթե բացառվում

Խորհրդային Հայաստանի զինանշանը.
հեղինակ՝ Մարտիրոս Սարյան

էր: Այնուամենայնիվ, իր թերություններով հանդերձ, ՀՍԽՀ Սահմանադրությունն առաջինն էր հայոց պետականության պատմության մեջ:

Անդրդաշնության ստեղծումը: Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունները ամրապնդելու համար այդ հանրապետությունների «կոմունիստ ընկերներին» ուղղված 1921 թ. ապրիլի 14-ի նամակ-իրահանգով հանդես եկավ Վ. Լենինը: Նա առաջ էր քաշում խորհրդային հանրապետությունների միջև տնտեսական և ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք հաստատելու գաղափարը: Միավորման ձև ընտրվեց խորհրդային դաշնությունը:

Միավորման գործընթացը, սակայն, հարթ չէր: Դիմադրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարության մի մասը՝ հեղկոմի նախագահ Պ. Միկվանու գլխավորությամբ: Նրանց կարծիքով դաշնության կազմավորման համար չկային իրական նախադրյալներ, և այն պար-

տադրված էր Մոսկվայի իշխանությունների կողմից: Պնդելով Անդրկովկասի հանրապետությունների իրական անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը՝ Միլվանին և իր համախոհները կողմ էին հանրապետությունների միջև երկկողմանի պայմանագրային հարաբերությունները զարգացնելուն: Վրացական կողմի այս դիրքորոշումը Ռուսաստանի կոմկուսի վերնախավի կողմից որակվեց որպես ազգային թեքում, որի դեմ անզիջում պայքար ծավալվեց:

Հայաստանի իշխանությունները կողմ էին Անդրկովկասյան դաշնության (Անդրդաշնության) ստեղծմանը և դրանում տեսնում էին երկիրը և ժողովրդին արտաքին վտանգներից պաշտպանելու և հասարակական-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու հնարավորություն:

1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում հրավիրված Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կենտրոնականների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսը հաստատեց Անդրդաշնություն կազմելու մասին միութենական պայմանագիր: Ստեղծվեց **Անդրկովկասի հորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱԽՏՀՄ)**: Ամրագրվում էր դաշնություն կազմող հանրապետությունների «լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությունը», սակայն գործնականում զգալիորեն սահմանափակվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքնիշխանությունը:

ԱԽՏՀՄ-ն գոյատևեց ընդամենը մի քանի ամիս: 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ից 13-ը Բաքվում կայացած Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում այն վերափոխվեց **Անդրկովկասի**

հորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ): Միության վերածումը հանրապետության ավելի էր սահմանափակում ազգությունների իրավունքները:

Համագումարն ընդունեց նաև ԱԽԴՍՀ Սահմանադրությունը և որոշեց խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ ՌՍԴԽՀ-ի (Ռուսաստան), ՌԽՍՀ-ի (Ուկրաինա) և ԲՍՄՀ-ի (Բելոռուս) հետ միավորվել նոր ստեղծվող պետական կազմավորման՝ ԽՍՀՄ-ի (հորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն) կազմում: Անդրկովկասի դաշնությունը գոյատևեց մինչև 1936 թվականը:

ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը: 1922 թ. նրկորդ կեսից ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմը վճռական քայլեր ձեռնարկեց նախկին ցարական կայսրության տարածքում առաջացած խորհրդային հանրապետությունների հետ հորհրդային Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար: Այդ նպատակով 1922 թ. օգոստոսին ստեղծվեց խորհրդային բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հատուկ հանձնաժողով: Օգոստոսի վերջին հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացվեց հանձնաժողովի անդամ և փաստացի ղեկավար Ի. Ստալինի մշակած **«ՌՍԴԽՀ և անկախ հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին բանաձևի նախագիծը»**: Համաձայն դրա՝ Հայաստանը, Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելոռուսը և Ուկրաինան մտնելու էին ՌՍԴԽՀ-ի կազմի մեջ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով: Նախագծի համաձայն, որը ստացավ **«ստու-**

լինյան ինքնավարացման ծրագիր» անվանումը, խորհրդային ազգային հանրապետությունները կորցնելու էին իրենց ինքնիշխանությունը: Խորհրդային բոլոր հանրապետությունների կոմկուսները, քաջառությամբ Վրաստանի, որը պնդում էր հանրապետությունների անկախությունը պահպանելու անհրաժեշտության մասին, հավանության արժանացրին ստալինյան նախագիծը:

Ստալինյան նախագծի դեմ վճռականորեն հանդես եկավ խորհրդային պետության ղեկավար Վ. Լենինը: Նա առաջարկեց հանրապետությունների միավորումն անցկացնել սկզբունքորեն այլ հիմքի վրա. բոլորին, այդ թվում՝ Խորհրդային Ռուսաստանին, միավորել նոր պետականության մեջ՝ պահպանելով նրանց ինքնիշխանությունը և միությունից դուրս գալու իրավունքը: Լենինի առաջարկի հիման վրա 1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին ընդունվեց նոր նախագիծ, որի համաձայն՝ Ուկրաինայի, Բելոռուսի, Անդրդաշնության և Ռուսաստանի միջև պետք է ստորագրվեր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմում միավորվելու մասին պայմանագիր:

ԽՍՀՄ կազմավորման հարցն իր լուծումը ստացավ **1922 թ.** դեկտեմբերի վեր-

ջին Մոսկվայում հրավիրված խորհրդային չորս հանրապետությունների լիազոր պատվիրակությունների կոնֆերանսում: Այստեղ հաստատվեցին ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին Հռչակագրի և Միութենական պայմանագրի նախագծերը: **Դեկտեմբերի 30-ին** այդ նախագծերը ստորագրվեցին Խորհրդային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսի և Անդրդաշնության ներկայացուցիչների կողմից և հաստատվեցին ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարում, որը նորաստեղծ պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինն էր:

Խորհրդային Միությունը, որը կազմավորվեց 1991 թ. դեկտեմբերին, իրականում միաձույլ կենտրոնացված պետություն էր: ԽՍՀՄ-ին բնորոշ էին իրական ժողովրդավարության քաջակայությունը, այլախոհության հետապնդումը, ազգերի ու հասարակության միլիոնավոր անդամների նկատմամբ բռնությունները: Այդուհանդերձ, նրա կազմում խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հայաստանը, արտաքին սպառնալիքներից որոշակիորեն պաշտպանված էին և տնտեսական, գիտակրթական ու մշակութային զարգացման մեծ հնարավորություններ ունեին:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Երբ կայացան ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին ընտրությունները: Ի՞նչ որոշումներ ընդունվեցին ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարի կողմից:
2. Երբ է հաստատվել ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը: Ըստ Սահմանադրության՝ ո՞ւմ էր պատկանում իշխանությունը: Նշե՞ք ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության նշանակությունը:
3. Բոլշևիկյան կուսակցության տեսանկյունից ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորումը: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ դաշնության

կազմավորման վերաբերյալ Վրաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը: Ինչո՞ւ Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը հավանություն տվեց Անդրդաշնության կազմավորման հարցին:

4. Ե՞րբ է ստեղծվել ԱԽՍՀԴՄ-ն: Հիմնավորե՞ք, որ ԱԽՍՀԴՄ-ի կազմում երեք հանրապետությունների ինքնիշխանությունը սահմանափակվեց: Ե՞րբ և ո՞ր համագումարը հաստատեց ԱԽԴՍՀ ստեղծումը:
5. Ներկայացրե՞ք խորհրդային հանրապետությունների միավորման Ստալինի նախագիծը: Ինչո՞ւ այն կոչվեց ինքնավարացման ծրագիր: Ինչո՞ւ Լենինը փոխել տվեց Ստալինի կազմած ծրագիրը: Ե՞րբ է ստեղծվել ԽՍՀՄ-ը և ո՞ր երկրները մտան նրա կազմը:

ՃԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1677 թ. — Հայաստանի ազատագրության նպատակով Էջմիածնի գաղտնի ժողովի գումարումը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1699 թ. — Սյունիքի մելիքների և Իսրայել Օրու մասնակցությամբ Անգեղակոթի ժողովի գումարումը
- 1708–1709 թթ. — Իսրայել Օրու դեսպանագնացությունը Պարսկաստան
- 1722 թ. — Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը
- 1724 թ. գարուն — Կարբի գյուղի 40-օրյա հերոսական պաշտպանությունը
- 1724 թ. հունիսի 12 — Ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումը Կ. Պոլսում
- 1724 թ. հունիսի 7 — սեպտեմբերի 26 — Երևանի հերոսական պաշտպանությունը օսմանյան զորքերի դեմ
- 1724 թ. — Դավիթ բեկի գլխավորությամբ հայկական իշխանության ստեղծումը Սյունիքում
- 1727 թ. մարտ — Հալիձորի հաղթական ձևկատամարտը թուրքերի դեմ
- 1728–1730 թթ. — Մխիթար սպարապետը՝ Սյունիքի ազատագրական պայքարի ղեկավար
- 1736 թ. — Խամսայի (Արցախի) մելիքությունների ինքնավարության ստեղծումը
- 1772 թ. — Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի լույսընծայումը
- 1794 թ. — Հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» տպագրումը Մաղրասում
- 1810 թ. — Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի հիմնումը
- 1812 թ. մայիսի 16 — Բուխարեստում ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1813 թ. հոկտեմբերի 12 — Գյուլիստանում ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1815 թ. — Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի բացումը
- 1815 թ. — Հայկական նոր ձայնագրության ստեղծումը Հ. Լիմոնձյանի կողմից
- 1816 թ. — Ռուսահայ առաջին պարբերականի՝ «Արևելյան ծանուցմունք» շաբաթաթերթի լույսընծայումը
- 1821 թ. — Կալկաթայի հայկական Մարդասիրաց ձեմարանի բացումը
- 1824 թ. — Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հիմնումը
- 1827 թ. հոկտեմբերի 1 — Երևանի բերդի գրավումը
- 1828 թ. փետրվարի 10 — Ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը Թուրքմենչայում
- 1828 թ. մարտի 21 — 1840 թ. ապրիլի 10 — Հայկական մարզը
- 1829 թ. սեպտեմբերի 2 — Ադրիանուպոլսի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1836 թ. մարտի 11 — Եկեղեցական կանոնադրության (պոլոժենիե) հրապարակումը
- 1836–1837 թթ. — «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանի տպագրությունը

- 1837 թ. — Երևանի թեմական դպրոցի բացումը
- 1839 թ. — Բարենորոգումների հրովարտակի (թանգիմաթ) հրապարակումը
սուլթանական կառավարության կողմից
- 1853–1856 թթ. — Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմը
- 1860 թ. մայիսի 24 — Ազգային կանոնադրության հաստատումը Կ. Պոլսի Ազգային
ընդհանուր ժողովի կողմից
- 1861 թ. — «Արևելյան թատրոնի» կազմավորումը Կ. Պոլսում
- 1862 թ. — Զեյթունի ապստամբությունը
- 1868 թ. — Հայ առաջին՝ «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծումը Տիգրան Զուխաճյանի կողմից
- 1869 թ. ապրիլ — Ա. Կրիտյանի և Պ. Հայկազունու գլխավորությամբ «Բարենպատակ
ընկերություն» խմբակի ստեղծումն Ալեքսանդրապոլում
- 1870 թ. — Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի ստեղծումը
- 1870 թ. մայիսի 14 — Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականության մասին ցարական
օրենքի ընդունումը
- 1874 թ. — Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի բացումը
- 1874 թ. — «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» խմբակի ստեղծումը Մեծ Ղարաքիլիսայում
- 1878 թ. փետրվարի 19 — Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1878 թ. հունիսի 1 — հուլիսի 1 — Բեռլինի վեհաժողովը
- 1881 թ. մայիս — «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության ստեղծումը Կարինում
- 1882 թ. — «Հայրենասերների միության» հիմնումը Մոսկվայում
- 1885–1887 թթ. — «Գիտական շարժում» առաջին գիտական հայ պարբերականի
հրատարակումը Կ. Պոլսում
- 1885 թ. աշուն — Արմենական կուսակցության հիմնադրումը Վանում
- 1887 թ. օգոստոս — Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը Ժնևում
- 1890 թ. հուլիս — Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցության
հիմնադրումը Թիֆլիսում
- 1890 թ. սեպտեմբեր — Ս. Կուկունյանի արշավանքը
- 1894–1896 թթ. — Հայերի զանգվածային կոտորածները (համիդյան ջարդեր). Հայոց
ցեղասպանության առաջին փուլը
- 1894 թ. հուլիս–օգոստոս — Սասունի հերոսամարտը
- 1895 թ. մայիսի 11 — Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից Բարենորոգումների
մայիսյան ծրագրի հանձնումը սուլթանին
- 1895 թ. հոկտեմբեր — 1896 թ. հունվար — Զեյթունի ապստամբությունը
- 1896 թ. հունիս — Վանի ինքնապաշտպանությունը
- 1896 թ. օգոստոսի 14 — Դաշնակցության կազմակերպած «Բանկ Օտտոմանի»
գործողությունը Կ. Պոլսում
- 1897 թ. հուլիսի 25 — Խանասորի արշավանքը
- 1899 թ. — Թիֆլիս–Ալեքսանդրապոլ–Կարս երկաթուղու գործարկումը
- 1901 թ. նոյեմբերի 3–27 — Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը

- 1903 թ. հունիսի 12 — Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի ընդունումը
- 1904 թ. ապրիլ-մայիս — Սասունի ապստամբությունը
- 1905 թ. փետրվարի 6 — Հայ-թաթարական ընդհարումների սկիզբը
- 1905 թ. հուլիսի 21 — Աբդուլ Համիդ II-ի դեմ մահափորձի իրականացումը
- 1906 թ. օգոստոսի 17-30 — Ռուսաստանում ապրող հայերի պատգամավորական կենտրոնական ժողովը Էջմիածնում
- 1906 թ. — Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնադրումը
- 1907 թ. — Գունավոր հեռուստատեսության հիմնադրումը Հ. Ադամյանի կողմից
- 1908 թ. հուլիս — Երիտթուրքական հեղաշրջումն օսմանյան Թուրքիայում
- 1908 թ. հոկտեմբեր — Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության ստեղծումը Ալեքսանդրիայում
- 1909 թ. ապրիլ — Հայերի կոտորածը Կիլիկիայում
- 1912 թ. հունվար-մարտ — «Դաշնակցության գործով» դատավարությունը Սանկտ Պետերբուրգում
- 1912 թ. հոկտեմբեր — 1917 թ. սեպտեմբեր — Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյի (Հայոց ազգային բյուրո) գործունեությունը
- 1912 թ. նոյեմբեր 10 — Գևորգ Ե-ի կոնդակով Պողոս Նուբարի նշանակվելը Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ և Ազգային պատվիրակության ստեղծումը
- 1914 թ. հունվարի 26 — Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը
- 1914 թ. օգոստոսի 1 — 1918 թ. նոյեմբերի 11 (նոր տոմարով) — Առաջին համաշխարհային պատերազմը
- 1914 թ. հոկտեմբերի վերջից 1916 թ. ամառ — Հայոց Մեծ եղեռնը
- 1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից 1915 թ. հունվարի 5 — Սարիղամիշի ճակատամարտը
- 1915 թ. ապրիլի 7 — մայիսի 5 — Վանի ինքնապաշտպանությունը
- 1915 թ. ապրիլի 16-18 — Դիլմանի ճակատամարտը
- 1915 թ. մայիսի 11 — Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի համատեղ բողոքի հայտարարությունը հայերի կոտորածների կապակցությամբ
- 1915 թ. հունիսի 3-29 — Շապին Կարահիսարի ինքնապաշտպանությունը
- 1915 թ. հուլիսի վերջ — սեպտեմբեր 10 — Մուսա լեռան հերոսամարտը Տ. Անդրեասյանի ղեկավարությամբ
- 1915 թ. սեպտեմբերի 29 — նոյեմբերի կեսեր — Մ. Յոթենդբայրյանի գլխավորությամբ Ուրֆայի (Եղեսիա) հերոսամարտը
- 1916 թ. փետրվարի 3 — Էրզրումի գրավումը
- 1916 թ. մայիսի 16 — Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի կնքումը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև
- 1916 թ. հոկտեմբերի վերջ — «Արևելյան լեգեոնի» (Հայկական լեգեոն) ստեղծումը
- 1917 թ. փետրվարի 27 — Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում

- 1917 թ. մարտի 9 — Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ԱՀԿ, Օզակոմ) ստեղծումը
- 1917 թ. ապրիլի 26 — Արևմտյան Հայաստանում և գրավված այլ շրջաններում կառավարման նոր ձևի վերաբերյալ ժամանակավոր կառավարության որոշման հրապարակումը
- 1917 թ. մայիսի 2-11 — Արևմտահայերի առաջին համագումարը Երևանում
- 1917 թ. սեպտեմբերի 29 — հոկտեմբերի 13 — Հայոց ազգային (արևելահայերի) համախորհրդակցության գումարումը Թիֆլիսում
- 1917 թ. հոկտեմբերի 25 — Բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում
- 1917 թ. նոյեմբերի 15 — Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կազմավորումը
- 1917 թ. նոյեմբերի 16 — Հայկական կորպուսի ստեղծումը Կովկասյան ձակատում
- 1917 թ. դեկտեմբերի 5 — Երզնկայում զինադադարի ստորագրումը
- 1917 թ. դեկտեմբերի 29 — «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի (դեկրետ) ընդունումը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից
- 1918 թ. հունվարի 28 — Պատերազմի վերսկսվելը Կովկասյան ձակատում
- 1918 թ. մարտի 1 — Առանձին հայկական կորպուսի ստեղծումը, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի նշանակվելը Կովկասյան ձակատի հայկական հատվածի գլխավոր հրամանատար
- 1918 թ. մարտի 3 (նոր տոմարով) — Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը
- 1918 թ. մարտի 24 — Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Արամ Մանուկյանին Երևանի նահանգի դիկտատոր հաստատելը
- 1918 թ. ապրիլի 9 (ապրիլի 22) — Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (ԱԺԴՀ) ստեղծումը
- 1918 թ. ապրիլի 12 (ապրիլի 25) — Կարսի հանձնումը թուրքերին
- 1918 թ. մայիսի 7 — հունիսի 6 — Թուրքական զորքերի դեմ ջավախահայության դիմադրական կռիվները
- 1918 թ. մայիսի 11 — հունիսի 4 — Հաշտության բանակցությունները Բաթումում
- 1918 թ. մայիսի 16-27 — Շիրակի գոյամարտը
- 1918 թ. մայիսի 22-28 — Սարդարապատի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 23-29 — Բաշ Ապարանի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 25-30 — Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 28 — Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, հայկական անկախ պետականության վերականգնումը
- 1918 թ. հունիսի 4 — Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ձակատում պատերազմի ավարտը, Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը
- 1918 թ. հուլիսի 22-26 — Արցախահայության առաջին համագումարը Շուշիում
- 1918 թ. օգոստոսի 1 — Հայաստանի խորհրդի առաջին նիստը
- 1919 թ. հունվարի 9-17 — Հայ-վրացական հաշտության կոնֆերանսը Թիֆլիսում
- 1919 թ. փետրվարի 6-13 — Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը Երևանում
- 1919 թ. փետրվարի 24 — ապրիլի 22 — Հայոց ազգային համագումարը Փարիզում

- 1919 թ. մայիսի 28 — «Միացյալ Հայաստանի անկախության հռչակագրի ակտի» ստորագրումը և հռչակումը
- 1919 թ. հունիսի 21–23 — ՀՀ խորհրդարանի առաջին ընտրությունները
- 1920 թ. ապրիլի 19–26 — Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը
- 1920 թ. ապրիլի 25 — Լեռնային Ղարաբաղի հռչակումը ՀՀ անբաժանելի մաս
- 1920 թ. մայիսի 10 — Հայ բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության սկիզբը
- 1920 թ. օգոստոսի 10 — Սևրի պայմանագրի ստորագրումը
- 1920 թ. օգոստոսի 10 — ՌՄԴԽՀ-ի և ՀՀ-ի միջև համաձայնագրի ստորագրումը Թիֆլիսում
- 1920 թ. սեպտեմբերի 23 — նոյեմբերի 18 — Թուրք-հայկական պատերազմը
- 1920 թ. նոյեմբերի 22 — ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանագծի վերաբերյալ
- 1920 թ. նոյեմբերի 29 — Հայաստանի ռազմեղկոմի մուտքը Քարվանսարա (Իջևան) և խորհրդայնացման մասին հայտարարությունը
- 1920 թ. նոյեմբերի 30 — Աղբրեջանի հեղկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս ձանաչելու» հայտարարության հրապարակումը
- 1920 թ. դեկտեմբերի 2 — Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը
- 1920 թ. դեկտեմբերի 25 — Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը Տաթևի վանքում. «Ինքնավար Սյունիքի» հռչակումը
- 1921 թ. փետրվարի 16 — ապրիլի 2 — Փետրվարյան ապստամբությունը
- 1921 թ. մարտի 16 — Ռուս-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում
- 1921 թ. ապրիլի 27 — Համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը Տաթևի վանքում. «Լեռնահայաստանի» հռչակումը
- 1921 թ. հուլիսի 4 — ՌԿ(ք)Կ կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղը ՀՍԽՀ-ին միացնելու մասին. հուլիսի 5-ին որոշումը փոխվեց հոգուտ Աղբրեջանի
- 1921 թ. հոկտեմբերի 13 — Հայաստանի, Վրաստանի, Աղբրեջանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի ստորագրումը Կարսում
- 1921 թ. նոյեմբերի 6 — Հայ-վրացական սահմանազատման մասին համաձայնագրի ստորագրումը Թիֆլիսում
- 1922 թ. փետրվարի 3 — ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումը
- 1922 թ. դեկտեմբերի 10–13 — Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարը. Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ) ստեղծումը
- 1922 թ. դեկտեմբերի 30 — ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը
- 1923 թ. հուլիսի 7 — Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) ստեղծումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ Գ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....4

ԲԱԺԻՆ 1. ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ	6
§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ.....	6
§ 2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՋԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ.....	10
§ 3. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	15
§ 4. ՋԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՅՈՒՆԸ.....	18
§ 5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ.....	20
§ 6. ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ.....	23

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	27
§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ.....	27
§ 2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ ԵՎ ՌՈՒՍ- ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ.....	32
§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	35

ԲԱԺԻՆ 2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	39
§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ.....	39
§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ.....	42
§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	44

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ	
§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍՐՈՒՄԸ: 1877–1878 ԹԹ.	
ՌՈՒՍ–ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ.....	47
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ	51
ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ	
§ 1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ	55
§ 2. ԱԶԳԱՅԻՆ–ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ	58
§ 3. ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ:	
ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	62
§ 4. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	67
ԳԼՈՒԽ 4. ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՓՈՒԼԸ	
§ 1. ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ..	71
§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՍԿԻԶՔԸ	76
§ 3. ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1894–1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	79
ԳԼՈՒԽ 5. ՀԱՅ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԻՆ	
§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ՑԱՐԻԶՄԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ.....	84
§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1907–1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	88
§ 3. ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԻՆ	90
§ 4. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	95
§ 5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1912–1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	98
ԳԼՈՒԽ 6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	
§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ ..	103
§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	107
§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌԸ	112
§ 4. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՍԿԻԶՔԸ ..	118
§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ	124
§ 6. ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.....	129
§ 7. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1918 Թ. ՀՈՒՆՎԱՐ–ԱՊՐԻԼ)	133
§ 8. 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ.....	137

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	
§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԵՐՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ	144
§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	148
ԳԼՈՒԽ 2. XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԵԼՔԸ	
§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ: ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	153
§ 2-3. ԲՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ...	156
§ 4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ	161
§ 5. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	164
ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - XX ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲ)	
§ 1. ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ	168
§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ, ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ ..	171

ՄԱՍ Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	176
--------------------	-----

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ	
§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ	177
§ 2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ	182
§ 3. ԵՐԿՐԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ	185
§ 4. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ	188
ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ	
§ 1-2. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	190

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻՋԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ: ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ.....	197
§ 4. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ....	203

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ	206
§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆԱՅՈՒՄԸ	210

ՔԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ: ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	213
§ 2–3. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՊԵՐԸ	217
§ 4. ՀՍԽՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ–Ի ԿԱԶՄՈՒՄ	226

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	231
------------------------	-----

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ՊԱՎԵԼ ՉՈՔԱՆՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ,
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ, ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Նվարդ Փարսադանյան
Համակարգչային ձևավորումը՝	Գրիգորի Հարությունյանի
Քարտեզագիր՝	Գեղամ Բաղայան
Քարտեզների համակարգչային մշակումը՝	Գրիգոր Բեգլարյանի
	Աննա Ավագիմյանցի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տառատեսակը՝ «Մաշտոց»:
Ծավալը՝ 15 տպ. մամուլ, 19,05 հրատ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 18 474: Պատվեր՝ ՀՀ ԿԳՆ ԾՁԲ-15/22:

ՇԱՊԻԿԻՆ

Սարգսրապատի հուշահամալիրը
Հովհաննես Այվազովսկի «Ծովը լուսնակ գիշերով»

ԾԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐ

Էջ 16՝ Սարգիս Բաղդասարյան. «Հուշարձան Դավիթ բեկ», էջ 49՝ Հովհաննես Աիվազովսկի. «Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով», էջ 91՝ Ս. Առաքելյոց վանք. © Տարիել Հակոբյան, էջ 93՝ Սուլուխի կամուրջ. © Տարիել Հակոբյան, էջ 140՝ Սարգսրապատի հուշահամալիր. © Հովիկ Կարապետյան, էջ 145՝ Հովհաննավանք. © Գրիգոր Հարությունյան, էջ 175՝ Մարտիրոս Սարյան. «Հայաստան» (Հայաստանի ազգային պատկերասրահ), էջ 162՝ Հովի. Թումանյան, Պ. Պռոշյան, Ղ. Աղայան. տրամադրել է Թումանյանի տուն-թանգարանը:

Հայաստանի ազգային արխիվ

Էջեր՝ 3, 21, 33, 40, 44, 45, 53, 57, 63, 64, 69, 73, 74, 81, 85, 86, 87, 96, 100, 108, 109, 110, 115, 117, 120, 122, 125, 131, 135, 136, 139, 141, 149, 157, 166, 195, 198, 199, 207, 211:

Երևանի պատմության թանգարան

Էջեր՝ 30, 36, 154, 179:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

